

АБДУЛҲАМИД ЧҮЛПОН

ҲИҚОЯЛАР

ҚУРБОНИ ЖАҲОЛАТ

Эшмурод ўз уйида ўтуруб эдики, бирор эшик қоқди. Эшмурод эшик олдига келуб:

— Кимdir?

— Мен.

— Сен кимсан?

— Мен Мўминжон.

— Вой, Мўминжон экан-ку,— деб эшикни очуб, Мўминжонни меҳмонхонага олуб кирди. Хизматчини чақируб, чой-нон олуб келишга буюруб юборди. Мўминжон ёшлигидан ўғирлиқға одат қилуб келганидан меҳмонхонанинг қозуғига осилган соатга тикилди. Ул соатни мундан бир-икки ҳафта муқаддам Эшмуроднинг стасига бир яқин дўсти ҳадя қилган эди. Эшмурод они яхши кўруб отасидан сўраб олган эди.

— Хизматчи:

— Ҳавлида нон йўқ экан, эмди нима қиласман?

Эшмурод:

— Бўлмаса мен оқча берай, кўчадан олиб кел!— деб ёнини ахтарди, оқча йўқ. Меҳмонхонанинг ёнидаги уйдан оқча олуб чиқмоқчи бўлуб ўрнидан турди. Шул ҳолда кўзи соатга тушуб, они беркитуб қўймак учун қозуқдан олуб, уйга олиб кира бошлади.

Мўминжон:

— Соатни қаерга олуб борасиз?

Эшмурод:

— Бу ерда турса болалар бузуб қўймасун, деб сондуқға солуб қўймоқчидирман.

Мўминжон:

— Хўб яхши, эҳтиёт қилмак керак.

Эшмурод уйга кируб, соатни сондиқға солуб, оқча олай деб туруб әдикі, Мўминжон «Сизни бирор чақириди», деб овоз қилди. Эшмурод уйдан чиқуб:

— Ким чақириди, қаерда чақириди?

Мўминжон:

— Билмадим, ичкари ҳавлидан волидангиз чақириганга ўхшайдир.

Эшмурод кириб қарамак учун уйга кируб кетди. Мўминжон тезлик ила уйга кирди. Сондуқнинг оғзи очиқ қолғон эди, соатни олуб қўйнига урди. Яна чиқуб, билмас киши бўлуб ўз жойига ўлтурди.

Эшмурод:

— Ҳеч ким чақирмаган экан, хайр, кўчадаги товушлардир,— деб уйга кируб, оқчани олуб хизматчига берди. Сондуқни ёпуб чиқди ва соат ўғирланганидан ҳам хабари бўлмади. Шул ҳолда хизматчи ҳам чой-нон олуб келди. Сўнгра икки дўст ўрталарида суҳбат бошланди.

Эшмурод:

— Оғайни, мен шу ҳолда яшайверсам ҳайвондан Фарқим бўлмас. Энди отамдан бир иш қилуб рухсат олуб, Русия мактабларининг бирига кируб ўқумоқчидирман. Сиз нима дейсиз?

Мўминжон:

— Эй, ўртоқ, ўрус мактабида ўқуб нима фойда қиласиз? Мана, отангиз хотун олуб берадилар. Ўзингизроҳат қилуб мадрасада ўқуб ётасиз.

Эшмурод:

— Эй.. Ҳозирги мадрасаларимизнинг аҳволи ўзингизга маълум-ку, мен ўқуб нима фойда топардим?

Мўминжон:

— Мен ўқишини айтмайман, роҳатларини айтаман. Хоҳласангиз ўқийсиз, хоҳлаган вақтда роҳат қиласиз. Сизга нима?! Ўрус мактабида ўқуб закунчи бўлармидингиз ё духтур бўлармидингиз ё ер ўлчайдирган земламер бўлармидингиз?

Эшмурод:

— Менга ундоқ сўзларни сўйламасдан дуруст бир маслаҳат беринг. Ҳар ким истиқболни ўйламоги керак.

Мўминжон:

— Мана, мана, ўрус мактабида ўқусангиз шундоқ истиқбол-мистиқбол деган ўruscha сўзларни ўрганасиз, яна товоқ-қошуқларни ўқийсиз. Бўлмаса нима бўлар эдингиз?

Шул ҳолда эшик қоқилди. Эшмурод чиқуб эшикни очуб кўрса, бири ўзининг отаси, яна бири отасининг

дўсти Назарали сўфи эдилар. Эшмуроднинг отаси Назарали сўфини меҳмонхонага олуб келди. Эшмурод янадан* чой-нон олдириуб келуб қўйди. Ҳаммалари бироз ундан-мундан сўйлашуб ўтурдилар. Ош сузилуб келди. Эшмурод уйга кируб янги келган газитани ўқумак ила машғул эди. Ош егани ҳам келмади. Алар ошни еб бўлгандан кейин Мўминжон зарур иши бўлгани учун алардан ҳам Эшмуроддан рухсат олуб ҳавлисига кетди. Эшмурод ани жўнатиб яна уйга кируб газита ўқуб ўтурган эдики, отаси чақириб:

— Уйда нима қиласан, буёқға чиқ! Ишим бор.

— Газет ўқуб ўлтурубман.

— Эй, ахмоқ! Газитчиларнинг иши ҳаммавақт ақча топмоқ. Газитнинг сўзини тўғриси бўлмайдир, ҳамма ёлғон нарсалар. Бор уйдан «Жангномай Аҳмад Замжи»*ни олуб чиқуб бизга ўқуб бер!

Бечора Эшмурод отасининг сўзини қайтаролмасдан ноилож они олуб чиқуб икки-уч варақ ўқуб берди. Анинг савобини Аҳмад Замжининг арвоҳига бағишлаб китобни ёпдилар.

Назарали сўфи Эшмуроднинг отасига қараб:

— Кечаги соат қани?

— Қайдам... Кеча Эшмуродга беруб эдим. Ҳой, Эшмурод, соатинг қани?

— Эрталаб сиздан кейин уйга олуб кируб сондуқға солуб қўйган эдим.

Назарали сўфи:

— Баракалло! Баракалло! Отасидан ҳам боласи писиқ, оҳ.

Эшмурод уйга кируб сондуқни қаради. Соат йўқ. Ниҳоятда хафа бўлганидан юзида қони қолмади. Ташқари чиқуб секин товуш ила:

— Эрталаб сондуқға қўйган эдим. Йўқ...

Назарали сўфи:

— Ким оларди?.. Тағин бояги бола олган бўлмасун!..

Эшмуроднинг отаси:

— Эй, жинни бўлдингизми? Эшон домланинг ўғли бўлуб туруб бироннинг нарсасини олармиди?!

Назарали сўфи фотиҳа ўқуб:

— Хайр, энди ҳеч боки йўқ, топилуб қолар. Мен кетаман,— деб ўрнидан қўзғалуб чиқуб кетди.

Эшмуроднинг отаси Эшмуродни қулоғидан бураб уйга олуб кируб сондуқни қарадилар. Эшмурод бечора-

нинг сўйламакfa ҳам тили тутулуб қолган эди. Отасининг ниҳоятда аччиғи чиқуб Эшмуродни уруб ташлади.

Эшмурод аввалда бир калтак емаган эди. Бу ишга ниҳоятда хафалануб уйига ки rub ётди. Шундан оғруб қолуб бир ой бутун бетоб бўлуб ётуб олди.

Эшмурод бир ойдан сўнгра бироз сиҳатланди. Лекин кечакундуз ўйлар эдики, шул жаҳолат ва нодонликнинг уяси бўлган ҳавлисидан қочуб, бошқа бир шаҳарга боруб ўқусун. Нодон отасининграйига қараб илмдан бебаҳра ҳолда ҳайвон бўлуб қолмакнинг ёмонлигини билса ҳам, иложисизликдан сабр қилди ва кўнглидаги хафаликларин тарқатмак учун қўлига газитани ушлаб қўшниси мингбошининг боқчасига чиқди. Мингбошининг боқчаси ўз шаҳридаги боғчаларнинг энг биринчиси бўлуб, ҳар кимга кирмакfa изни ом* берилган эди. Эшмурод шунда искамияга* ўтуруб газитани ўқий бошлади. Газитанинг қай ерига қараса туркистонли бечораларнинг илмсиз ва ҳунарсиз ҳолда майшат қилганларига таассуф қилуб ёзадир. Яна диққат... Яна хафалик...

Бу бизнинг Туркистонимиз ғафлатдан уйғонурми? Йўқми? Биз бундай ҳолда бўлсак битамиз... инқироз топамиз...

Ўқуганларимизни кофирга ҳукм қиламиз. Аммо ўз болаларимизнинг одати ваҳшиёналарига деяр сўзимиз йўқдир. Биз бу ҳолда бўлсак киши қаторига санамайлар. Ёврополилардан одати қабиҳаларин касб қилурмиз. Аммо маданият, фунун ва саноъларига* кўз юмуб туурмиз. Биз одам бўлмаймиз... битамиз... инқироз бўламиз... Оҳ, жаҳолат!!! Битдук, битдук... Үлдук, тирилмаймиз...

Шул ҳолда бирдан қулоғига бирор ҷақирган довуш келди. Атрофига қараса, ёнида мингбошининг ўзи турубдир. Эшмуродга қараб:

- Нима иш қилуб туурсиз?
- Тақсир... бугун келган газитни ўқуб ўтурубман.
- Газитда сайлов тўғрисида ҳеч нима демаганми?
- Тақсир... деган, деган.
- Бўлмаса қани ўқуб беринг!

Эшмурод меҳмонхонага боруб ўқуб беруб ўтурган эди. Қўшнисининг бир бесоқол боласи Эшмуродни чақиргани келди. Мингбоши бесоқолни кўриб газит ва сайловларни ёдилан чиқарди. Урун кўрсатуб ўтқузуб, чой олуб чиқмоқ учун уйга ки rub кетди. Бояги бесоқол мингбошининг қозуқда осилинуб турган олтун соатини ўғирлаб қўйнига урди. Эшмурод газитага машғул бўлуб

турганидан кўрмай қолди. Мингбоши уйдан чиқғон эди, Эшмурод чойга ҳам қарамасдан рухсат олуб ўз уйига чиқуб кетди. Орадан бир-икки кун ўтди. Уйда ота-онаси ҳам йўқ эдики, Эшмуроднинг уйига қоровил-миршаблар босуб киругб, Эшмуродни соат ўғриси деб айблаб қамамоқчи бўлдилар.

Эшмурод кўб хафаланди, ақлдан озуб, ўз-ўзини ўлдурмакка қарор берди. Бир топонча тобди. Деворга хат ёзуб қолдируб кўкрагига икки мартаба отди. Шул вақт жон таслим қилди. Пристўфлар* келуб кўруб дўктури чақириб боқдилар. На фойдаки, бечора Эшмурод ўлди... Жаҳолатга қурбон бўлди...

Бир-икки ойдан кейин соат ўғирлаган бесоқол боланинг уйига ўғрилар киругб ушландилар. Ўғирланган моллар ичидаги бесоқолнинг мингбошидан ўғурлаган соати ҳам бор эди. Эмди ҳақиқати билиндикি, мингбошининг соатини ўғурлаган Эшмурод бўлмай, Эшмуроднинг қўшнисининг бесоқол боласи экан. Бечора Эшмурод эса жаҳолатга қурбон бўлган экан.

ДУХТУР МУҲАММАДИЁР

Туркистоннинг қоронғу бир гўшасида... номлик бир уездни шаҳарда Ҳожи Аҳмад исмли 60 яшар бир камбағалгина сартарош ҳожи бор эди. Анинг хотуни чаҳутка(сил) касалига мубтало бўлуб, тўқуз ой қадар хасталик тўшагида ётгандан сўнгра вафот бўлғон эди. Ул хотундан Муҳаммадиёр исминда бир ўғил туғилган эди. Ҳожи Аҳмад ўз шаҳрида «ҳожи сартарош» деб машҳур эди. Анинг ҳожилиғининг бош сабаби 15 яшар экан вақтида отаси ила ҳажга борган эди. Отаси ҳажда вафот топкандан сўнгра «ёлғуз ўзи Миср, Истамбул, Фас-Марокаш, Булужистон», Бағдод, Эрон ва Афғонистон тарафларни ва ички Русияни ўн йил қадар саёҳат қилуб қайткан эди. Саёҳатдан қилғон фойдаси форсча, арабча, русча ва инглизча тилларда сўйламакға қодир бўлди. Аммо ўзининг нодонлиги сабаб бўлуб саёҳатда кўб мashaққатлар кўрганлигидан ўғли Муҳаммадиёр ўқув ёшига етар-етмас бутун куч ва қуввати ила ани ўқутурға ҳаракат қилди. Муҳаммадиёр ўн ёшига етканда ичкари Русиядан Уфа мадрасаси Олиясини битурган бир муаллим келуб қолди. Бу шаҳарда бир-икки ҳафта тургач, халқ оғзидан газет ўқийдирган ва етмиш икки тилни биладирган ҳожи сартарошнинг шуҳратини эшитуб, қўрушмоқ учун Ҳожи Аҳмаднинг сартарош-

лик дўқонига келди. Муҳаммадиёр ҳам шунда ўтурган эди. Отасининг ишорати ила ўрнидан туруб камоли таъзим ила кўрушди. Ҳожи Аҳмад ила муаллим афанди узоқ сўйлашуб ўтурдилар. Сўз орасида муаллим афандига Ҳожи Аҳмад:

— Меним бисотимда шул биргина ўғлим бор. Буни замона иқтиносинча* ўқутмоқни хоҳлайман. Агар қабул қиласангиз шунда, бизим ҳавлимида туруб шунга яхшигина миллий тарбия берсангиз, сўнгра ҳукумат мактабларида ўқутсам,— дейди.

Муаллим бироз фикр қилуб тургач, ўқутмакни қабул қилди. Ҳожи Аҳмад дўқонини ёпуб, муаллимни ҳавлисиға олуб келди. Муаллимда ёш Муҳаммадиёр камоли шавқ-завқ ила ўқумакда эди ва бўш вақтларини ҳам — ўқумаган болалар каби чойхона, базм ва фаҳшхоналарда юрмай — бир рус афитсерининг таҳти «раёсатида» тарбияни бадани» ўйунлари ижро қиласангизда ва фойдали китоблар мутолааси ила ўткармакда эди. Бу тариқада бир йил ғайрат ила ўқуди. Бу муддатда бутун аҳкоми ислом*, тарих ва жуғрофиёларни мукаммал билди. Бир йилдан сўнг Ҳожи Аҳмад севикили ўғлини ҳукумат мактабларига бермоқчи бўлди. Оҳ... фақат пул йўқ эди!. Шу пулсизлики жуда эзмакда ва бечора болани аллақанча фазл ва камолот, илм ва урфондан қуруқ ва маҳрум қўймоқда эди!

Ночор муаллим афандиси ила баробар ёрдам қилмакларини ўтумак учун шаҳар мўътабарони ҳузурлариға бордилар. Баъзи бойлар муаллимнинг қиёфатини кўрган ҳамон эшигидан кирғузмасдан ҳайдамакда ва баъзилари қабул қиласангизда эди, баъзи бирлари эса Муҳаммадиёрнинг чиройликлигига қизиқуб бирмунча ойлик ила ўзига мирзалик ва маҳрамликга сўрамакда эди. Фақат бизим Ҳожи Аҳмад буларнинг қиласангиздан кирдикорларидан хабардор бўлгани учун севикили ўғлини бермас эди. Бечора Ҳожи Аҳмад бойлардан ёрдам умид қиласангизда ташлаб, бошқа йўллар изламакда эди. Бу вақтда шаҳарда катта тўйлар бўлмакда, қиморбозлар, мастлар бир-бирларин пичоқлашуб, инсон қонлари «жаҳолат!! жаҳолат!!!» деб оқмакда эди!. Бирдан бир бўлган шогирдларга ёрдам жамияти ақчасизликдан тўқтаган эди!

Бу орада муаллим афанди кетмоқчи бўлуб ҳозирланди. Кеч соат 9 ларда Ҳожи Аҳмад ўғли ила биргалишуб муаллим афандини кузатмак учун вагзалга чиқдилар. Кузатуб қайтуб ётканда бир жойда қиморбозлар

пул талашиб мушлашмакда экан. Ҳожи Аҳмад келуб насиҳат қилуб айира бошлагандан сўнг, бириси келуб Ҳожи Аҳмадни бўғуб ўлдурди ва Муҳаммадиёри ярадор қилди. Ҳожи Аҳмад ўлур вақтида Муҳаммадиёрга қараб:

— Үғлим!.. Мерос сен... га... ўлтурган... жой... Ва-сиятим... ўқу... ў... қу... ўқу... ўқу... Мен... р-р-р... зо-мен,— деб жон таслим қилди.

Муҳаммадиёр ўлдурувчиларнинг бир-иккисин тануб, ҳар нима қилуб бўлса ҳам ўч олмоқни қасд қилуб кўрди. Лекин отасини ўлдурувчилар булар бўлмай, балки жаҳолат эканлигини ўйлаб тинчгина отасини кўмди. Ва ўзи жаҳолат ила чиндан олишмоқга қарор қилди. Жа-ҳолат ила олишмоқнинг қуроли, асбобини эса отаси айтуб кеткан эди. Яъни, жаҳолатга қаршу тўп, милтиқ, топонча, ханжар, ўқ-дору ёлғуз — ўқув, ўқув, ўқув эди!!!

Бир тарафдан отасининг ваҳшиёна бир суратда ўл-дирилғонлигини ва бир тарафдан илм ва маърифат ила дунёга ном чиқарғон ватани Туркистоннинг жаҳолат дарёсида севина-севина сувганини кўрган Муҳаммадиёр хафачиликдан сил (чахўтка) касалига йўлуқди. Тамом сил бўлуб етмаса ҳам, силлик асари юзинда зоҳир бўла бошлади. Бу орада шаҳарда бир катта ўт чиқуб, мусулмон маҳаллаларидан 6—7 маҳалла куюб, мусулмонлар соҳиблари кўчаларда оч-яланғоч қолдилар. Ўртада бир армани мағазини куйган бўлса ҳам, армани мағазинини истрахавайт* этдирилганликдан зарар оз эди. Оҳ... бизнинг мусулмонлар-чи? Бизнинг мусулмонлар истрахавайтнинг нималигин билмайдурлар эди. Билганлари ҳаром, деб қилдирмаган эдилар... Бу ҳолларни кўрганда одам қандоғ чидаб туролсун? Қайси виждон бунга таҳмил* қилсун? Бечора Муҳаммадиёр бу ҳолларни кўруб касали яна зиёдаланмакка бошлади. Шаҳарнинг янги шаҳар қисмиди «Ибрат» номли театруда «Ичкулик ва анинг ваҳим натижалари» ном ибратли бир картина* кўрсатилур эди. Ҳар қанча ҳолини билса ҳам чидай олмади. Бу бадбаҳт ичкулик натижасини кўрмак учун ошиқуб кечни кутди...

Ниҳоят, оқшом намозидан сўнгра пиёда «Ибрат» театрига қараб юрди. Театр ичкарисинда «Ичкилик ва анинг ваҳим натижалари»ни кўрсатуб ярмига етканда, театру боғида бир топонча овози чиқди... Картина тўқ-талиб, ҳамма ҳалқ ташқарига югурди. Бечора ҳолсиз Муҳаммадиёр ҳам ҳалқ орасида ташқарига чиқмоқда эди. Чиқди. Қайси кўз билан кўрсун!.. Шаҳарнинг му-

сулмон бойлариндан иккисининг ўғли театру боғчасида маст ҳолда қарта ўйнаб ўлтуруб озгина пулни талашуб туруб бириси топончасин чиқаруб бирисига отуб юборган. Отувчини ушлаб, мажруҳни хастахонага юборсалар ҳам, мажруҳ йўлда жон берган. Отувчи ҳам театру боғчасида бу ҳолга ҳайрон бўлуб ўз — ўзин отган...

Икки мусулмон жаҳолат сабабли ёш-ёш бу дунёга видо қилдилар.

«Ичкиликнинг ваҳим натижалари» ҳақиқат бўлуб кўрилди...

Бу ҳолларни кўрган Муҳаммадиёр ҳам ҳушсизликдан йиқилди. Муҳаммадиёрни политса шаҳар хастахонаси олуб борди... Муҳаммадиёрнинг отаси йўқ, онаси йўқ, қавм-қариндоши йўқ... ким келуб ҳолидан хабар олар?! Оҳ, ёлғузлик... оҳ, етимлик...

Оҳ, бунларга сабаб бўлғон жаҳолат... Кет! Йўқол!.. Ўл!..

Бир ой қадар шаҳар хастахонасида даволангандан сўнгра Муҳаммадиёр яхши бўлган эрди. Хастахонадан чиққан вақтда дўхтурлар даволанмоқ учун Қофқозия-ғача борарға ҳам шул тарафларда туруб ўқурға тавсия қилдилар.

Муҳаммадиёр пули йўқлигини куч ҳол билан дўхтурларға баён қилди... Дўхтурлар бироз мушоварадан* сўнг Муҳаммадиёрга бир хат бердиларки, бу хат билан бутун Қофқозия хастахоналаринда боруб даволануб ётса ҳам бир тийин ҳақ олинмас эди... Муҳаммадиёр хастахонадан чиқуб ҳавлисига келди... Ҳавлисида ҳеч ким йўқ: на ота бор, на она бор... не қўрқинч манзара!.. Ҳавлини 6 ойга бир русга 225 сўмға ижарага қўюб, кеч соат 7 да истансаға* қараб юрувди, келса пўезд кетган...

Эрта билан соат 9 даги пўездга қолди... Маҳзун ҳолда яна уйға қайтуб, ўз хонасидаги русда бир кечалик меҳмон бўлди...

Эрта билан соат 8 да истансаға чиқуб, пўездни кутуб турди. Ниҳоят, XX аср маданияти келди аждар каби пишиллаб, ҳар тарафга сув чочуб... Муҳаммадиёрни ватанидан айирмоқчи эди. Истансада бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадиёрнинг кўнглини бузмоққа бошлиди: бир мусулмон хуржун йўқотган! Бири боратурғон истансасин номини билмай, бошқа истансаға билет олуб қўйғон... ва шунга ўхшаш даҳшатли манзаралар олдида Муҳаммадиёр қотуб қолди. Ниҳоят, иккинчи зуванўк

урнганда*, чиқуб учинчи класдан* жой топуб ўлтурди. Ҳалиги қўрқинч манзаралар бунда андин ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди: бир мусулмон бириси билан урушуб бурни қонағон, бир мусулмонни пўезд маъмурлари ту́туб олуб урадирлар... Муҳаммадиёр чидаёлмади. Пўезднинг ташқарисига чиқуб тикка туруб истансани томоша қила бошлади. Бир армани Қофқознинг қоронғу гўшалариндан келуб, истансада дўкон очуб, бой бўлуб икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмакда... Ва ерли мусулмонлар эса топкан пулларин тўйға, жанозага сарф қилуб фақирликда, хорликда қолмоқда эдилар. Яна кўнгли бузулди, яна диққатлик, ох... Ўйға ботди. Бир вақт учунчи зуванўқ ҳам урулди. XX асрнинг отсиз аробаси юраман деб бир қичқириб, илгарига қараб ҳаракат қила бошлади... Яъни Муҳаммадиёр муқаддас ватанидан ажраб ёт элларға боруб, ёт бир майшатға* қараб юрар эди. Учинчи (клас — Д. К.) пўезднинг ичига кириб бироз ул тараф-бул тараффа айлануб юрди. Боши тамом Туркистон ҳақинда фикрлар, ўйлар ила тўлган эди... Бирордан бир овоз келди:

— Мухамедъ-яръ!

Қаради. Үзига тарбияни бадания таълим берган рус оғитсери Пётр эди. Муҳаммадиёр боруб кўрушди ва оғитсерга:

— Қайға борасиз? — деди.

Оғитсер:

— Мен бир аскарий иш билан иккинчи истансага тушаман. Сиз қайдা борасиз? — деб савол қилди. Муҳаммадиёр бироз ўйлаб тургандан сўнг:

— Ўрбатга!

— Нима учун?

— Ўқумак... ўқумак... ўқумак учун, — деди.

Муҳаммадиёрга «Отангиз саломатми?» деб оғитсер бир савол беришиға қаршу, у (аслида «Муҳаммадиёр» — Д. К.) кўзларидан ёш оқизуб:

— Ўлди... — деб жавоб берди.

Бу сўзни эшигтагач оғитсер ҳам кўзларидан марҳаматли ёшларини оқузди. Муҳаммадиёр оғитсердан бир дурбин сўраб олуб балқўнға* чиқди. Ватанинг тупроғи устина сувларин чочуб, атрофларда ўтурган ерли мусулмонларнинг диққатин жалб қилуб юрмакда эди. Муҳаммадиёр дурбин ила узоқдаги тоғларга қараб туруб, кўз ёшларини оқузуб тоғларга ва ўзининг орқасида қолғон ватанига хитоб қилуб:

— Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-

қора тоғлар! Эй, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!

Чин айтинг! Бу йигирманчи аср маданиятини ҳам кўруб турубсиз! Ўн кунлик йўлни ўн соат қилғон бу йигирманчи аср маданиятининг айғирини* кўруб ватандошларим нимага оғизларин очуб қоладилар? Нимага бу маданиятга кирмакка ўзлари ҳаракат қилмайдилар? Қачонғача икки ғилдиракли, кўчаларга сифмайдирган аробалар?

Эй ватандошларим! Қачонғача бу ғафлат? Нимага бунча хушёқмассизлар? Ахир сизлар ҳам одам-куй Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдингизга келуб турғон илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан нимага оғизларингизни очуб қараб турасизлар? Нимага бу ишларга киришмайсизлар? Уйқудан кўз очинглар? Уйқудан кўз очинглар! Уринунглар! Илм, маърифат ва ҳунар изланглар! Вақт етди, балки ўтди!— дер эди.

Кеч соат 7 да офитсер ила Мұҳаммадиёр видолашди ва ўзининг жойига кириб уйқуға кетди.

Бир неча кундан сўнгра Мұҳаммадиёр ўзини Бокунинг катта истансасида кўрди. Қўлида тугун ва бошқа нарсалари бўлмаганлигидан тезлик ила пўезддан тушуб, бир аробаға ўлтуруб шаҳар ичига қараб юрди. Мусулмон милиўнерлари, мусулмон бойлари, неча турли жамиятлари, бойларнинг хайрият йўлига милиўнлаб ионалари ила машҳур Боку шаҳри Мұҳаммадиёрга ажиб туюлур эди. Бокунинг биринчи газиталаридан бўлғон ва бутун ислом шаҳарларига кетадирган кундалик (ўн саҳифа) «Қоғоз» номли газита идорасига кирди. Мудири ила кўришиди. Мудирга ҳамма аҳволни очиқ тушундирди, у (аслида «мудир» — Д. К.) чорасига киришурман, деб жавоб берди. Мұҳаммадиёр шаҳарни кезмак учун идорадан чиқди. Кеч бир милиўнер тарафидан шарқ усули меъморийсида* бино қилинғон «Баҳри Ҳазар»* номли нўмирда қўнди. Эрта бирлан машҳур бир китобхонадан бир нўмир «Қоғоз» газитасин олди. Бош тарафида шул эълонни кўрди:

ЭЪЛОН

Жамияти хайрия исломия тарафидан қўшнимиз бўлғон Туркистондан илм излаб келгучи 14 ёшлик Мұҳаммадиёр исмли бир диндошимизни ҳукумат мактаблари га бериб, жамияти хайрия ҳисобига ўқутмоқчимиз. Шул тўғрида бу кун кеч соат етти яримда «Жамияти хай-

рия»да мажлис бўладур. Муҳтарам аъзоларнинг мазкур вақтда кеч қолмасдан ҳозир бўлмаклари керакдир. Муҳаммадиёр афанди ҳам ҳозир бўлсунлар!

Эҳтиром ила жамият мудири...

Кеч соат етти яримда бироз аъзолар маслаҳат қилғонларидан кейин Муҳаммадиёрни олий таҳсилигача жамият ўз ҳисобига ўқутмоқға қарор берди. Ўқушни тамом қилғондан кейин икки йилғача Боку ва атроф қишлоқларда лексия ўқумак шарт қилинди. Эмди Муҳаммадиёр баҳтиёр ўлмиш ва баҳт қушини қўлига қўндиришиш эди.

Бунча торткан машаққатларининг мевасин бундан кейин еяжак эди.

Ватан ва миллатина моли ва жони ила хизмат қиласажак эди..

Ўз ватанидан ва ўз ватандошларидан ёрдам кўрмаган Муҳаммадиёр Боку ёшларининг ҳимматлари ила умидига етушди. Яъни, шаҳар мактабига дохил ўлди. Демак, энг муқаддас амалига етди. Энди оз бўлса ҳам ўзини хор қилғон ватан ва ватандошларига хизмат қиласажак эди. Муҳаммадиёр қайда бўлса ҳам ўз ватанини, ўз юртини ва ўз жойини тушунар ва йиғлар эди. Бир кун кеч, аср вақтида шаҳар боғчасига кируб, искамияда ўлтурууб газита кўрар эди... бир ерига кўзи тушди. Кўрдики:

«ТУРҚИСТОНДА БИРИНЧИ МАРТАБА ТЕАТР»

Ўқуб битирди-да, шодлиғидан қайда ўтурганини унтурб сакрарга бошлади... Шул вақтда ёнига Боку ёш муҳаррирлариндан* бир дўсти келуб ўлтириди. Муҳаммадиёрнинг сакраганин кўруб ҳайрон бўлди, этагиндан тортуб искамияга ўлтурғузуб:

— Муҳаммадиёр афанди! Нима бор бу қадар севинч? — деди.

Муҳаммадиёр ёлғуз:

— Туркистонда биринчи м...м...м...м...арtaba тиа...т... т...т..тр,— деди-да, фикрға толди. Бокули муҳаррир бирор ўтурууб, турууб кетди. Муҳаммадиёр бир вақтда турууб қараса кеч соат 12 бўлубдур. Боғчада ҳеч ким қолмағон. Муҳаммадиёр турууб боғчадан чиқди. Имтиҳон вақти яқин бўлдиғидан Муҳаммадиёр кеча ва кундуз ҳаракат билан чалишмакда эди. Ниҳоят, имтиҳон бўлуб ўтди. Муҳаммадиёр биринчи бўлуб ўтди. Муҳамма-

диёр биринчи бўлуб имтиҳон беруб чиқди. Муҳаммадиёр кечакундуз тинмай ҳаракат қилғонликдан енгил бир хасталик арз бўла бошлади. Табиблар тавсияси ила Боржўм* сувларига боруб бир ой қадар даволануб, тузалуб қайтди. Яна шул Боку Жамияти хайриясининг ёрдами ила Муҳаммадиёр Боку гимназиясига кирди. Муҳаммадиёр гимназияга киргандан кейин гимназия дарсларига шул қадар муҳаббат қўйдик, байрам кунларида ҳам чиқмас эди. Соат ўтди, кун ўтди, йил ўтди... Муҳаммадиёрнинг гимназиядан ҳам чиқар вақти етди. Нихоят, имтиҳон ҳам бўлуб ўтди. Гимназия имтиҳонида ҳам Муҳаммадиёр биринчи чиқуб^{*} олтун медал олди. Яна Жамияти хайрия ёрдами ва Боку бойларининг ҳимматлари ила Петрўград дорилфунуннинг тиб шўъбасига кирди. Муҳаммадиёр дорилфунунга киргандан сўнг иккинчи йили ватани Туркистоннинг мадраса шогирдлари ҳаётидан олуб «Умрлик шогирдлар»¹ номли бир рўмон ёзди. Рўмони 12 жузъ^{*} бўлуб, Туркистонда ҳануз мундоғ миллий майшатдан олинган катта рўмон чиқмағон эди. Ҳаттоки бу рўмон Петрўградда мунташир^{*} рус журналларидан бирисида русча таржима этулуб босилди. Бу рўмон шундай моҳирона ёзилғон эдики, мадрасада қирқ-эллик йил турганда ҳам мундоғ яхши ва шогирдларнинг мадрасада ўқумай самоварларда давр сурғонликларини ёзмоқ мумкин эмас эди¹. Дорилфунунни тамом қилуб чиқишиға бир йил қолғонда пойтахт, чунончи Москав ва Петрўграддағи туркистонли маскавчи бойлар ҳаётидан олуб «Пойтахт меҳмонлари» номли бир театру китоби ёзди. Бу китобда илмсиз бойларнинг пойтахт нўмирларинда тил билмай, илм билмай ва ажнабийлар тарафиндан ўзларига қилинғон ҳақоратлар ғоят моҳирона суратда кўрсатилмиш эди. Бу китобни ҳам Муҳаммадиёр ўзи русча таржима қилуб нашр қилди. Петрўград театрлариндан бирисида баъзи бир истудент рафиқалари ила ўзининг майшатини таъмин қилмоқ учун саҳнага қўюб, китобда энг биринчи бўлғон хўжайин рўлини Муҳаммадиёр ўзи олуб, кўб олқишлиарға музоҳир^{*} бўлди. Бир театрдан расхўддан ташқари ўз майшатиға соғ фойда бўлуб 3000 сўм қатта.

¹ Ушбу рўмон хаёлий ва йўқдир. Фақат, 12 жузъ бўлмасун ва олти жузъ бўлмасун 3 жузъ қилуб бўлса ҳам шул исмда юқорида таъриф қилинғон руҳда бир рўмон ёзмакларини муҳаррирлардан ўтинаман. Худо муҳаррирларимизга ғайрат берсун!

дар қолди... Ниҳоят, имтиҳон вақти етуб, Петрўград дорилғунунининг тиб шуъбасидан биринчى бўлуб имтиҳон беруб, дўқтурликка шаҳодатнома олди... Яна ватанига қайтмади. Бокудаги ҳимматли бой ва ўзининг театрдан олдиги пуллари ила бу туркистонли шогирд Швейтсария (Исвейчара) дорилғунунлариға тажриба учун югурди. Петрўград вағзалинда кечки пўезддан бутун мактаб орқадошлари Мұҳаммадиёрни узатмақдалар эди. Бир туркистонли камбағал бола ҳаракат ва ғайрат орқасинда Россия улуғ мактабларин бити rub Оврупонинг энг олға кетган мамлакатларидан Исвейчараға ўқумоққа кетадур...

Мана ғайрат самараси, мана ғайрат меваси, мана ҳаракат гуллари... Ибрат... ибрат... ибрат... Мана «Жамияти хайрия» фойдаси, мана иттифоқлик самараси, мана бирлик меваси...

Бизнинг Туркистон боласи ниҳоят «маданият йўрғаси» ила Исвейчаранинг пойтахтиға боруб дорилғунунинг тиб шуъбасина сомеъ ёзилди. Бечора шогирд 7 сана Исвейчарада очлик ва тўқлик билан сабр ва сабот ила турди. Ниҳоят, Исвейчарадан ҳам қайтарға йўлға чиқуб Италиё — Туркия — Румониё — Булғориё тупроқлари ила айлануб Одесга, Одесдан тўғри Тошканд ва Тошкандан Бокуға келди. Боку вағзалинда бутун Боку ёш зиёлилари Мұҳаммадиёрни қарши олуб ўзининг маънавий отасиникиға олуб тушушуб, Мұҳаммадиёрнинг шарафина 50—60 кишилик бир зиёфат беришдилар. Мұҳаммадиёр Бокуда очилғон Ислом тиб қурсинда Зйил муаллимлик қилуб, ўз ватани Туркистонга қайтмоқчи бўлди. У андаги маънавий отасиндан рухсат олуб, жаҳолат дарёсинда севина-севина сузмакда бўлган ватани Туркистонга қайтуб, қўлдан келган қадар хизмат қилмоққа маслаҳат сўради. Маънавий ота рухсат беруб, кечки парахўд искаласида* Боку ёш зиёлилари узатмоқдалар эди. Маънавий ота устиға «Боку ёдгори» ёзилғон бир олтун соатни Мұҳаммадиёрга беруб, андағи зиёлиларға қараб бир қисқа нутқ ўқушини Мұҳаммадиёрдан тилади. Мұҳаммадиёр парахўд устидан туруб зиёли ёшларға хитоб қилуб, қисқача бир нутқ ўқуди. Ҳозирдан Мұҳаммадиёрни чучук овозлари ила олқишилаб, чечаклар иргитмоққа бошладилар. Ниҳоят, парахўд ҳуштак (аслида «шуштак» — Д. К.) беруб, денгиз сувларини тўлғаландируб Туркистонға қараб юрди...

Мұхаммадиёрнинг парахўд устида зиёлиларға хитобан ўқуган нутқи:

— Эй, маънавий акаларим! Эй, маънавий оталарим!..

Мен бир фақир шогирд әдим, кенг Туркистаннинг энг қоронғу гүшасиндан илм ва маърифат истаб шаҳрингизға келдим. Сиз ҳимматуларнинг ҳиммати миллат-парвароналарингиз ила таҳсилимни Русия дорилфунунларидан ўтуб Оврупо дорилфунунлариға қадар еткүздим. Ишта бу ҳаммаси «Жамияти хайрия» ва «Нашри маориф» жамиятларининг самарасидур. Мен ҳам ватанимга бордигим ила қўлларимни шуморуб жаҳолатда қолган қардошларингизни уйғотмоқ ва турғузмоққа ғайрат қиласем. Маънавий шаҳрим бўлган Боку ва маънавий aka ва оталарим бўлган сизларға самимий ташаккурларимни арз эдуб, у жаҳолат дарёсининг аждар ва балиқлари бўлган биз туркистанлиларнинг уйғонмоқимиз ва йўл топмоқимизға ёрдамлашмагингизни ҳаммаларингиздан рижо этаман*. Сўзи шул ерга келганда, парахўд секин-секин қўзғалмоқда эди.—Хайр яшангиз, соғ ўлунгиз оталарим, акаларим ва суюклу оғаларим!— деб нутқини битирди.

«Маданият балиғи»* сувни ўртасиндан ёруб бир доҳийни ва бир ходимни ватаниға судраб олуб кетар эди. Ниҳоят, латиф ҳаволи баҳор фаслида дарахтлар чиқарғон барглар каби кўм-кўк, миллат дардида ё бирорта нозаниннинг ишқида ва ё бирорта хонимнинг чангалида эзилуб юраклари қизил гул каби тўлганларга энг биринчи тасалли берадирган ва онларға буюк руҳ ва умид берадирган тўлқунли денгиздан ваҳший (ёввойи) одам деган бир нарса яшаган ер юзиға чиқди. «Маданият йўргаси»ға* минди. Қани ҳалиги юмшоқ латиф ҳаволи денгизлар ва сувлар? Қани ҳалиги денгиз сувларин тўлқунлатуб юрадурғон шамоллар? Қани З-4 йил аввал Извейчарада, Франсияда, Италиёда, хусусан Алп тоғларида кўрилган латифликлар? Қани Алп тоғлари устида ишлаб топган пулиға ва дунёсига тўй қилмай, улоқ чопдирмай, бачча ўйнатмай, эшон муллаларға ва қорни йўғонларға ялтираган тўнлар кийгузмай суюклу ўғлини ўқутган ва тарбия қилган Извейчара қишлоқлари? Қани 7—8 қабатлик зийнатлик тоғлар қадар хоналар? Ҳозир онлар йўқ! Они ўрниға пастгина хашак ва лойдан ясалган бинолар ва онларда сафил* бир ҳолда яшаган мусулмонлар! Топганин бачча, улоқ

ва ичкулукка ҳам домла-эшон ва бойларга шалдиратуб түн ва зарбоблар берган, бойлар қўлинда қул ҳукмида бўлуб юрган ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ва ҳаммаси мусулмонлар...

Оҳ... Оҳ!.. Бу разолат ва бу сафолатни ўз миллатида, ўз халқида кўруб, тараққий ва тамаддулларни* кўрмак, кўбни билган, кўбни кўрган ва ҳамма нарсадан хабардор Муҳаммадиёрға ғоят оғир туюлур эди... Баъзи вақтларда кўзиндан ёшлар оқар эди. Онинг устига вағън ичинда пиш-пиш ухлаган ва билет йўқотуб кандўктурлардан таёқ еган бетартиб яна мусулмонлар эди. Ортуқ Муҳаммадиёр сабр қилуб тура олмади. Пўезднинг балқўнига чиқуб узоқларда кўрунган ҳайбатлик қоп-қора ва устларига кўм-кўк майсалар ўсуб чиққон тарихий тоғлар, ота-боболарининг даврларинда онларга буюк-буюк қалъалик ҳукмини олган тоғлар, тепаликлар, баландликлар, сувлар, ўрмонлар, дараҳтзорлар ва қумзорларни ялтираган кўзлари ила томоша қила бошлиди. Чиройлик манзарадари — узоқ-узоқ, буюк-буюк, яшил-яшил ва баланд-баланд тоғлари Исламчарадан кам эмас эди. Наҳр-наҳр оқуб турғон сувлари ва нима экса шуни олса бўлладурғон маҳсулдор тупроқлари ила Амриқодан ҳеч камлиги йўқ эди. Илмиз бойлари, жоҳил «олим»лари, ёлғон эшонлари ва исрофнинг кони бўлуви ила ҳеч бир нарсаға ўхшамас эди... Хитойлар ҳам бу даража ялқов (хушёқмас) эмас эдилар!..

«Халқ ўз фойдасин англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупа дорилғунунлариға болаларин юборса, дўқтур, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, саводогарлар ва муҳандис (инженер)лар чиқса, бунларнинг ҳар бири ўз вазифаларинда туруб ишларин тартиби ила юргузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди!» деган хаёллар кўнглига келур эди. Фақат бунларни бўлишига кўзи етмас эди. Чунки борган сари орқага қараб кетмакдамиз... тараққий асари ҳеч кўрулмасдан бир тараққийга минг таданий* тайёр турадир.

Йўқ, йўқ! Фақат Муҳаммадиёрга ўхшаган зиёлилардан ҳар шаҳарда бир-икки чиқа бошласа, вужудга чиқар эди, деярга ҳам бўлур эди... Муҳаммадиёрнинг ўз шаҳрига келгунча хўб шу фикрлар ила боши айланди...

Ўз шаҳрининг истансаси кўруна бошлиди. Ниҳоят истансага ҳам келуб тушди. Юруб-юруб яна ўз ватани ва ўз жойига келди. Муҳаммадиёр кетгандан бери ўз шаҳридан ҳам 5—10 зиёли ёшлар етушган эдилар. Му-

ҳаммадиёрни онлар кутуб олдилар. Аробаға ўлтурғузуб эски шаҳарга тўғри юра бошладилар. Шаҳарнинг руслар турадирган қисминда ажидаражада ўзгаришлар: янги-янги нўмирлар, боғлар, боғчалар, магазинлар, тиатрулар, мактаблар, «Метрўпўл», «Роси», «Русия», «Масква» нўмирлари, йўллар тош, кўчалар кенг, электрик фонарлар Исламга ўхшар эди.. Фақат шаҳарнинг мусулмонлар турадурган қисми аввал қандай бўлса яна шундай эрди!.. Яна хафалик. Муҳаммадиёр ўз ҳовлисининг олдига келуб тушди. Ўз ҳовлисининг иморатларини Оврупо усулида солинган кўрди. Ул иморатларни солувчи у* 125 сўмга 4 ойға Муҳаммадиёрдан ижарага оловчи рус экан. Кируб Муҳаммадиёр русга ўзин танидти. Рус Муҳаммадиёрға қараб:

— Сиздан мен муни ижарага 4 ойға олдим. Олти ой ўтди ҳеч ким чиқмади, бир йил ўтди ҳеч ким чиқмади. Учинчи йилда мен ушбу иморатни солдим. 5—10 минг сўм кетди. Фақат бундан уч йил аввал сарф қилган пулларни иморатингиздан чиқаруб олдим. Уч йилдан берли уч минг сўмдан 9 минг сўм фойда қилдум. Жойингизни тезлик ила бўшатуб бераман, ҳам қўлингизга 5 минг сўм пул бераман, қолганини афу этасиз,— деди.

Муҳаммадиёр:

— Агарда жойингиз бўлмаса ўтуруб турунг. Менга ёлғуз шул жойдан икки адад хона берсангиз бўлур,— деса ҳам, рус:

— Меним бошқа яхши катта жойим бор, шунга кўчаман. Мен сизга 9 минг сўм қилган фойдамни берсам ҳам бўлур эди, аммо 4 минг сўм орада баъзи ислоҳларига кетди,— деди.

Муҳаммадиёр суюна-суюна ризо бўлди. Эртаси куни рус ҳовлисини бўшатуб, 5 минг сўм беруб кетди. Муҳаммадиёр кенг жойда роҳат-роҳат тура бошлади. Остидаги магазинларни яна ижарага қўюб, ҳукуматнинг рухсати ила юқори хонада бир хусусий шифохона очди. Бойлардан олуб, ҳеч нарсаси йўқ фақирларни пулсиз даволай бошлади. Ҳар кун 40—50 сўм дўйтурликдан ҳусули* бор эди.

Бир қишлоқнинг бир еридан икки таноб келадирган бир боғча олган эди. Муҳаммадиёрнинг ғайрати ҳам худо берган баҳти ила нефт (ёқиладирган ёғ) кони чиқди. Ҳозир Муҳаммадиёрға милийнлар ила иш кўрурга тўғри келур эди. Бир тарафдан ўз ишларини йўлға қўюб, иккинчи тарафдан ёнига 5—10 миқдори зиёлилардин олуб рухсатли «Жамияти хайрия» очди. «Жа-

мияти хайрия»га ўзи кўб оқча берди. Шаҳарда бир мусулмон қиротхонаси очилди. Учинчи йили Муҳаммадиёр ҳафталиқ «Ватан» исмли бир расмли журнал ила «Хабар» исмли кундалик бир газита нашр этарга бошлади. Муҳаммадиёр бир ҳунар мактаби очарға ташаббуслар қиласа ҳам, кўб монелар чиқуб они ўрниға ёзлик муаллимлар қурси очилуб, ёз вақтида муаллимларга ҳар хил таълим йўллари, тарбия усуллари ҳақинда ўқутмоқлар ва лексиялар бошланди. Шундоғ қилуб кичкина бир шаҳарда маорифхоналари кўпаймоқда ва бошқа шаҳарларга ўрнак бўлмакда эди. Бутун турк-тотор жаридаларинда Муҳаммадиёрни исми «дўқтур ҳодими миллат Муҳаммадиёр» аталмакда эди...

ОЙДИН КЕЧАЛАРДА

Зайнаб кампир бир нарсадан чўчуб уйғонди. Оппоқ ойдин, ой кампир ётқон сўричанинг қоқ ўртасидан унда-мунда битта-яrimta учраган оқ булувларни ёруб шошиб ўтуб борар эди.

Кампир у ёқ-бу ёғига яхшилаб қараб, ойдинда ҳеч бир қора-мора учратмагандан кейин яна болишға бошини қўйди.

Уйқуси ўчуб кетганликдан энди кўзига уйқу келмай ўз ёшиға, ўз давриға муносиб бўлғон хаёллар ичига кўмуди. Ул пилта сават, кўрла қавуқ ипдан тортуб бу йил пилладан чиқатурғон ипаккача «дунёнинг барча фамини» ўйлаб олди.

Энди бироз уйқуси ҳам кела бошлаб, кўзлари секин-секин сузула, қўллар бўшашиб чўзула кетдилар. Туни бўйи чопишиб, ҳурушиб, югуришиб чиқғон итлар товуши секин-секин йўқола бошлади. Эшончанинг ҳовуз бўйидағи толларидан туруб ҳасрат ва қайғуларини ҳар кеча ўқийтурғон булбул бугун жуда эрта тўхтади.

Гўристон ва мозорлардагина бўлатурғон чуқур бир жимлик...

Кампир юмулуб борғон кўзларини бирдан очди: яқин бир ердан ҳасратлик, кўнгул бузатурғон бир йиги товуши эшитилар эди.

Бу ким? Кечалари ухламасдан йиғлаб чиқғучи ким? Ҳамма тинч ва роҳат уйқуға толғон бир замонда қалбини яралаб йиғлагучи қандай баҳтсиздир?

Кампир йиғлағучининг ким эканин билмас эди.

Кўшнилардан қайси бирисининг келини ва ё қизи экан?

Хадича отиннинг келини деса, бугун унинг ўртоқла-ри келуб икки хуфтонгача ўюн-кулги қилишилар. Са-ломатхоннинг қизи деса, қишлоқға чиқуб кетган эди, ҳали келгунча йўқ. Ўз келинининг бўлса йиғлайтурғон жойи йўқ...

Ким экан бу?

Ё ҳавли томонга парилар келишдимикин? Парилар ўз қизларининг соchlарини боғ-роғларда ойдин кечалар-да тарап әмишлар ва қизлари: «Қўб силлиқ қилсангиз куёв олиб кетиб қоладир», деб йиғлар әмишлар.

Йўқ... Ажина қизи, пари қизи мундоғ йиғламас әмиш. Йиғласа жуда ғалати бўлур әмиш...

Яна диққат биланрак қулоқ солди. Товуши таниш бир хотуннинг товуши каби эди...

Кўшнининг келинидир, деб ўйлади.

Оҳ, бечора, қандоғ ғамлари бордир?

Мана, кампирнинг ўз келини, уй-жойи, кийим-ке-чаги — ҳамма нарсалари тайёр... Новдадек куёв ёнида... Яна ҳеч уй-рўзғор ишини қилмайди. Мундоғ ёмон қиз бўладими?

Олмай Қодиржон ўлсун,

Бермай отаси,

Ўсdirмай онаси!..

Шунинг учун бу кун хўб адабини берди, хўб йиғ-латди...

Йифи тўхтамағондан сўнг секингина ўрнидан турди,чувалашиб кетиб кўрпалар орасида кўмулуб ётқон локисини олиб тўғриғина бошиға солди-да, сўридан тушди... Йифи келган томонға бироз қулоқ бергандан сўнг шарпасизгина, ялангоёқ юрди. Сўрининг чаб биқи-нидағи кичкина даричанинг тешигидан қарағон эди, келинининг уйида чироф ўчмаган...

Ҳайрон бўлди:

— Вой, бу нимаси? Келинчак шу чоқғача ётмағон эканми?

Йифи бироз яна қизғончланиб, бироз яна ўксикланиб давом этар, хотуннинг товуши кесилиб-кесилиб, ҳиққи тутқон каби чиқар эди. Яна диққат биланрак тинглади: бу йифи келинчакнинг уйидан эшитилган каби бўлар эди...

Юраги ўйнади.

Дарров дарчани очиб у ҳавлига кирди, оёғининг учи билан босиб келиб, секингина келинининг уйига яқинлашди.

Иифи уйдан эшитилар эди.

Яна қулоқ берди.

Товуш келинининг товуши эди.

Шундан кейин кампир ҳеч ўйлаб турмасдан тўғри эшикни итарди, эшик очуқ эди, кирди.

Ичкаридан:

— Вой! Ким! Ким у?— деб бир ҳориғон товуш чиқди-да, тинди...

Ярим овруповори йиғиштирилғон бир уйда икки кишилик катта сим каравотга яхши, қалин жой солинғон. Пастгина бир жавон устида 20 ичи чироғ ёниб туарар эди.

Қизил шоҳи кўлмак (аслида шундай — Д. Қ) кийган, қоп-қора соchlари ерларда судралган ёш келин каравот ёнида йиғлаб-йиғлаб қабарғон кўзларини енги билан артиб туарар эди.

— Келин, ким у йиғлағон?

— ...

— Келин, сиз йиғладингизми?

— ...

— Нимага индамайсиз? Қодиржон қани?

Келин жавоб бермасдан, индамай ўрнидан турди.

— Айланай, келин, нимага йиғладингиз? Айтинг, жон болам!

Келин тўлғон-тошқон ҳолда, кучлик ва қўрқинч бир товуш билан «Онажон!» деб бақирди ва қайн онаси — кампирнинг қучогиға отилди.

Кампирнинг қучогиға бошини тиқиб олиб, яна хўрсиниб, яна тўлуб-тошиб хийла йиғлади.

— Онажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлуб келдимми?

— Йўқ, айланай болам, Қодиржон қани?

— Қодиржонни сўраманг, онажон. Мана, келин бўлуб келганимга бир ярим ойдан ошқон бўлса, шу бир ярим ойнинг ичидаги кечагина бирга бўлдик... Бошқа кунларда ҳар кеча кута-кута тонг отдириб юбораман. Шунча кун чидағ келиб-келиб мана бугун ўз қадримга ўзим йиғлаб юбордим. Қандоқ қиласай? Мен одам эмасми?..

Кампирнинг қариғон, қуруғон кўзларига йироқ-йи-

роқ ерлардан икки томчи ёш келди. Бутун танини, бутун аъзоларини босиб, эзиб, сидириб келган у икки томчи ёшини енги билан арткандан кейин:

— Отаси ҳам шундоқ, қизим... — деди.

Шу сўздан сўнг иккаласи ҳам узоқ вақт жимжит бўлуб қолдилар.

Кампирнинг кўз ёши каби заҳарлик юзлари узулуб ташланғон гулдек сўлғон. Тошдек қаттиғ бағри ортиқ даражада юмшағон, кўнглида кучли марҳамат ҳисси уйғонғон эди.

Келиннинг қизарғон, чарчағон, оғир қайғиға тилмоч бўлуб турғон кўзларига тикилиб қараб турғондан сўнг оналар муҳаббати билан кўзидан ўпди:

— Энди сен меним ўз қизим бўлдинг, энди сенга сира озор бермайман. Энди сен ҳам кундузги ишларни эсингдан чиқариб юбор! — деди.

Келин кўзларида бир ойдинлик, бир севинч кўланкалари ўйнағони ҳолда бошини кўтарди, икки қўлини кампирнинг елкасига ташлаб туруб:

— Онажон, мен унга хафа бўлмайман. Меним ёш умрим, гулдек ёшлигим кечалари сарғайиб ўтмаса эди! — деди.

Худди шул чоқда очиқ турғон эшикдан ўлгудек маст, тентиракланиб Қодиржон келиб кирди. Уни кўришлари билан икки аламзада бирдан:

— Ана, келди! — деб юбордилар.

Уларнинг бу жонли қарши олишлариға жавоб ўрнида Қодиржон:

— Где, где моя Анна, где моя Аннушка? (Қани Анна, қани мени Аннахоним, а?) — деди ва «гуп» этиб обрезга йиқилди...

ҚОР ҚҮЙНИДА ЛОЛА

Бир, икки, уч, тўрт... беш; беш... олти! Етти, саккиз, тўққиз, ўн...

Кичкина, қизил ипдан безалган тўп (каптов) алжиб қочиб кетиб, ертўла оғилнинг деворига ёндошиб ўскан ёш қантак ўрикка бориб тегди-да, сакраб ҳовузға «шўп» этиб тушиб ҳам кетди...

Қизлар барчаси бирдан:

— Вой, ўлақолай, ҳовузға тушиб кетди! — деб қичкиришиб юбордилар. Тўпни тутиш учун қувалаб бора-ётғон Шарофатхон ҳам ҳовуз ёнида қотиб қолди...

Тўп сувга шўнғиб кетиб ҳовузнинг ўртасидан чиқди ва қизларнинг ҳавасли, ўйноқи кўзлари олдида герда-йиб, секингина суза бошлади.

Барча қизлар сув юзида эркаланиб сузиб юрган тўпга бироз қарашиб турдилар-да, бу орада бир-бирларига боқишиб юмшоққина кулишиб ҳам олдилар.

Тожи қассобнинг кичик қизи Турғунбуш югуриб бориб оғилнинг томонға чиқди-да, бир чеккага босиб қўйилғон тут ўтинидан битта узун бутоқни синдириб олиб, ҳовуз бўйига келди ва ҳалиги бутоқ билан сувни ўз томониға торта бошлади; қизлар унинг теграсига дув йиғилиб, тўпнинг сувдан чиқишини кута бошладилар.

Сув ясама оқиши билан қизлар томонға оқа бошлағондан сўнг, ярим белидан сувга кўмилган тўп дам ботиб, дам чиқиб секингина қирғоққа келди. Қизлар қийчув билан ушлаб ҳам олдилар.

Сув билан шалаббо бўлғон тўпни Шарофатхон олди-да, «Ҳу, қочмай ўлгин, тутулдинг-ку!» деб ерга урди. Унинг бу ишига Абдулла жаллоб^{*}нинг қизи Тўтихоннинг аччиғи келди, дарров бориб ердан тўпни олди ва:

— Ҳой, бунда нима ёзиқ? Бунинг жони бўлмаса... ўзингиз тушириб, бу бояқиши тағин қарғайсизми?— деб тўпни сувда чайқаб олғондан сунг, лабини тишлаб, бор кучи билан сиқмоққа бошлади.—

Шарофатхон қизларга қараб:

— Барибир, қанча сиқиб қуритмоқчи бўлсақ-да, ҳўл тўп чиқмайдур*, энди бошқа кимнинг тўпи бор?

— ...

— Вой, ўла қолай, ҳеч қайсингларники йўқми? Салтанат, сеники бор эди-ю?

— Меники бор эди-ю, тунов кун Гулнор ўлгур, йўқотиб келибдир...

— Бўлмаса, ўйин тугабдир-да?

— Йўқ, бошқа ўйин қиласми!

— Ҳу, ўлақолсун, тўп ўйинидан ҳам яхиси борми?

— Ҳай, Шарофатхон, сиз ўзингиз кира қолингиз, ўрус тўпнингизни олиб чиқасиз!

— Ўрус тўпим ёрилиб эди-ку...

— Вой, эссиғина, қачон?

— Қачонлари-ю...

Шу вақтда боғнинг кичкина эшикчасидан ҳовруқ-қанча югуриб бир кичкина қиз кела бошлади.

Турғунбуш бирдан:

— Ҳа, ана менинг синглим чиқиб қолди, уйга тўлга юбораман!— деди. Барча қизлар:

— Ҳа, ҳа, Фазилатни юборамиз!— дедилар.

Кичкина қиз — Фазилат югуриб келиб опасининг бўйнига осилди.

— Бир чеккага чиқинг, опа, сизга қизиқ гапим бор.

Барча қизлар бирдан:

— Қизифи ўлсин, қизифи, айтабер барчамизға!

— Йўқ, опамнинг ўзига айтаман.

— Бўлмаса, опанг бизга айтиб берадир...

Эгачи-сингил ҳовуз бўйнига кетдилар... Эшмат қоровулнинг мамадана, қизиқ гапларни билатурғон қизи Тиллахон туриб:

— Қизиқ гапи нима бўлар эди, айтмаса ҳам биламан.

— Айт-чи, билсанг?

— Нима бўлар эди, Турғунбушга куёв келгандир!— Барчалари кулишдилар. Турғунбуш қайтиб келди-да:

— Ўла қолсун, Тилла, менга куёв эмас, Шарофатхонга совчи келибдир!— деди. Қизлар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шарофатхон қип-қизил қизариб, турғон ерида қотиб қолғон эди.

II

Шарофатхоннинг отаси Самандар ака илгаридан отчиқарғон бир савдогар эди. Шунча оғирчилик йилларда, қиймат, касод вақтларида ишини тарақлатиб келиб, охири ўзғон* йили эрта баҳорда синғон. Бор-йўғини қарзиға сотиб берганидан сўнг, жуда сўфи бўлиб эшонларнидачувалашиб қолғон эди.

Эрта билан саҳарлаб эшонникига кетар, зикр бўлса бўлмаса эшоннинг ишини қилиб, кечқурун шомлатиб уйига келар эди. Уйга келгандан сўнг ҳам бир қошиқ қуюқ-суюғи бўлса тотиниб, малла жойнамознинг устига чиқиб ўлтуриб, қаҳрабо тасбехни неча давр айлантириб «вазифа»ларини ўқур, сўнгра то ярим кеча-саҳартача ҳўнгур-ҳўнгур йиғлар эди...

Бир кун эшонникида катта ва қизғин бир зикр бўлди. Зикрга бошқа шаҳарлардан ҳам ўтли-нафас билан ўқийтурғон ҳофизлар келдилар. Хонақоҳнинг ичи зич тўлди. Эрта билан бамдоддан сўнг бошланғон «зикр» хуфтонга яқин зўрға тугади. Бир неча киши ўзидан кетиб у ер-бу ерда юмаланиб қолдилар. Енғон сўфилардан* бир-иккитаси «жазава»нинг ортиғлиғидан бориб

ўзларини ҳовузга ташладилар. Қисқаси, бу кун қиёмат бўлди.

Эртаси куни эрта билан хонақоҳнинг меҳроби олдида ҳазрат эшон ўлтурганлар, икки ёnlарида учтадан олти ҳофиз*, бир ўн беш чамаси муридлар*...

Эшон қутлуғ бошларини қуи солиб «сукут»га кетканлар.

Ташқарига тўполон, шовқин, бири қўй етаклаган, бири нон кўтарган, бири кийим сарпо...

Самандар ака хонақоҳдан чиқди, ҳалиги назрларнинг барчасини кўрди, кўздан ўтказди.

— Ҳа балли, баракалла, Султон Орифнинг жамолларини кўринг!— деб жавраб, ҳазрат эшоннинг қучоғ-қучоғ дуоларини хонақоҳдан чиқарип бериб турғон сўфи кулиб, ўйнаб Самандар акага қаради-да:

— Ҳа, бой ака, назрдан дарак борми?— деди. Самандар ака дарвозадан чиқар экан:

— Бўлиб қолар, сўфи!— деди.

Самандар ака уйга келгунча кўнглидаги туйғулар билан тортишиб келди. Ўзининг пири ва устозига тузуккина, каттагина, иложи бўлса бошқа муридлар бера олмағон бир нарса бермакчи эди. Бироқ, уйда арзигудек бир нарса йўқ. Арзийтурғон нарсалари бўлса, барчаси қарзға кеткан... Кўп ўйлади, бироқ ҳеч бир нарсага кўнгли қарор топмади.

— Агар илгариги вақтим бўлса, ола қашқани тутар эдим...

Кўнгли оғриди, бир замонги бойлиқлари, давлатлари эсига тушди: ола қашқаси, тўруқ йўргаси, бўйи тевадек Масков зовуд оти*... уч файтўн, ер-суви...

Унча-мунчани беришни ўзига эп билмади. Бошқа назрларни босиб кетгундек бир нарса беришга ўйлар эди.

Бирдан Йўлдош бойвачча эсига тушиб кетди.

— Йўлдош бойвачча ўн ботмон гуруч, битта яхши улоқчи от, бош-оёқ кийим берди...

Шундай хаёллар билан ҳавлисига етиб, ичкари уйга кирмакчи бўлғон эди, хотини тўхтатди:

— Ичкарида хотинлар бор, сиз ташқари уйга кириб туринг, қўноқларга ош-сув қилғон эдим, мен сизга ош олиб чиқай!

Самандар ака кичкина товоқдағи ошни ёлғиз ўлтириб емакка тутинди. Ошни яримлатғон ҳам эди, олдига хотини чиқиб қархисига ўлтирди:

— Яхши ҳам келиб қолдингиз, отаси, қизингизга совчилар келиб, мен нима дейишни билмай туриб эдим!

— Ким экан улар, қаердан экан?

— Анови Азиза отин билан Рустам аканинг хотини... ўзингизнинг эшонингизнидан совчи бўлиб келишиб-дирлар... Энди эшоннинг ўзлари ҳам «қариб қўйилмағон, ачиб суйилмағон»лар, дея иккита хотинлари устига тағин бу...

Бу сўзни эшлитиши биланоқ Самандар аканинг кўзлари чақчайиб кетди:

— Тўғрими, эшонникиданми, тўғрими? Эшон нега ўзимга мазмун қилмадилар экан?

— Энди катта одам, мен совчиларга ҳали қизим ёш, энди 17 га чиқди, дедим. Шундай деб жавоб бера қолайми?

Бу вақт кимдир, ташқаридан бир хотин товуши эшилди:— Қумрибуш, қўноқлар туришдилар!— Қумрибуш ўрнидан турди, эрига бир нима дегандек қаради.

Самандарбой бир ёш қизини, бир эшонни, бояги назр-ниёз масаласини, энг сўнг кимсан ҳазрат эшоннинг куёвликларини ўйлаб турди-да:

— «Битта қизимиз бўлса, ҳазрат эшонимизга тутдик, садағалари кетсун!» дегил!— деди.

Қумрибуш кутилмаган бу гапдан оқарди, кўкарди, сувратдек қотиб деворга суялиб қолди...

III

Шарофатхон Самандар аканинг битта-ю битта қизи эди. Бу қиз шу тегранинг кўрклиликда, чеварликда, шўхлик ва ўйноқиликда битта-ю биттаси эди. Маҳалла-кўйнинг ўспурунларидан иккита-учтаси бир ерга йиғилсалар, топғон-тутғонлари шул Шарофатхон масаласи бўлур. «Бу қиз қайси худо ярлағонники бўлур экан? Қимнинг уйини обод қиласр экан?» деб бош оғритарлар эди.

Шарофатхоннинг эшонга берилиш хабари чиққондан сўнг, бутун маҳалла-кўй яна бир неча кун шунинг довригини қилишдилар.

Кўчада қатор-қатор аравалар чопишиб, бир-бирларидан ўзишадирлар.

Ўн-ўн беш аравага тўлғон хотинларнинг тартибсиз «ёр-ёр»лари дунёни бузиб, кўкни кўтариб борар эди.

Сандиқ, кўрпа, гилам, тугун ва бошқа нарсалар юк-

лаган ва юклар устига яна битта-иккита кампир ўтқиз-
ган аравакашлар илгаригилардек бир-бирлари билан
басма-баслашиб чопишар эдилар.

Шу гулдир-шолдир, шовқин-сурон, қий-чув билан
кетаётқон күч* энг сўнг эшоннинг эшигига яқинлашиди.
Кўчанинг ўртасиға гуруллатиб ёқилғон, алангаси ос-
монға чиққон ўтнинг теграсига тўпланғон бир тўп эр-
каклар товушларининг борича «ёр-ёр»ни чўзғон; улар-
нинг бериги биқинида бошига паранжи ёпинғон, чопон
ташлағон, рўмол тутғон хотинлар, келинлар, қизчалар...
ўз олдилариға катта тўп бўлиб, улар ҳам «ёр-ёр»ни қў-
йиб юборғон эдилар.

Тахта-тахта кўпурук тахтинг бўлсин, ёр-ёр,
Пайғамбарнинг қизидек баҳтинг бўлсин, ёр-ёр!
Узун-узун аргамчи ҳалунчакка ёр-ёр,
Чакан кўнглак ярашар келинчакка ёр-ёр.

Ўтнинг теграсига тўпланғон эр-хотин барчаси бир-
дан: «Келин келди, келин келди!» деб юборищдилар.
Бир неча йигит қучоқ-қучоқ фўзапоя олиб чиқиб, ўтнинг
ўртасиға ташладилар, ўт яна кучайди, яна алана
берди.

Ҳар ким питирлаб қимиirlаб қолди. Болалар қиз ке-
лаётғон томонға қараб чопишиб кетдилар.

Шовқин, тўполон орасида аравалар етдилар. Халқ
орасида:

— Ана келин, ана қиз тушган арава! — деган гаплар
бошланди.

Аравакаш келинли аравани «намойишкорона» бир
суратда ўтнинг ўртасидан отни қамчилагонча олиб ўтиб,
эшикка яқин бир ерда тўхтади.

— Күёв почча, күёв почча! Тақсирим қанилар? Қоч,
қоч, — деган товушлар кўтарилиди.

Бир вақт оппоқ соқолли, қари, бўшашибон бир чол
(куёв тўра) устига зарбоб тўн кийиб, катта ўрама бел-
боқ боғлағони ҳолда бирмунча оқсоқол муридлари ўр-
тасида секингина судралиб аравага яқинлашиди.

Яна халқ ўртасида:

— Кўтаринг-а, күёв почча, кўтаринг-а!

— Үзингизни тетик тутинг, тақсири!

— Ҳа, тақсири, кўтаринг!

Чол титрак қўлларини аравага узатиб, қизни кўтар-
ди ва бир-икки одум босғондан сўнг ерга қўйди.

Яна халқ чувирлашиб кетди:

- Баракалла, тақсир, баракалла!
- Бўш келмадилар тақсирим!
- Ҳали беллари бақувват экан тақсиримнинг!

Бу шовқин, қий-чув, тўполон ярим кечага бориб тўхтади. Ҳалиги томоша ўрни бўлғон кўчада кишилар ариб, қоп-қоронғи, жимжит бир гўристонга айланди.

IV

Бу вақт эшоннинг эшигидан икки ёш йигит чиқдилар.

- Ҳўҳ-ҳў, кўча жуда қоронғи-ку!
- Шуни айтгил-а, осмонда дорига ҳам битта юлдуз топилмайдур!
- Юрабер. Бу кеча худди эшонбобонгнинг кўнглидек бўлибдир.
- Тўғри-я, мен қизға ачинаман, бояқиши келиб-келиб кимники бўлди-я!..
- Нимасини айтасан, отасининг уйи куйсун, одам эмас экан!
- Соқолини оппоқ тутадек* қилиб, неварасидек бир қизни аравадан олишини қара, киши чидамас экан. Шунни бир нарсага ўхшатум келди-ю, ўхшата олмадим-да!
- Шу ҷоқ бир бурчакда кўча пойлаб ётғон Мамат қоровул йиғлафондай қилиб ҳуштагини чалиб олди-да:
- Нимасини айтасиз, йигитлар, дунё ўзи шундай тескари дунё экан... Лоланинг устига қор ёғди!..— деди.
- Йигитлар жавоб бермадилар ва қоронғилиқ қучоғиға кириб йўқ бўлдилар...

НОВВОЙ ҚИЗ

Қилғилиқ қилиниб, бечора қизнинг қизлиги олиниб, бўлар иш бўлиб битгандан кейин, иккаласи жим-жит бўлиб икки томонга чўзилишдилар. Уйнинг ичи, ташқари ҳовли, кўча-кўй худди тонг отишидан сал бурунғи вақтлардай — чуқур, вазмин ва тинч бир жимликка ботқон эди. Баъзи-баъзидагина пастак пирамондан бир жуфт эр-хотин мусичаларнинг кукулашлари, қўшни ҳовлидан ёш болаларнинг ўйин вақтидаги шовқунлари, кўча томондан якка-ярим йигитларнинг кучсиз ва ғамли қўшиқлари эшитилиб қўярди. Дарвоза эшикнинг тор бир ёриғидан уй ичига жиндаккина ёруғлик тушар ва у ҳам ёлғиз қизнинг сўлғин юзини ёритарди.

Сўфининг шомга айтган азони Ўлмасбойни қўзғотиб юборди. У секингина туриб, усти бошини тузатдида: «Қиз ухлаган бўлса, уйғотиб қўяйин!» деб унинг бошига келди.

Қиз кўзи очиқ, ээилган, беҳол... чўзилиб, хаёлланиб ётарди. Оппоқ оқарган юзларини секингина Ўлмасбойга бурди. Хоин эркакнинг марҳаматсиз кўзлари билан алданган қизнинг сўник кўзлари бир-бирига йўлиқишиди. Эркак мағрур, заҳарли ва совуқ бир кулиш билан кулди. Қиз жуда оғир бир жирканиш билан юзларини бурди. Яна жим бўлдилар.

Ўлмасбой қизнинг юзларига мағрурлик назари билан яна бироз қараб тургач, шарпасиз қадам қўйиб эшикли теразага яқинлашди ва унинг бир қанотини секингина очди. Уй ичи бирдан ярақлаб кетди. Қиз тезгини очиқ-сочиқ ётган ерларини кўрпа билан беркитди-да, туриб ўтирди. Шу чақ эшикни очқали бораётган Ўлмасбой билан қизнинг кўзлари яна учрашган эдилар. Қизга орқаси билан турғон Ўлмасбой ёлғиз калласинигина буриб, ҳалиги мағрур кулиш билан унга қаради: қиз бу сафар изтироб ва қийноқ аралаш бир юз билан тўпратўғри эркакнинг кўзларига тикилди-да, бўшанг бир овоз билан:

— Нима қилиб қўйдингиз?— деди.

Заҳарли ва мағрур кулишини яна бир оз кучайтира туриб Ўлмасбой ҳам безбетларча жавоб қайтарди:

— Маза бўлди, қўя беринг...

Қиз бу сўздан кейин жуда чуқур жирканиш билан юзини бурди ва титраган лаблари орасидан мана шу икки оғиз сўзни зўрга чиқара олди:

— Маза бўлмай ўлсин, илоҳим!

Ўлмасбой қизнинг бу сўзини бир ноз ва қизларга хос истиғно деб англаған эди. Шунинг учун хурсанд бўлиб бир қулди-да, эшикка қараб юрди. Ҳолбуки, эшикнинг бир қаноти очилган вақтда қизнинг кўзларидан йирик донали кўз ёшлари қаторлашиб туша бошлаган эдилар...

Ўлмасбой эшикнинг ёнида туриб, орқасига ҳам қарамасдан:

— Туринг, дарров усти-бошларингизни тузатинг. Хотинлар қовун сайлидан келишиб қолади. Мана мен эшикка чиқиб тураман!— деди. Шу гапни айтиб бўлди-ю, оғини остоңага қўйди ва ташқаридан туриб эшикни ҳам ёпди.

Қиз куйикиб-куйикиб бир оз йиғлагач, иргиб ўрни-

дан турди. Наридан бери усти-бошларини тўғрилади. **Асли ўзи ҳам усти-бошларини ечмаган, оч бўрининг чангалига кўчадан келган бўйича тушиб қолган эди...** Бутун борлиғида тўлиб-тошган изтироб ва ғазаб, ҳоргинлик ва дармонсизликни сездирмас эди. Бири токчада ва бири ерда ётқон паранжи-чимматини тезгина қўлга олди. Уйдан юрганича чиқиб кетмакчи бўлиб ўзини эшикка урди. Эшик қулфланмаган эди. Дарров очилди. Очиши билан эшикда Ўлмасбой кўринди. Шу қадар тезлик ва шошилишлик билан уйдан отилиб чиқаётган қиз қандайдир бир кучнинг таъсири билан етган жойида тўхтади ва кўз очиб юмгунча паранжисини ирғитиб уйга кириб келди. Унинг кетидан думма-дум Ўлмасбой ҳам кирган эди. Кўзлари бурунғидай ғурурли эмас, мардлик аралаш бир изтироб билан жуда «мўмин ва сўфи» бўлиб кўринар эди.

— Ҳа, ойим қиз, йўл бўлсин? Жўнаб ётибсизми?

Қиз «ойим қиз» деган икки оғиз сўзнинг биттадан иккита найза бўлиб танга ботганини сезди. У титради, лаблари елга йўлиққан япроқлардай дир-дир қалтирай бошлади. Кўкси қисилди, дами оғирлашди, ҳансиради. Шу ҳолда бир оз безгакланиб тургач, бирдан бақирди:

— Имонсиз!..

Ўлмасбой бемалол кулиб туриб деди:

— Ойим, сизга нима бўлди? Мусулмон, калимагўй одамни имонсиз дейсизми? Нима гуноҳ қилдик?

Қиз қалтираб туриб токчадан бир пиёла олди ва титраган қўли билан Ўлмасбойга қараб ирғитди. Ўлмасбой салгина бир томонга қинғайиш билан пиёлани ёнидан ўткарди-да, бу сафар баланд ғурур билан бир қаҳқаҳа отди.

Денгиз шу қадар буюклиги билан ҳамма вақт қирғоқлардан енгилади. Аччиғи келганда, ғазаби қайнаганда зўр-зўр тўлқинлар, кичик-кичик мавжларни қирғоқнинг тош-метин гавдасига қараб отади. Қирғоқ, юқориларга кўтарилиб кетган мармар қирғоқ кошки пинагини бузса! Бечора тўлқинлар, мавжлар синиб майда-майда бўлиб, яна денгизнинг кўксига тушади. Денгиз уларни яна силаб-сийпаб бошини бир ерга қовуштириб, тўплаб, яна қирғоққа отади. Яна бўлиниш, яна парчаланиш... Туганмас олишиш!

— Қиз — денгиз Ўлмасбой — қирғоқнинг пўлат танига кичкина бир пиёлани ёлғиз бир дафъагина отди. Шунда ҳам бу жонли қирғоқ чап берди-да, мўрига те-

гіб парчаланған бечора пиёла бўлди. Шундан сўнг қизденгиз ўз ожизлигини билди ва бутун қаҳри ва ғазабини ўз танига сингдириб олиб, паранжисини бошига ташлади-да, ғизиллаб эшикка чиқди.

Оҳ! Зиндонга кирганларнинг осонликча чиқишилари мумкинми? Бўрининг чангалига «омон» сўзи аслида ёзилганми? Шер қўлига тушганни қўйиб юбориш учун ҳратилганми? Аждар агар бор бўлса, бутун шуҳратини марҳамат орқасида чиқарганми? Чуқур жарлар, юксак қоялар, ваҳимали учуримлар... Одам боласини юлиб, кўтариб, юксакларга олиб чиқмоқ вазифасинин кўрадиларми? Қилич ўпиш берадими? Ханжар пешонангиздан силайдими? Чаён наштарга ўхшаш игнаси билан чокингизни тикадими? Йўқ!..

Қиз уйдан икки-уч қадам жилган эди... Орқадан ўша бурунги кучли қўйл ҳирс билан келиб ёпишди. Омонсиз билаклар шу қадар «яхши» ишлар эдиким, қиз бечорага на бақириш, на чақириш, на қимирлаш ва на силкиниш учун озгина бир имкон қолмаган эди.

Бояги уйда, бояги жойда, бояги эркак боягидай босди...

Қовун сайилидан келадиганлар — келмас бўлганлар, тан ва тан бўлаклари кучли эркакнинг истакларига тугал бўйин эгиб кетган эдилар...

Бу сафар қиз тез қўзғалди. Дарров турди, усти-бoshини тузатди, паранжини қўйла олди ва шамол тезлиги билан уйдан чиқди.

Орқасидан Үлмасбой ғуур аралаш қаҳқаҳа билан гапириб қолди:

— Ойимтилла! Бекор кетаётирсиз! Бу кун хотинлар қовун сайилидан келмайдиган бўлибдирлар. Қолсангиз тонг отгунча базм қиласар эдик. Маза бўлар эди...

Қиз кўча эшикка етганда ичкаридан Үлмасбойнинг бақирғони эшитилди:

— Новвой қиз! Нон тўла саватинг қолибдир!

II

Ярим сўмга етар-етмас пул билан қиз бечора уйига келган вақтида онаси — кампир ўлим тўшагида ётган эди. Офтобда қатиқ ичишган қариндошларидан бир кампир уч-тўрт кундан бери касалга қарайди. Қасал бу кун хўрдасини ҳам ичмаган, уни қизга қолдиргандир. Бўлмаса, қиз балки иссиқсиз қоларди...

Улим олдидаги онанинг бош томонида ўтириб, қуруқ сувдан қайнатилган бемаза хўрдани ичаётган, шу кампирдан бошқа бу дунёда ҳеч кимсаси бўлмаган бечора қиз ўйлади:

«О... бечора онам! Улим олдида ҳам ўз насибасини менга беради. Оҳ! Мундан кейин кимнинг насибаси билан тўяман!..»

Ўй мундан нари ўтгач, ойсиз тунлардай борган сари қораяди. Кўчаларда судралиб, ҳар бир йўлиқканга осилиб, «севган»дан ўпиш, «севмаган»дан қўпол бир туртки еб яшаш кўз олдига келади.

Сўфи одамларни «фалоҳ» (қутулиш)га чақирган вақтида кампир ҳам... узилди. Энди қиз бечора ҳали қанотини ростламай туриб снасини ва уясини йўқотиб қўйган қушдай бўлган эди...

Она ўлди.

Ҳеч ким билмасдан, сезмасдан кўмилди...

Кампирнинг ҳеч кими йўқ эди. Лекин кампирнинг «ҳар кими» бўлганда ҳам унинг кўнглини ҳам билмаган эди. У онасини ўзининг аламли кўнглида аллақачон... аллақачон кўмган эди.

Кенг юрт...

Кўп халқ...

Кампирнинг ўлгани, кўмилгани бир маҳаллага ҳам билинмагани билан, қизнинг «аллаким» билан ўйнашиб юргани ҳаммага билинган, бутун шаҳарга довруқ бўлган эди.

Ахир, қиз ҳеч ким билан ўйнашгани йўқ-ку! Уни: «Уйимда хатми ҳожам* бор, нонингни тугал оламан, юр менинг билан бирга», деб олиб кетиб, куч билан босган Ўлмасбой эди-ку! Қиз беш-олти йил уйида нон ёпиб сотиб, биргина онасини боққани ҳолда, ҳеч кимга қийшанглаб гапирмаган эди-ку! Қизда қилча ҳам гуноҳ йўқ-ку!. Лекин бу ҳақиқатни Ўлмасбойнинг уйидаги девор ва теразалар билан ўша ерда қолган нон саватидан бошқа ким билади? Ким? Ҳеч ким! У жонсиз нарсалардан ун чиқмаса, овоз эшитилмаса, товуш келмаса, нима қилайлик? Нима?..

Орадан роса икки йил ўтмади — бечора қиз икки эрга тегиб чиқди. Бурунроқ унинг ўшлиги, ҳусни, тозалиги, бир оз умиди бор эди, энди у нарсалардан ҳеч бири қолмади. Сўнгги эридан чиққан вақтида устида бир қатор эски кийими, бошида «худо урган» бир паранжи-чиммати қолиб эди. Ундан икки-уч ой ўтгач, паранжи чиммат ҳам ташланди. Энди эски, йиртиқ бир қатор

кийим, эзилган юрак, чарчаган гавда, гангиган эсгина
қолди...

III

Суд.

Ибратли суд.

Кичкина масжиднинг кенг саҳни одам билан лиқ тўлган. Бизнинг кичкина «тарзан»ларимиз* — ёш болалар, теграсидаги дараҳтларнинг шоҳларига чуғурчиқдай ёпишиб олғонлар. Мингларча халқ тўпланган жойда — пастда шовқин кам, юзтacha «ўзбек тарзанлари» тўпланган жойда — юқорида дараҳт шоҳларида катта шовқун:

— Аҳмад, қаердасан?

— О... Йўлчи! Йўлчи ҳов! Йўлчи!!! Бормисан?

— Эргаш! Бу ёққа кел! Мен бу ёқдаман!

— Тўхта, туш дейман! Туш! Бўлмаса, тепиб юбораман.

Айбланувчи қассоб Улмасбой Абдуқодир ўғли қишлоқдан нон олиб келган бир қизнинг номусини бузиш билан айбланади.

Суд тинч ўтаётидир.

Сўроқлар тугади.

Шоҳидлар ҳам бир-бир ўтдилар.

Айблағувчилар гапирдилар...

Оқлағувчилар вайсадилар...

Аллакимлар исбот қилди...

Аллакимлар тондилар...

Айбдор сўз олди. Тонди, гапирди, гапирди, ўзини оқлади...

Унинг сўзи тугаёзганда паранжисиз «папка» кўтарган ёш бир хотин тўғри суд ҳайъати ёнига келди. У безгакдай титрарди.

Суд кишилари, оқлағувчи, қоралағувчи, шоҳид, томошачи... ҳамма, ҳамма унга тикилди. У бир оз ҳушсиз қараб тургач:

— Менга сўз!..— деб бақирди.

Халқ қоралағувчиси уқтирди:

— Бу киши хотинлар шўъбасининг раисаси! Масала бир хотиннинг номуси устида бўлгани учун мунга сўз берилсин!

У гапни тугатмасдан туриб хотин бақирди:

— Сўз!.. Сўз!..

Бердилар.

Яқинга келди. Ҳамма жим қолди. Масжиднинг кенг саҳни тўлди, балки кўмилди.

Вақт ўтади...

Ҳамма кутади.

Хотин жим...

Ҳаммани изтироб босади.

Бечора хотин қалтирайди. «Тўхта, арпирак»нинг шоҳидаги пачгидай қалтирайди...

Бошлади. Бирдан қаттиқ бошлади.

— Мен новвой қиз эдим... Беш йилдан бери нон ёпиб, ўзим сотиб қари онамни боқар эдим... Бир кун... Бир кун...

У ёғини айта олмади. Нафаси оғзига тиқилди, бўғилди, бадтар қалтиради. Сўнгра бирдан ёввойи бир «дод» чиқариб йиқилди.

Пастдан ҳам бир хунук «дод» чиқди. Сўнгра айбдор ҳам йиқилди. Икковини суяб олиб кетдилар. Суд бузилди.

Яна суд бўлганда...

Денгиз — қиз қуллардай жим туриб сўзлади.

Қирғоқ — Ўлмас тоғлардай тинч туриб тинглади.

Қирғоқ ағдарилди.

Тоғ йиқилди.

Денгиз мавжлари ва тўлқинларини қучоғига олиб, уларни қирғоқлардан сақлаш, қўриқлаш қайғисига ботди.

ҚИЛЕЎПАТРА

Эй, Мисрнинг тангриси, Нилнинг маликаси Қилеўпатра!

Ойдин кечаларда, сирли Нилнинг бўйларида узун этакларингни майсалар, гуллар устидан судраб юруб янги очилғон вафо ҳидли нибуфар чечаги узубсан. Ўзингни елпиди турғучи қулға чечакнинг фазилатларидан гапирганингни эшийтдим: «Бу гул сувда ўсиб, сувда етишиб, яна сувда битадир», — дединг. Биламан, тенгсиз қиз, биламан. Нил суви билан ўсган нибуфарни қанча мақтасанг ҳам оздир.

Менинг бағримда-да севги ҳидли бир нибуфар ўсмакдадир. Уни сувлаб ўсдирган, етишириб турғон нарса меним «нилий» кўзларимнинг ёшидир. Не аччиғ, не заҳар, не тотлиғ — тўёб бўлмас тоти бордир унинг!

Юзларингни энг оддий бир бозор қизининг юзлари-дай кўрксиз қилмоқ учун алам ҳидини соча бошлағон чоқда сергак бўл-да, менга яқинлашма! Юзлари қайғи-дан — сен узуб ташлағон Нил гулларидек — сўлғон ошиқларингга айт, келсинлар унинг севги ҳиди сочқон чоқларида ким, юзлари бурунғи аслига қайтсун!

Гўзал Килеўпатра! Отанг фиръавннинг* заҳарлари қадар ачич ғафарларни унинг кўк япроқларидан — истаганинг қадар — ола биласан. Ўзингнинг юзларингдек юмшоқлик ва малоҳатни яна унинг қизил япроқларидан эма биласан.

Балки эсингда йўқдир.

Бир кун отанг билан чиққан овдан чарчаб, ўзинг ёлғиз қайтиб келдинг. Чарчағон бўлсанг-да қарамасдан югуруб Нил бўйифа тушдинг. Утган тонгда бир ҳиндистонли ошиқни тимсоҳнинг оғзиға ташлаб берган жойингдан бир тўплам нилуфар чечаги йиғдинг. Ҳарам уйингнинг айвонидағи супачага жой солдириб ётдинг-да, ҳалиги гул тўпламини қизил ипак билан бошингга осдириб қўйдинг. Ўйчан, қайғили кўзларингни Нилнинг устида каби кўрунган ойға тикиб олиб, тўймаслик билан гулни ҳидлаб-ҳидлаб ва шунга алданиб уйқуға кетдинг.

Тонгга ҳали йироқ эди.

Ой ёғудусини бутун тўлалиги билан сепиб, ер юзини сутдек ёруғиға кўмуб ташлашға тилар эди. Миср — у сирлар ва яширикликлар уяси бўлғон Миср ўзининг бутун гўзлаклари билан бирга ухлар эди. Қатор-қатор фаллоҳ* қишлоқлари, қатор-қатор эҳромлари*, қатор-қатор абулҳаввлари*, хавфдан титраб турғон бани Исроилға* маҳсус маъбудлари билан бирга ухлар эди. Нил — оппоқ оқариб, тала ўртасида илондек буралиб ётқон Нил ҳам кечанинг шу шарпасиз қучоғида жимгина ухлар эди. Отангнинг ҳашаматли саройлари, хурмозорлар бирга-бирга, бир тўплам ҳалокат, бир қора ғужум бўлуб ухлайлар эди. Сени елпиб турғон қулча елпуғичи билан, соқиянг косаси, чолғичи қизинг чолғиси, кеча тоғлардан олдирғон подачинг найи билан ухлар эди.

Сенгина, сен — фиръавн қизи, даҳшатли фиръавннинг юмшоқ қизи — уйғондинг. Сени эркалатиб ухлатғон нилуфар гулларинг сўлғон эди: нозик қўл билан нозик ипини бир тортдинг — узулди. Гулни — ҳеч қизғонмасдан* — ғужумладинг-да, бош томонингга иргит-

динг... тушди кетди! Сен гулни ғужумлаган тинда* бош томонингдан, боқчадан «оҳ» тортқон бир товуш келди; у бақирғон сенинг ошиқларингдан, эртага Нилнинг тимсоҳлар тўлуғ қучогиға киратурғон бир шаҳзода эди. Сен товушингни чиқармадинг, балки, эшитмагандирсан!

Гулнинг сўлғониға жонинг чиқар даражада қизигон* эдинг.

Туруб бориб яна бир тўплам гул узуб келмакчи, унинг ҳиди билан тонг отдиromoқчи бўлур эдинг. Аммо буни қилмадинг, қила олмадинг, сўнг ортуқ тушунмакка*, кўзингни бир нуқтаға тикиб оғир-оғир ўйланмоқфа бошладинг. Бирдан турдинг, хизматчилардан бирини ўйғотиб гулга юбормоқчи бўлдинг шекиллиқ, у ёқ-бу еқға қарагач яна ётдинг. Яна оғир-оғир тушунар эдинг.

Нақ бошингда — айвоннинг пастида — қараб турғон мен секингина бошингға келдим.

Сезмадинг.

Секингина бағримдаги гулни олиб бошингға ташладим.

Билмадинг.

Унинг ҳидлари сени бўшашибтира бошлади. Шул қадар бўшашибтан эдингким, сен Килеўнатра бўлуб бунча яхши ухламагон эдинг. Кун ўзининг ўткур тиғларини юмшоқ юзларингға санҷонда-да, ўйғонмас эдинг.

Ён-берингдагилар ўйғондилар.

Кўрдилар ким, сен ҳеч бир турмишингда кўрулмаганча тўлуб, тошиб, қайнаб, роҳатланниб ухлайсан. Ҳеч ким ўйғотишқа журъат қила олмади. Отанг фиръавндан сени сўраб келган кишига пойлоқчи кампиринг: «Ул кўб тотли ўйқудадир», — деб жавоб берди.

Бош томонингда эндигина бош кўтариб келаётқон ёппа-ёлғиз хурмо оғочиға суюнганим ҳолда мен сени кузатар эдим. Мен сени-да, ён-берингдагиларни-да эркин-эркин кўрганим ҳолда, билмадим нима учундир, сенинг қулларинг, жорияларинг*, оқсоч ва чўриларинг мени кўрмадилар ёки кўрсалар-да: «Бу-да бир бечора ошиқдир, бу-да эрта-индин Нилнинг қурбони бўлур», деб ўйлайлар эди.

Фақат унлар янгишалар эди!

Мен бош томонингда ўлтуруб сени кузатганим билан-да, кўзим — кўнгил кўзим сира сенда эмас эди. Меним кўзим ўзимизнинг мутакаббир, семиз, даҳшатли Амуда* эди...

Ниҳоят кўзингни очдинг. Бошингни қалдиратиб туруб эснаш-ҳидлаш, сезингнинг бутун кучи билан гул исини эснадинг*. Сенинг севгисиз бағрингфа юмшоқлик сепиб турғон гулим шул тинларда бутун борлиғи билан сенинг тегрангга севги ҳиди сочиб турар эди.

Севгисиз кўнгилга севги ҳиди, билмадим, қандай хуш келди?

Фақат, юзларингнинг тағин-да яшариб кетганлигини очиқ-ойдин кўрдим ким, мана бу гулнинг таъсири эди. Ёнингдағилар ҳам сенга ва сендаги ўзгаришга тонгга қолалар, лабларини тишлайлар эди.

Кўзларингда яна уйқу кўланкалари учқони кўрилди, яна ухламоқ истадинг. Фақат, ҳиди тегрангни қоплағон сўлмас гулнинг қайди әканини билмак истаги уйқу истагидан ортиғроқ эди. Шунинг учун-да бошингни қалдиратиб, кўзларингни ўйнатиб, тинсизгина* уни излар эдинг. Ниҳоят сўрадинг:

— Бу хуш ис қайдан келадир?

Ёнингдағилар бирдан жавоб бера олмадилар. Бирри — иккинчисига, иккинчиси учинчисига қарай бошлиди. Фиръавн қизи эмасмисан — дарров ғазабинг чиқди:

— Шуни ҳам билмайсизми? Мен сизни нима учун боқиб ўлтураман?

Бир ҳабаш хотун дудулуб-дудулуб жавоб берди:

— Боқчадан!

Кулуб юбординг.

— Хурмозордан!

Яна кулдинг.

— Нил бўйидан!

Бу йўли аччиғинг келди:

— Жим! Тентакмисан?— дединг. Тиндилар...

Бир қизиқчи кампиринг бор экан, маймун каби қиҳихлаб келди-да:

— Нариги дунёдан!— деди. Шарақлаб кулуб юбординг. Кампирнинг кайфи келди:

— Нариги дунё деганим, яъни — гўристондан!— деди.

Бу йўли кулмадинг. Бироз қовоғингни буруштирединг-да:

— Маъни бериш керак эмас. Бу хурмоға туз сепган каби бўлди,— дединг. Шунда мен сенинг ақлингни олқишилағон эдим.

Бирдан ўрнингдан туруб, юзингни боқча томонға қаратиб тиз чўқдинг. Бошингдан бир болишни олиб таш-

ладинг, орадан гул келиб чиқди, севиниб кетиб «Мана тобдим!» деб дарров қўлингға олдинг.

— О-о... Бу гул ёт гулдир, Миср гули эмас!

Ёнингдағилар яна тиндилар.

— Қайдан келди бу? Ким келтириди?

Яна жавоб бўлмади. Қизидинг:

— Нимага индамайсиз? Тилингиз узулдими?

Унлар қалтираб, титраб бир-бирларига қарамоқға бошладилар. Билдим ким, сенинг аччиғинг ёмон қўзғалса, у заволилар учун ёмон бўлар эди. Шунинг учун югурууб бошингга келдим. Ортиқ такаллуф қилмай, ортиқ ерларга эгилмасдан бошим билан ҳурмат саломи бердим-да:

— Гулни мен келтиридим, у меним гулимдир,— дедим.

Сен дарров сўрадинг:

— Сен кимсан?

Тинчгина жавоб бердим:

— Мен бир адашиб келган кишиман.

Қўзларинг оғули ҳаваслар билан менга қарай бошлағон эди. Бирдан юзингға жиддият кирди, шамол тезлиги билан юзимга:

— Адашиб келган бўлсанг, йўл кўрсатсинлар, кет!— деган сўзни ташладинг.

— Гулимни олайн-да, кетайин, хўп!— деб гулга қўл узатдим.

Амирлар товуши билан бақирдинг:

— Тегма, у гул мунда қоладир!

Тўқтадим. Ўзинг кўзингни узмасдан менга қарай эдинг.

— Йигит, сен ёмон тилак билан келмадингми?

— Йўқ, тескарисидир: энг яхши ва тўғри тилаклар билан келдим.

— Айт, нима учун келдинг?

— Севганимга Миср нибуфаридан бир тўплам олиб келмак учун келдим.

Бирдан уйғондинг.

— Севганингми бор?

— Бордир.

Шошилиб-шошилиб сўрадинг:

— Фиръавнинг қизи эмасми?

— Йўқ.

— Нил бўйида эмасми?

— Эмас.

— Қайдадир?

- Аму наҳри бўйида.
- Аму... Гул кимники?
- Боя ҳам айтдим: меники.
- Ким учундир?
- У учун.
- У кимдир?
- У... менинг Килеўпатрамдир.
- Жим! Мендан бошқа Килеўпатра йўқдир.
- Сен Миср, Нил бўйи Килеўпатрасисан, у эса Ҳазар бўйи, Аму Килеўпатрасидир.
- Жим!
- Севгида жимлик бўлмас.
- Гул Аму сувиндами ўсмишдир?
- Йўқ... Кўзларимнинг ёшида ўсмишдир.
- Оҳ!

Кўзларингда томчи-томчи ёшлар кўринди. Бошингни ёстиқфа қўйдинг-да, ўйга ботдинг. Бироздан сўнг ўрнингдан турдинг.

— Ол гулингни!

Олдим. Ўзинг олдимға тушдинг, менга «орқангдан юрмак учун» ишорат қилдинг, юрдик. Этакларинг ҳар-ҳар ерларни супуриб борар эдилар. Бир уйга кирдик ким, зийнати мени тонгға қолдирди. Сен олтун оёқли юмшоқ супачага ўлтурдинг; сенинг ишоратинг билан мен ҳам ёнингға ўлтурдим. Сўз бошланди.

- Нега Нил бўйи нибуфарлари тез сўлалар?
- Унлар оддий гул бўлғонлари учун.
- Сенинг гулинг нега тез сўлмайдир?
- У сира сўлмас!
- Нима учун?
- Меним кўз ёшимда битиб, меним кўз ёшимда ўсгани учун.
- Кўз ёш тубда* аччиқдир, бу нимага аччиғ эмас?
- Мунинг-да аччиғ ҳид сочқон чоқлари бордир. Бу севги чечагидир, умидлик кўз ёшларини ҳам кўб эмгандир. Шунинг учун тотлидир.
- Менга қолдириб кетмак истамаганинг нима учун?
- Ўзимники бўлғон учун!

Тиндинг. Фақат, кўзларинг эгри ҳаваслар билан тўлғони ҳолда менга қарайлар эди. Сенинг қаравшларингда хиёнат оловларини очиқ сеза бошлағон бўлсам-да, тиндим.

- Мен гулсиз қола билмайман.
- Сенинг учун мундоғ гуллар йўқ эмас, бор.
- Қайдা?

— Истасанг Нилнинг бўйларида, истасанг шаҳар кўчаларида.

— Йўқ, ишонмайман — бўлмас, топилмас. Ҳам бу тулнинг эгаси бўлғон гўзал сира Миср Килеўпатраси каби бўла олмас.

— Менинг қарашимда ундан ҳам ортиғдир.

Бу жавобимга аччиғинг келмади, сўзни бурдинг:

— Мен шундай гулни қандай қилиб топаман?

— Нилга ташланғон, тимсоҳларга ем бўлғон ошиқларингда шундай гуллар бор эди.

Сен жиддийлашдинг:

— Йўқ,— дединг,— яхши ишонгил ким, улар менга гўзал бўлғоним учун эмас, фиръави қизи Килеўпатра бўлғоним учун «ошиқ» эдилар. Биргина киши бўлсун чин севиш билан севгани йўқдир. Агар сенга ўхшағон бўлсалар... Мен уларни Нилда эмас, кўзимнинг қоралари орасида сақлар эдим... Мен уларни биламан: улар бир қўрқув олдида мени унталар. Шунинг учун мен уларни қўрқинч тимсоҳларга ем қилдим. Сенда бу йўқ. Сен фиръави қизи Килеўпатра ёнида турғонинг ҳолда...

— Аму бўйида турғон кабиман!

Жим бўлдик.

Сўзни мен бошладим:

— Боқчангда бир ошиқ бор, чин ошиқдир.

— Сўзлама! У мени эмас, менинг жорияларимдан лубонли* бир қизни севадир. Шунинг учун мен унга тегинмадим.

— Шундайми?— бармоғимни тишладим.

Шул вақтда кўзим кўзингга тушди: ёмон қўрқинч тус олғон, қизифон эди. Ҳар иккаласидан хиёнат тўлуб тошар эди. Қўрқа бошладим. Локин яна тиндим...

Кичкина бир ишоранг билан уйда ҳеч ким қолмади; пардалар тушди, нариги ёқда ингичка чолғи товуши аралаш қизлар қўшуғи эшитила бошлади. Танингда бир ҳовлиқанлик сездим. Ўзимда-да чолғининг таъсири билан бир тўлқун бошланди. Чолғи, сездимки, эҳтирос қуйини ўйнап эди. Муни сенинг хоин, кулган ва қуюқланғон кўзларинг ўйнаб-ўйнаб кўрсатар эди.

Чолғи бир даражага етди ким, мен бўша́либ секингина ёнбошладим. Бу чоқ сенинг, танингнинг ўтдек қизифони ҳолда менга яқинлашқонини билдим.

Қалтирад, қўрқар, кўз олдимда ўз Килеўпатрамнинг хаёлини истар эдим. Оҳ, хиёнат дамларида ул нечик келсун!

Яна гул кўмагимга етди.

Сен — мени ўзингнинг эҳтирос кучинг билан мастилиб — гулимни ва йигитлигимни тортиб олмоқ истаган эдинг. Ишни шул даражага етказган эдинг ким, менда қаршилик қилмоқ учун куч қолмағон; мен бутун эҳтиросим билан хоин танларингга илондек ўралиб кетган эдим...

Бирдан гул ўлимлик ҳидини сочди.

Мен уйғондим, эҳтирос танимда ўз-ўзидан эриб йўқ бўлди.

— Сен — юзларинг сўла бошлаб — бўшашиб йиқилдинг.

Мен гулимни қўлга олдим-да, тўғри Нил бўйига чиқдим. Ўзимнинг гулимни Нилнинг сувларига, кўкат-майсаларига «кўст-кўст»лаб юруб, ўз Килеўпатрам учун бир тўплам нибуфар йиғдим-да, ўйлимға кетдим...

Мен Аму бўйиға етганимда орқамдан бир каптар учуб келди ва сенинг шу хатингни топширди:

«Йигит!

Мен бутун дунёға машҳур фиръавнинг қизи гўзал Килеўпатра бўлғоним ҳолда чин ва соғ бир севги учратмадим. Чин муҳаббат эгаларининг кўз ёшларида етишатурғон узоқ умрли, вафо ҳидли нибуфарни сенинг қўлингда кўрганимдан бери кўрмадим.

Оҳ, унинг мен ухлаёлмай ётқон чоғимда сочқон ҳидлари қандай эди? Сира англаёлмайман. Сен «севги ҳиди», дединг шекиллик. Оҳ, агар севгининг бир чечагидан чиққон ҳиди шундай бўлса, унинг ўзи қандай нарсадир? Кошки сева билсан, ўзимнинг энг ҳақиқи кўрган қулимни бўлсада сева билсан!

Сени севдим, деб ўйлағон эдим, ўзинг кетгач билдимки, у сенга — сенинг йигитлигингга бўлғон шоҳона бир муҳаббатгина, бир ҳавасгина экан...

Оҳ, ул гулингга нима деяй экан? Агар ул ёмон ҳидини сочмаса, бир зумда пайдо бўлғон тентак бир ҳаваснинг қурбони бўлур эдим. Соғлигим кетар эди. Оҳ, у софликнинг ҳақиқатда нима аҳамияти бор? Бўлди нима, бўлмади нима? Тубда софликни-да сақлаб қолатурғон муҳаббат керак эмасми?

Менда у йўқ...

Шунинг учун софликнинг аҳамияти ҳам йўқ... Тахтнинг, салтанатнинг қайғидан бошқа яхшилиги йўқ... Гўзал Нилнинг гўзаллиги йўқ... Хурмо ўрмонлари ваҳший... Нибуфарлар вафосиз... умрлари беш-үн нафас...

Кел, менга соф мұҳаббатдан бироз сүзлаб бер!
Энди әхтиросга берилмайман, кел.
Мен-да соф севиб, севилмоқ истайман...

Миср, Нил бўйи. Килеўпатра».

Гўзал Килеўпатра!

Хатингни олдим. Аму кўпурмишdir. Амунинг тошқини ўзимнинг Килеўпатрамга-да, сенга-да йўлни тўсди. Гулим ҳам ҳозир етим қолди...

УҚТАБР ҚИЗИ

Шовқун, ғалва, қий-чув босилди. Парда кўтарила бошлиғон эди.

Ёшлиғидан қаттиғ гапириб, шовқун қилиб ўрганган кишилар ҳозирғина давом этдириб турғон шовқунларини тўқтатиб, жим бўлдилар.

Ҳар ким турғон ўрида, сўнгги вазиятда қимирламай тек туриб қолди. Қенг чўзуқ саҳнада (заминда) ингиллаб учуб борғучи чибиннинг товуши ҳам қулоққа баҳузур эшитилар эди. Кўзлари саҳнага тикилган ҳар бир кишининг кўкраги кўрилмаган бир нарсани кўратурғон чоғдағи каби юқори-куйи ҳаракатини тезлатган, ҳар ким ҳаяжон билан тин* ола бошлиғон эди...

Кўк қарға шоҳидан узун ва текис кўйлак* кийган, узун қирқ кокил сочли ёш бир қиз чаб қўлида дуторини ушлағони ҳолда саҳнага чиқди ва саҳнанинг ўртасида туруб келинчакларнинг қайин оналариға берган саломлари каби тавозуълик бир салом берди...

Саломга «алайк» ўрида бир қарсак тўфони кўтарилиди.

Қиз қарсаклар остида саҳнанинг юқори томонида устига шер териси пўстак ёпилғон супачага келиб ўлтириди. Дуторнинг қиллари устида унинг бармоқлари шамол юмшоқлиғи билан югурга бошлаб, унинг ҳали бузулмағон қиз товуши саҳна ва саҳн мебилларига урулишиб, сўйкалашиб чопиб юрғон чоқда мингларча кишини ўз қўйнига олғон кенг ва уэни саҳн гўр тинчлиги, ўлим жимжитлигига ётқон эди...

Унинг қизлиғи етилиш иуқтасиға яқинлашиб келганды ўзбек саҳнаси ҳам ёш ва чанқоғ қучоғини ёш кучларга эркин-эркин очиб келар эди. Ўзидағи санъат ҳаваси ҳам оила ҳәётіда бўлғон эркинлик уни тўрт девор орасидан секингина тортиб олиб саҳнага отди. Саҳнанинг санъаткор, масрур қучоғида халқ дардларини ёшатмоқ истаган ўтли ёшлар уни ўзбек саҳнасининг илоҳий бир гули каби қарши олдилар. Унга бироз тарбия бердилар, унга оқ-қорани танитдирдилар, уни саҳна билан яхши таништиргач халқнинг ўз дардларини ўзига тўкиб бермак учун саҳнага чиқардилар.

Ўзбек қизининг ўз оғзидан, ўз тили билан тўкилган ўзбек дардлари, унинг дуторининг ижирғанувчи товушлари билан бирга ўзбек халқнинг занг босиб келаёт-қон дилларига шунча яхши таъсир қилди ким, занглари секин-секин ювулуб, артилиб борғондек бўлдилар.

Шунинг учун халқ руҳи уни севди.

У саҳнага чиққон куни унинг оёқлари остида бу халқ маҳшари, бир одам қиёмати уюшар эди. У халқнинг ўз қизи бўлуб қолди. Унга халқ ўзи Ваннайчахон деб от қўйди. Халқнинг қўйғон оти қари чоллардан тортиб кичкина болаларга қадар ҳар ерда, ҳар жойда, ҳар вақт такрор этилар эди: «Ваннайчахон!»

Халқнинг руҳ озуқиға муҳтож бўлғон кўнгли гоҳгоҳ ўз қизи Ваннайчахоннинг ихчам бармоқлари билан ширин тилларидан ўзига озиқ олар эди.

3

Бир совуқ шамол келди.

Дараҳтлар сарғайғон баргларини чирс-чирс узуб ернинг қора қучоғиға иргитдилар.

Қушлар кўзларида йироқдағи иссиқ ўлкаларнинг шаклини гавдалантириб ва мияларида хурмоли ўрмонларнинг завқини жонлантириб тўл-тўп, якка-якка бўлишиб, ғурбат ҳаробалари устидан учуб ўтуб кетдилар.

Кўм-кўк кўйлакли толлар доғ тушиб сарғайиб қолғон кўйлакларини йиртиб-парчалаб тупроқлар орасиға кўмдилар-да, ўзлари яп-яланғоч, қуруқ гавда билан қолдилар.

Йироқлардан қарғаларнинг мудҳиш нағмалари, шодлик куйлари эшитилди.

Бориб кўрдилар:

Пахта каби оппоқ тан, кўк қарға шоҳидан кўйлак —
конга беланганд.

Бош тандан айрилғон ҳолда, қон суркалган қора
соchlар устига ёпилғон.

Гўзал қора кўзлар жаҳаннам чуқурлиғифа ботқон-
лар.

Юздаги нурлар йироқ ўлкаларни эслаб учуб кетган
қушлар билан бирга кетганлар.

Ваниайчахон ўлган...

Ваниайчахонин эри ўлдирган...

Шафқатсиз эр халқ қизининг ҳаёт бўғизлариға пи-
чоқ қадағон...

Ваниайча милиён сонлиқ ўзбек хотун ва қизлар ўр-
дусининг ёлғиз биргина осияси, биргина боғияси
эди.

Ваниайча турмушга, қуллар, чўрилар турмушига
исён қилғон, кишанларни юмшоқ қўли билан узган, пар-
чалағон бир ўзбек қизи эди.

Ваниайча Ўктабр туфайли қулликдан қутулғонлиғи
учун Ўктабр қизи эди.

Уни бешинчи қатла келатурғон Ўктабр кўра ол-
мади...

Бешинчи марта келатурғон Ўктабрда у халқ дарди-
га тилмоч бўла олмади...

У ўзини эркинликка чиқарғон Ўктабрни оч ернинг
қора бағрида қарши олғусидур...

4

Қушлар йироқларға учдилар...

Улар билан бирга Ваниайчахоннинг руҳи ҳам учди...

Шунинг билан халқнинг руҳидаги бир парча олов
ҳам ўчди, сўнди...

Халқ Ваниайчахоннинг руҳини йироқларға учкоң
қушлар билан бирга учуб кетганини билган, сезган бўл-
са керакдурким:

Ҳаводаги бўз тўрғай
Бўзламасанг не бўлғай?
Ваниайчахон дардини
Сўзламасанг не бўлғай?

деган...

Бу Ваннайчанинг ҳаётидан-да, ўлимидан-да сирли ва маъноли сўзлардир...

Ваннайча — эркинликка интилгучи бир ўзбек қизи.

Ваннайча — Туркистонда Ўкрабр томонидан озод қилинғон анъаналар қули.

Ваннайча — содда бир осия*.

У — франсуз ҳуқуқ нисони (феминизм) нинг* тимсоли мужассамаси бўлғон Жузанна Волантин эмас...

Унда Жузанна Волантиннинг юксак фалсафий, илмий қарашлари йўқ.

У Жузанна Волантин каби оила турмишига, эр-хотун бўлуб турушга қарши қўзғолғон эмас.

У франсуз муҳаррираси Марсел Тиндир ўйлағонча жаҳоний аламлар билан қайғирган қиз эмасдир.

У фақат Туркистон қуллуғига, мусулмон анъанасининг беҳуда таассубига қурбон бўлғон бир ўзбек қизидир...

Гулидан айрилғон саҳна, кел, қўнглингдаги аламларга қўлимдан келган қадар тилмоchlик қилай! Қизидан айрилган халқ, кел, қайғиларингни ўртоқлашай!

Неча милиёнлик заиф қуллар орасидан биргинасини қутқарғон Ўкрабр, кел, сенинг бешинчи ёшингни унинг хотирасига кўмилган ҳолда қарши олай!

Унинг руҳ уяси бўғизларida ўткур пичоқни ўйнатқон қотил, кел, бутун шу милиён қуллар ўрдусининг барча лаънатини қора юзингга ирғитай!

Халқнинг алами, саҳнанинг қайғиси, қуллар ўрдусининг қарғишлари ўзимнинг кўз ёшларим ва Ўкрабрнинг ғазабидан йиғилғон гуллар тўпламини, кел, эй ўзгариш қизи, қуллиқ севгучиларинг юzlари каби қора бўлғон қабр тупроқларингға Ўкрабр тонгида сочиб, ёйиб юборай!..

ТАРАҚҚИЙ

Шунинг билан тараққий қилиб бўлурми?

Ҳали кун буткул ётиб кўрунмай кетгани йўқ эди. Ҳали биз турғон тўрт ёғи баланд девонлик қалъа каби ҳавлига ҳийла қоронғи тушуб қолғон бўлса-да, ёнимиз-

дағи масжиднинг қари, қулоч етмас қайрағочининг учидада куннинг бир қучоқ қадар шуъласи ўчар-ўчмас бўлуб турар эди.

Илҳом бир марта соатига, яна бир марта масжид қайрағочининг учига қарағондан сўнг:

— Уртоқлар, уже время,— деди.

Мен ўзим билиб туруб яна, нимагадир, сўрадим:

— Хўш, қаерға борамиз?

— Картинага!

Мен Илҳомнинг одатини яхши билар эдим, шунинг учун унинг сўзи билан картинага чиқмоқни истамас эдим. Лекин Илҳомга индамасдан Салоҳиддинга қараб:

— Салоҳ, картинага чиқиши сира тобим йўқ, бошқа бир ерға борайлик,— дедим.

Салоҳ сўради:

— Майли, бўлмаса қаерға борайлик?

— Борамиз бирор ерга.

— Сиркга борайлиқми?

— Унда нима бор?

— Танса...

— Картинадан қочқон киши «танса» учун сиркға борадими?

Бизнинг сўзимизни диққат билан таъқиб қилиб турғон Илҳом бирдан ўрнидан туруб:

— Ну, ўртоқлар, вопросни мен решил!— деди.

Биз сўрадиқ:

— Хўш, қандоғ?

— Самый яхши маслаҳат шул ерға борамиз — городской садга, ов қиламиз, ов!

Салоҳ менга қараб хоҳлар-хоҳламас:

— Йўқ-эй, яхши эмас,— деди.

Иш бу даражага етиб ҳар кимнинг фикри билингандан кейин мен ҳам тилагимни очиб айтдим:

— Сўфи бобонинг олдиға кирамиз. «Ўрус келди*»да бўлғон гаплардан, ўшал вақтдағи хонларнинг, бекларнинг қилғон ишларидан гапириб беради, эшитиб чиқамиз. Сўфи бобо Қўқон хонлари билан Бухоро амирлари орасидағи беҳуда ғалваларни жуда яхши билади, бир эшитар эдик,— дедим.

Салоҳ бирдан эътироғ қилди:

— Шу ҳам гапми? Эски, мияси чуруган бобойларни лақиллатишдан нима фойда?

— Фойда асли шунда. Сўфи бобо жонлик бир тарих,— дедим.

Бу сўзимга иккаласи ҳам баробар эътиroz қилдилар:

— Шунинг билан тараққий қилиб бўладими?

Картинага чиқдиқ.

Локин картина қолиб кетди, боқчада ов қилиб юрубмиз.

Мен кўб бўшанг худо урғон эканман ким, шу «хунар»ни ҳеч ўргана олмадим.

Ўртоқларим ҳар бир ўтган «этаглик»нинг* орқасидан селдек «ширин сўзлар» (кампилимент) ёғдирғонда, мен уялиб, қизариб ерга қарайман.

Мунга Илҳомнинг аччиғи келди:

— Шу ҳам қилиқми? Бироз очилсанг-чи? Қизарғонини...

Меним узурим катта:

— Қандай қилай? Ўрганмаганиман.

Бунга ҳам баробар эътиroz:

— Шунинг билан тараққий қилиб бўлурми?

* * *

Салоҳ билан биз искамияда ўлтурамиз.

Бирдан учтасини етаклаб Илҳом келди. Оғзидан мазалик ва мазасиз гаплар селдек ёғадир.

Биттасини дарров Салоҳ қўлтуқлади. Биттаси Илҳом билан қолди, қора кўйлаклиги менга яқинлаши.

Мен қизариб турибман.

Илҳомнинг аччиғи келди:

— Туришини... туришини! Ну, ушлашинг! Нимага қараб турасиз? Ну, возмите, ну...

Титрадим, секингина бориб қўлтиқладим.

Кетиб борамиз.

Улар иккаласи оғизларига нима келса сўзлайлар, гапиравлар, қизларнинг кулгиси дунёни босди.

Мен гапирмак истасам ҳеч бир кишига муносиброқ тап тополмайман.

— Ну, молодой человек.

— ...

— Что нового?

— ...

Қора кўйлаклик Салоҳга қараб:

— Слушайте, почему он ничего не говорит? — деди.

Салоҳ менга:

- Ҳой, гапирсанг-чи, пес! Нима бўлди сенга? — деди.
- Нима гапирай?
- Картушка, сабзи, пиёз, ошқобоқ... нима бўлсаҳам.
- Шуларни гап қилиб гапирадими?
- Бу сўзимга Илҳомнинг жуда аччиғи келди:
- Шу песни нимага олиб чиқдик? Ғўдаймай ўлсун..
- Шу ҳам инсонми?!
- Ҳа, инсонлик қандақа бўлар экан бўлмаса? Инсонлик — этагбозлик, ҳар соатда бир гул искаш эканми?
- Бу сўзим Илҳомга бошқача таъсир этган экан ким:
- Ҳа ўлманг, шундай ширин сўзларни билар экансиз, шу сўзларни ёнингиздағиға айтмайсизми? Мунча уятчанлик, бу нима?
- Бунга Салоҳ қўйди:
- Шунинг билан тараққий қилиб бўлар эканми?

ОҚПОШШОНИНГ ИНЬОМИ

(кулгу ҳикоя)

Кеч қолган бозорчилардан бир тўдаси отларига шўхшўх қамчи бериб кўчадан ўтгач, камқатнов кўчанинг кўлда увалиб етмаган йирик чанглари ҳар томонни булутдек босди. Шундан кейингина масжид жиловхонасида* ўлтурганлар кўзларини юмдилар. «Туркистон вилояти газети»*ни уларга ўқиб бераётган Мулла Шамсиддин ҳам кўзини юмуб, газет билан бетини тўсади.

— Ҳа, ивирсимай ўлсин, қишлоқи,— деди у.— Но мозшом бўлгандан бозордан қайтаётир...

— Кеч қолгандан отга шошилиб қамчи беришини кўринг,— деди яна битта чол.

— Битта-битта юрса ҳам бир нави эди, ҳаммаси балодай тўдалашиб юради тағин.

Сўфининг шу сўзларидан кейин чанг бир оз тарқала тушиб, яна мирзанинг газет ўқуган овози чиқди.

Газетнинг энг қизиқ хабари Москавдаги виставка тўғрисида эди: у виставкага Санкт-Петербург шаҳридан оқпошшонинг ўzlари келар эмиш, виставкада ўз ҳунарини кўрсатган ҳар бир фуқаросига шоҳона инъомлар берар эмиш.

Дурадгор уста Тўхташ гараниш (пристуф) маҳкамасининг миরзаси бўлган Мулла Шамсиддинга юзланиб виставкага аралашув тўғрисида маслаҳат сўради. Пия-

ниста Шамсиддин негадир отахонлар муомаласини қилиб, уста Тўхташнинг виставкага атаб тайёрлайтурғон муюмини ўз қўли билан пўчтага топширишга ваъда қилди. Шомга аzon айтилгач, эрмакли қарапшлар остида мачитга кираётган уста Тўхташнинг юзларида қунт қилган одам ҳалитданоқ ўюнда ютиб чиқсан қиморвознинг нашъасини кўради...

Бир ҳафта ўтмасдан ичига каттакон бир ёғоч кавуш солинган посылка — пўчта орқали — Москавга жўнаб кетди. Ёғоч кавушни аслига қараганда икки-уч баравар зўр қилиб тайёрлаган ва бир пойининг бирёгини елим билан наридан-бери ёпишириб қўйган устанинг ўз дидлари ва чўтлари, шунга яраша умидлари бор эди.

«Оқпошшо кўради,— деб ўйлаган эди у.— Бу мамлакатдаги фуқароларнинг мунчалар йўғон оёқли бўлишидан қотиб-қотиб кулади. Эҳтимол кийиб кўргиси келади. Кийиб кўради. Бир-икки қадам босар-босмас «тап» этиб йиқилади. Бир кулги беради... Шундан кейин инъом кавушнинг ўзидан ҳам катта бўлади».

Уста Тўхташнинг қора баҳтига оқпошшонинг ўзи келмади. Ўз ўрнига аллақандай бир аъён (сенатор) ни юборади. Аъён ёнида Москав губернатўри ва бошқалар бўлгани ҳолда виставкани қарапкан, Туркистон бўлимида уста Тўхташнинг ёғоч кавшига ҳам диққат қилди:

— Нима бу? Қалўши?

— Шундай, тақсир,— деди бўлим бошлиғи.

— Аъло ҳазратнинг Туркистон ўлкасидағи қайси фуқаролари мунча зўр кавуш кияр эканлар?

— Сартлар бўлса керак, тақсир...

Аъён кулди:

— Сартларнинг оёқлари мунча йўғон бўлса, ўзлари қандай келар экан?— деди.

Кавушни олиб кўрди: анча оғир эди. Яна сўради:

— Бунинг саноатда аҳамияти қандай? Бизнинг «правўдник»* калушлари билан рақобат қилоладими?

Бўлим бошлиғи жавоб берди:

— Туркистонда бизнинг калўшларни туб жой халқ сира киймайди. Қишида ҳам мана шуни кияди...

— Ундей бўлса, ички Русиядаги саноат шаҳарларидан бирида шу калўшга атаб катта бир завўд очиш масаласини кўтарингиз. Ватандош саноат ривожлансин.

— Жуда яхши бўлади,— деди Москав губернатўри,— ўрмонга бойроқ шаҳарларимизнинг бирида очайлик...

Аъён кавушни ҳали ҳам қўлида айлантиргани ҳолда:

— Буни кийиб кўрсататурғон биронта одам йўқми? — деб сўраб қолди. Бу савол чақмоқ тезлиги билан бир неча оғизда такрор қилингач, бурун Туркистонда ишлаган аскарий тўралардан бири олдинга чиқди:

— Мен биламан, тақсир...

Катта аъёнларнинг мароқли назари олдида бу кичкина тўра ҳаддан ташқари зўр ва қўпол кавушни кийиб бир-икки қадам босар-босмас шоп-шалоплари билан гулдираб ерга йиқилди ва ҳамманинг тортичоқ кулиши остида залдан чиқиб кетди.

Шунда қари аъён Москав губернатўрининг қулоғига уста Тўхташга тегишли инъомни эшитдирган эди.

Шоҳона инъомни Москав губернатўри Туркистон губернатўрига, у вилоят ҳарбий губернатўрига, у, ўз навбатида, уез ҳокимига, у эса ярим кечага яқин телефон билан иккинчи даҳа приставига эшитдирди. Бемахал уйқудан уйғотилиб уста Тўхташнинг уйига юборилган Жалол миршаб устанинг эшигини синдиригудай бўлиб тақиллатди. Устадан бурун қўни-қўшнилар уйғониб чиқдилар.

Уста Тўхташ кеча ярмида миршабни кўргач кўрқиб кетди.

— Севинчини катта беринг, уста,— деди Жалол миршаб.— Оқпошонинг инъомини келтирдим!

Шундан кейин уста Тўхташ ваҳимаси босилиб, юзида ҳайрат аралаш бир севинч ҳосил бўлди. Лекин боши ҳали ҳам гаранг эди. Устанинг ёнидан бор пулини (олти тангани!) қоқиб олгандан кейин, Жалол миршаб устанинг қулоғига эгилиб деди:

— Хизматингиз оқпошшога жуда маъқул бўлиб, сизга «испасиба» айтиб юборибдилар!

Уста Тўхташ миршабни жўнатиб, ташқарининг эшигини занжирлаб ичкарига кираётган вақтда кўзига бутун дунё қоронги эди. Бунинг устига ичкарида тўполон бошланди. Оқпошонинг инъоми келганини эшитган хотинлар (устанинг онаси ва хотини) талашиб, нарибери гапга бориб қолдилар. Уста соқов сингари тилини сўзсиз қалдиратгани ҳолда, икки аёлни мушт дўлайиб зўрга тинчтди.

Эрта билан гузардан йўлкирага лойиқ пул топиб вилоят марказига келган уста Тўхташ вилоят губернатўрининг муовини томонидан қабул қилинди. Устанинг

тилини ундан яхшироқ билатурғон бу одамга Тұхташ арзини қисқа қилди:

— Тақсир, Оқпошонинг бу катта инъомлари мен-дак фақир одамга оғирлик қилиб қолди... Шу учун сиз-га олиб келдим...

Уста амалдор бу нозик пичингни англады ва таъсирланиб кулгани ҳолда «икки юз сўм берилсан» деган мазмунда бир фармойиш қоғозчасини уста Тұхташнинг қўлига узатди.

Катта инъомни катта амалдорга қолдириб, икки юз сўм пул билан юмшоқ вагўнда ўз шаҳрига қайтаётган уста Тұхташ шу топда товуқ катаги бўлиб турган ёпиқни даранглаган бир уйга айлантиришга қатъий қарорини берган, фақат кимнинг қизига совчи қўйишини билмай ҳайрон эди...

АИРИЛИҚ ЙЎЛИ

(*Nasr*)

Айрилиқнинг алам отлиқ узун ва қоронги йўлидан ўтмоқ истаган эдим.

Кирдим.

Кўзимни чип юмиб севги ботирлиги билан у қўрқунч йўлға кирдим.

Икки томонга «ўлим» чечаклари экилган бу қора йўлдан севги тентаклиги билан эсириб* бироз борғоч, йўл устида қувонуб учуб юрғучи машъум бойўғлининг тўлқунланғон қанот қоқишилари сезилди.

У меним устимдан учуб ўтмоқда эди.

Бошимға тегар-тегмас учуб ўтди-да, қанотидан бир неча парни устимға ташлади. Пар бошимға тушди.

Бўшащдим...

Оғирлашдим...

Мени оғирлатдирғучи шум парларни бошимдан олиб ташламоқ учун қўлим қимирламас, қалтирас эди.

Мен бунга қараб турмадим. Чоллар каби судралсамда, илгарига қараб йўл олдим.

Кетдим.

Кун кетдим, ой кетдим, йил кетдим — ёриғлиқ кўринмас...

Йўлнинг ниҳоятидан дарак йўқ. Қоронғулик борғон сайин қўйқлаша борар эди.

Бордим.

Яна бордим.

Ниҳоят бўлмади, оёқларимдан куч кетди, заиф гавдам йўл устиға чўзулди... Тубиға ботқон кўзларимдан оғу каби аччиғ ёшлар тўқдим. Заҳарлик ёшларимни тўқар эканман, бу йўлчиликини қарғар, ўз-ўзимни шилталар эдим...

Сўнг кўзимда умид ёшлари билан тонг ва ёруғлиқ тангрисини мақтадим, мақтағон чоқдағи кўз ёшларим ҳам ерга томдилар.

Қарғишилиқ кўз ёшларим томғон ердан бир туп тиканлик, оғу чечаклик гул ёғочи ўси ва унинг қўланса иси тўрт ёғимни ўраб олди.

Умид ёшларимни тўккан ердан эса бир туп тотлик ис сочғучи, кучсизларга куч бергучи гул ёғочи униб чиқди ва унинг иси тиканлик ёғочнинг исларини бўғди.

Ёруғлиқ ва тонг тангриси ўзи мақталғон ерда кўринди.

Тонг отди.

Ёруғи мқ бўлди...

Тонг ўтар экан йироқларда кўрунган ёруғлиқ чизиғининг ичидан қоронғиликларни йирта-йирта сабо париси кела бошлади.

У бизнинг ёнга келганда ислик гўн ёғочи келинлар каби эгилиб салом берди.

Сабо-малак учеб ўтар экан ипак этагини бошимга тегизиб ўтган эди, шумли бойўғининг оғирлик берғучи парлари тушуб кетдилар; у парларни Сабо ойимнинг ипакли этаги шупуруб олиб кетган эди.

Мен енгилладим.

Сабо-парининг қўлларидан шудринг доналари учеб меним юзимға тушдилар: мен яшардим, севгим ян, яланди, умидим тозаланди.

Ўзимда куч, севги ва енгиллик сезгақ, ислик гулнинг чечакларига бир ҳаво ўпуш юбордим-да, ул ердан се-кингина айрилдим...

БАҲОР АВВАЛЛАРИ

Қоронғу қиши қора кун, қора тунларин устимииздан кўттаруб чиқуб кетди. Чиройлик, ёруғли, иссиқ офтоб, шоирларча айтканда, нозли қиздай кулуб турадир. Қишининг зулминдан қочуб узоқ ерларға кетган қушлар энди келуб яна устимиизда ва қанотларин қоқишиб юрмоқға бошладилар. Улар ҳозирда ҳаммаси ўзларининг болалари учун уялар солмакда ва оғизларига чўплар қопуб* дарахт устларига ташумакдадирлар. Уларнинг ширин

овозлари қулоқларимиздан кируб, бутун руҳимизга таъсир қила бошлади. Шул тариқа баҳорнинг шафқатли ва марҳаматли офтоби қишининг зулмига ғолиб келганға ўхшайдир. Энди қишида қоп-қора меҳмонхоналарнинг ўртасиға гуруллатуб ўтни ёқуб, ўт атрофида ўлтуруб ҳар хил беҳуда гаплар ила қишини ўткарган дәққон тоға ба акаларимиз эрта билан турууб елкага кетмонни солиб, бир қўлға қумғон, чой, нон олиб, йўл бўйи ашула қилиб ишламоқ учун далаға кетадирлар. Шунга ўхашаш қишида зийнатлик меҳмонхоналарда қалин кўрпачалар устида, катта ўчоқлар олдида ,чиройлик-чиройлик болаларга (аслида «дан»—Д. К.) каклик кабобларни қилдируб, ўзларининг кўнгиллари тортган дўстларини чақириб, ҳалиги ширин кабоблардан еб қиши семириб чиқғон бойларимиз ҳам ёздаги срўкка пул истаб банкага қараб югурadirлар.

Шеър:

Миллат ғами ҳам қарз ғами эсга тушарми?
Кўрпа қалин, пишса кабоб, бўлса жувонлар.

Қишида мактабларда тиришуб-тирмашиб ўқуғон шогирлар баҳор келаётганиға севуниб ва анинг латиф шамолиға қараб: «Эй баҳор! Эй ёз! Тез кел. Қишида ўқий-ўқий зерикдук. Биз ҳам имтиҳон вақтиға яна тиришуб дарсларни тайёр қиласиз. Сен ҳам латиф шамолларинг ва шафқатли офтобинг ила тез кел!»

Шеър:

Шогирд тиришуб қишида яхши ўқурса,
Ёз вақти юрар сир айтуб жумла жаҳонлар.

Бу муносабат ила қишида ўқитуб зерикган муаллим ҳам имтиҳонни ўтказгандан кейин бўладурғон саёҳатининг планини тайёрлаб турадир.

Шеър:

Саёҳатнинг планин кўрсатур ул вақт ҳамёнлар.
Муаллим имтиҳон яхши чиқуб кўрса гар мақбул,

Мударрисларимиз қишида тушган тўн, чойларни ҳисобламоқда, шаҳарлардаги қоп-қора самўварлар очи-луб, хушёқмас халқ самўварларга йиғилмакдадирлар.

Шеър:

Ичинг чой, ўтирунг беҳуда гийбат сотиб, эй халқ,
Келур қиши бир вақт, қолмас сизга бу даври давронлар.

ҚУРБОН

Қон, қон, қон!

Бечора қўй қассобнинг омонсиз панжасига тушган-дир.

Қайроққа тилини суркаган ўткур пичоқ қўйнинг бў-ғизига тақалмишдир.

Оллоҳу Акбар!

Улуғ бўлғон Оллоҳнинг оти ёд этилгани ҳолда бечора ҳайвоннинг жони олинадир...

Оллоҳнинг ўзи томонидан яшамоқ учун яратилғон бир «жони бор» Оллоҳнинг бошқа ҳайвонларининг бошқа дунёдағи роҳатлари учун қурбон этиладир.

Арабистоннинг одам чидамас иссиғларида танур каби қизифон тошлари устида милийнларча сўзлагучи ҳайвонлар тўпланишиб, милийнларча сўзламагучи ҳайвонларни қатор-қатор чизиб қўюб бўғизлайлар.

Бўғизлайлар-да, чуқурға ташлайлар.

Бу-да бир фалсафай диний...

Қон, қон, қон!

Мингларча, юз мингларча кишилар буёқда, иссиқ Арабистондан мингларча чақирим узоқда яна бир-бirlарининг бўғизлариға ханжар тақағонлар, кўқраклариға ўқ юборалар, бошларини қилич билан кесалар.

Бу орада сўзлагучи ҳайвонлар яна ўзларидек сўзлагути ҳайвонларни кесалар.

Тўпларнинг оғизлари йигин-йигин ўлим пуркаб, какраклари* тўрт томонга ажал сочар экан... яна ҳар қайдагүйларнинг ғамгин маълашлари эшитиладир.

Яна қассоблар кучларини ўн марта ортдириб ҳавлима-ҳавли қурбонлик қидириб юрадирлар...

Фақирлар, бечораларнинг сўнғи тийинларини бирлашдириб, қўшуб, тўплаб қурбонлиқ олалар, ўзлари каби йўқсул ҳайвонларни ўзларининг жаллодлари каби қизғонмас қассобларнинг қўллариға топширалар...

Яна пичоқлар ҳаракатда...

Яна тўплар ўлим пуркайдир...

Эй, бечора инсон, шу кетишинг билан қаерға борадирсан?

Адашқон арабларни тўғри йўлға солмоқ учун қанча машаққатларни чеккан зот, ажабо, қурбон байрами шарафига «қурбонлиқ» қилдиришдан шу мақсадни, тўғриси шу «мақсадсизлик»ними кузатган экан?!

Беріда, бу ёқда Ислом фотиҳи Қутайба ибн Мұслим* ётқон ерда қанча бандалар очликдан қирилиб ётқон өзінде, шу динни таълим беручи зотларнинг күз олдиде мингларча қўйлар сўйилиб, мингларча «қўрбонлар» берилиб қорни тўқларнинг роҳатига сарф этиладир.

Арабистоннинг юксак тоғларида, қизғин тошларининг устида милиёнларча қўйлар кесилалар, сўйилалар, бўғузланалар-да... чуқурға ташланалар!

Шунча қўрбон, шунча олинғон жон, шунча сўюлғон ҳайвон бир мўъмин-мусулмонни очликдан қутқара олмайдир.

Бир ёқда нимагадир, нима учундир қўй сўялар, қўйнинг гўштини, ёғини ерларга ташлайлар.

Бир ёқда нимагадир, нима учундир шу динга ишонғон бечоралар очликдан қўй каби қирилалар, кўчалар, толалар ва чўлларга ташланалар...

Эй, дунёга маслак тарқатмоққа келган доҳийлар, сизни тангри шунинг учунми юборғон эди?..

ЧОПОН ВА ПАРАНЖИ

Шаҳарнинг дилрабо, чиройлиқ боғлариға кирап эдим.

Кирап эдим мен бир вақтлар шаҳарнинг дилрабо боғларига.

Калта, ихчам пичимлик кийимлар кийган озода йигитлар, келишган, кўклам туслик ва тортқич ранглик* қўйлак кийган қизлар...

Келишган қизлар, озода йигитлар у ёқдан-бу ёқға аста-аста босишиб ўталар, ўталар эди қўлтиқлашиб...

Ихчам кийимлик, катта-катта келишган тугмалик йигитлар ва ҳирс қўзғатқучи қўйлак кийган қизлар орасида узун чопонлик, ола-була белбоғлиқ якка-якка йигитлар ҳам учраб қолурлар эди...

Учраб қолурлар эди шунда узун-узун, ола-була чопонлар...

Бир вақт зар бўлдиким, чопонларни ул боғларға қўймас бўлдилар.

Бир вақтлар бўлди ким, шаҳарнинг дилрабо боқаси ола-була чопонни кўрушдан маҳрум қолди...

Чопонни, чопонликларни курсиларга ўлтурғузмай, боғларға кирғузмай қўйдилар...

Чопонни шаҳарнинг дилрабо боғидан ҳайдадилар,
қувдилар...

Чопонни маҳкамаларга, «олий остона»ларга кирғиз-
мадилар, қўймадилар...

Сиз бизнинг пойтахтимизга боринг. Таассуб хазина-
си деб айбланғон соддадиллардан бошқада чопон қол-
мади...

Қолмади чопон озода замона йигитларимизда...

Қатор тұгмалар, ихчам беллар, чаққон, калта кийим-
лар бечора чопонни «енгиб» келадир...

Ҳай-ҳай!

Эй, беш йиллик күз ёшлари билан чўмулғон Фар-
она*!

Эй, Туркистоннинг жаннат бурчаги бўлғон содда во-
дий (долина)!

Сенинг боғларингда чопоннинг катта ҳурмати бор.

Чопондан қочқон йигитларни сен юмшоқ, эркалагучи
бағрингға қабул қилмадинг.

Соф, бой, кўм-кўк бағрингда чопонға иссиқ жой бер-
динг.

Маҳкамаларингда чопон ёт эмас.

Ихчам тұгмалар чопонға хўмраймайлар...

Қурултойларда бўлдим: қишлоқ деҳқонлари эски
чопонларини ташламағонлар. Сенинг бағрингға ҳаёт ис-
таб келганларга қалин чопон кийуб юруб туйғазғучи
озиқ, тот бергучи мева-чева тайёрлайтурғон чорикор
ҳали ҳам чопон орасида...

Чопон орасидадур қишлоқ деҳқонлари...

Чопон биландур қишлоқ соддадиллари...

Қишлоқи деҳқон устидадур аларнинг ҳаёт бергучи
тупроқларини ўпган чопонлар...

Ҳали чопон сенда ташланмағон.

Ҳатто бир вақтлар чопонни ташлаб юборғон «мама-
дана» ўғиллар ҳам яна қайтиб чопон олғонлар...

Чопон «ватандошлиқ» (гражданство) қозонғон!

Дилрабо боғчаларға кирдим мен.

Юқори осмонларда юрдим мен...

Ола-була чопонлар, узун-узун белбоғлар...

У билан боғчалар ҳам булғанмағон, остоналар ҳам
кир бўлмағон, маданият ҳам қочиб кетмағон.

Чопон, элдан қувланмоқчи бўлғон мазлум, бечора
чопон!

Паранжини ҳам торт ёнингға, паранжини ҳам!..

САФАРНОМА

ИУЛ ЭСДАЛИГИ

ҚҮНГИЛСИЗ ЧИҚИШ

Тұғридан-да, уйдан чиқишим күб күнгилсиз бўлди.
Узим бу кезувимнинг қандай тотли умидлар орқаси-
да бўлғонлигини билганим ҳолда, негадир, чиқишим кўб
совуқ ва тушунки бўлди.

Узатғучи йўқ...

Узим ёлғиз...

Энг яқин дўстларим деб ишониб юрган кишиларим
«хайр»дан бошқани билмадилар: узатуб қўйишнинг ке-
рак эканлиги тўғрисида ўйлариға тариқча бир нарса
келтиргмаганларга ўхшади.

Кўнгилсиз, тушунки руҳ билан чиқиб кетдим.

Ёлғизлиқ, ўрганган ердан айрилиш оғирлиғи бир-
озғача мени эзиб борди, бир озғача қийналдим. Бироз-
дан сўнг эски танишим «хаёл» кўмагимга етди: ўзим
унинг билан кенг кўкнинг юмшоқ кўрпалари устида ага-
нағон чоқда, гавдам чарчаш, толиқиши сезмасдан илгари
отилар эди.

Хаёл, гўзал хаёл, қара, мен сенинг тўғрингда илгари
нима деб әдим:

Хаёл... хаёл... ёлғиз хаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан қўрқамен.
Хаёлдаги юлдузларким, амалдир,
Оловимни алар учун ёқамен.

Гўзал хаёл, кел бошимда гул ўйнат,
Меним исрик тилагимни эркалат!..

Меним бу ўйларим хаёл тўғрисида кўб тўғри эди.
Ул меним энг умидсиз, энг қийналғон, энг эзилган чоқ-

ларимда келиб бошимдан силар, сийпар, юпатар, эркалатор эди.

Ул борида меним ёлғизлигим билинмас, кўзимнинг ёқут ёшларини сассиқ япроқлар силамас, етилган қизларнинг илак ёвлиқлари (рўмоллари) каби юмшоқ бўлган хаёлнинг қўллари силарлар эди.

Уйдан кўнгилсиз чиқfon эдим.

Кўнглимни ёлғизлик, ётлиқ туйғуси айлантириб олғон эди.

Хаёл келди ва мени бу қийинликдан ҳам қутқазди!

КЕТИШ

Биз кетиб борар эдик.

Қулоқларимга отсиз аробанинг* тақир-туқури эшитилар эди.

Теваракни ёруқ қилиб турғон ер юлдузлари — чироғлар париларнинг кўзидаи йироқдан йилтиллаб кўрунар эдилар.

Енз қоронғилиқфа кириб борар эдик. Ёруқдан қоронғилиқфа чиқиш биздек тентакларнинг иши бўлмаса, кимнинг иши?

Икки ёғимизда зўр боғлар қаторлашиб чизилиб кетканлар эди. Уларнинг хипча беллик, тўғри бўйлиқ, кўб бутоқлиқ таналари қоронғида бир тўплам «хаёл-ваҳм» каби кўринарлар эди. Олачуқ ва капаларда ёниб турғон ёғудусиз, хира чироғларнинг оловлари меним умидсиз чоқдағи кўзларимга ўхшаб милтирас эдилар.

Милтираган хира чироғ, сен йўқсул
Ел қаттироқ келиб урса ўчарсан,
Ёр алдағон севгучининг руҳидай
Бир «лип» этиб йўқлиқларға кўчарсан!

Қоронғидан қўрқуб, ғужум бўлуб бекиниб ётқон дарахтлар бизнинг аробамизнинг ели билан қўрқа-қўрқа қимиirlаб қўйуб, тағин тек бўлуб қолалар эди.

Чоғ-чоғ у ер-бу ердан эшитилган қуш товушлари варманинг* йўталгани каби туюлар эди.

Қоронғилик меним умид билан порлаб борғон кўнглимни ўзининг қўрқунч қучоғлари орасига олиб ўчурмакчи бўладур, кўнглум эса «хаёл»нинг кўкидан тушкуси келмай қоронғилиқфа саноқсиз қарғишлиар юборар эди.

Қизил гулдан ясалғон чамбарак малика қизнинг бошиға тож бўлғонидай, кўнглимнинг аччиғ, ёмон қарғишлиари қоронғилиқнинг бошиға «даҳшат тожи» бўлуб ўлтирадар, қоронғилиқнинг «ваҳм»ларини тағин-да куҷайтуб, унинг «азамати»ни тағин-да ортдирадар эди.

Ортиқ меним таним бутунлай қоронғилиқнинг қуҷоғиға кирган, кўнглим ҳам хаёл кўқидан тушуб, шунда йўқолур каби эди. Бутун кучимни бир нуқтаға йиғиб курашуб турадар эдим. Борғон сари ўйлов қуролларимнинг кучсизлангани сезила бошлаб, Д. Қ.) танларимда ҳам бир хил қалтироқ сезар эдим, бутун борлиғим безгак ҳолин кечирарадар эди.

«Мўъминлар» ётар чоқларида, ўзларини уйқуға берар чоқларида «оллоҳ» исмими айтиб ёталар, ўзларини уйқунинг кучли қўллари орасига кўмар эдилар.

Мен-да бутун истагим, бутун амалларим билан «севганимнинг исмими» айтдим ва қоронғилиқнинг чуқур қуҷоғига отилдим...

ТЕНГИЗЛАР..

Тоғ бошида, кўкмак супада қизил лоладан кўрпа ёпиниб ётқон «сабо»нинг турганига, соchlарини ёзиб учганига, далаларда ёввойи гул, боғлар ва чаманларда экма гулларнинг исларини эснаб, ашула қилиб, қўшиқ айтиб ўтганига аллақанча тоғ бўлғон эди.

Мен қоронғилиқнинг қуҷоғидаги эсириклиқ*, хушсизлигимдан энди ўзимга келган, кўзларимни очғон эдим.

Қиздирғучи қуёш йўқ, қора-заҳар булутлар ҳам йўқ. Кўк аллақандай чучмал бир тусда турадар эди.

Отсиз аробамиз йўқ қанотлари билан секингина учуб борар эди.

Хаёл аралаш томошаға толғон кўзларим олдида ужмоҳ* манзараси очилди:

Тенгиз!
Қип-қизил лолақизғалдоқ тенгизи!
Кенг талада, кўк майсалар ичидা
Лола гулнинг кенг тенгизи кўрунди,
Қизил тузи хаёлимдай йиғилиб
Танларимга ипак янглиғ бурунди.

Кўзларимга қизил тусдан ингичка,
Юмшоқ парда секингина тортилди,
Ўшал чоқда кенг кўргучи кўзларим
Кўрмоқ бўлғон истагимга тор келди...

Қизил лолалардан биринккан тенгиз кенг эди.
Бутун борлиғимни ўзига ўраб, чулғаб тортар эди.
Қизил тенгиз — севги.

Унинг меним севги йўлимда учраши севгимнинг умидли, соғ, оппоқ эканлигини кўрсатар эди.

Оҳ, агар бир булбул бўлса эди-да, гул тенгизининг қизил тўлқунларига қўнуб ишқимнинг оғир бир нағмасини сайраса эди.

Унинг орқасидан кўк гулларнинг тенгизлари, сариқ, зангор гулларнинг тенгизлари, яна тағин қизил лола тенгизлари қатор-қатор чизилиб кетганлар эди.

Тенгизлар, гўзал гул тенгизлари!

ТОҒЛАР ВА УЛАРНИНГ ГУЗАЛЛИҚ ВА ХУНУҚЛИҚЛАРИ...

Вафо кўрмаган ошиқнинг кўнглидай бузғулиққа учрагон Жиззах шаҳридан чиқғонимииздан кейин тўқ кўк тусдаги тасбеҳ доналаридаи чизилиб кеткан қатор-қатор тоғлар кўрунмакка бошлади.

Меним севгим каби йироқдан чиройлик бўлуб кўрунган ва бу кичкинагина деб ўйланғон тоғлар, яқин етгаҳ, дев гавдасидай кенгайган, ваҳмимдай ўсган эди. Кўкимтил қора баданларига чиқиб қолғон майсалар тенгизга тушган ой ёғдуларидай кўрунар эди. Тоғлар сарв (кипарис) дай бир тўқтамай юксалмак, кўтарилилмак истаганлар-да, кўзни ўйнатар қадар кўтарилилганлар эди. Бироқ, сарвнинг бўйини шарқ шоирлари «ёр»нинг бўйига ўхшатар эдилар, тоғларнинг бўйини на шарқ, на фарб шоири ундаи ингичка тушунчалик нарсага ўхшата олмайдир. Бир шарқ шоири: «Тоғлар, гўзал юртимни сақлағучи деворлар каби», деган эди, мен эсам:

Юксак тоғлар меним баъзан алдағон
Хаёлимдай юксакларга ўсмишлар,
Хаёлимни ҳақиқатлар тўсмиши,
Бироқ тоғнинг юксалишин қандай кучлар тўсмишлар?

дедим...

Бу бир савол, мунинг жавобини кўнглим бера олғони йўқ.

Буюк табиат, товушингни чиқор, бир наъра торт ким, сўроғимға жавоб бўлсун!

Тоғларнинг энг бошиға олбости ўлтурушидек бир ўлтуриш билан қуп-куруқ қора тошлар ўлтурғонлар. Уларни кўрганда гўё бу қора нарса кўқдаги энг юзи қора олбостиларнинг бири бўлғондир, малаклар, фаришталарни ўзининг хунукликлари билан тўйдирғоч, улар кўтарғанларда, тоғ устига ташлағонлардир; бу эса тоғ устига юқори кўқдан тарвайиб тушуб ўлтуруб қолғондир, ёни беридаги, теграсидаги, пастлардаги майдада қора тошлар унинг сўюқ гавдасидан синиб тушкан синиклардир, демак мумкин.

Олбостиларнинг пастида ва балантида қора лочин, юзи қора сор, йиртғуч чўзахот* юрадир. Кучлик қанотлари билан ҳавони ёриб, ўткур кўзлари билан «қурбон» истаб борадир. Тавфиқ Фикратнинг:

Дин шаҳид истар, осмон қурбон,
Ҳар замон, ҳар тарафда қон, қон, қон!

дегани бошқа нарсага бўлса-да, мен шунга ҳам ўхшатмоқчи бўлдим.

Тоғлар мени қўрқуталар, юрагимни тўлқунлантиralар, титраталар эди.

Сорлар, чўзахотлар ва лочинлардан пастрахда гуруллаб учғон бир гўзал қушқина меним қўрқғон кўнглимни озроқ юпатар эди...

ҚАПАЛАҚЛАР

Севгига йўлиқғон кишининг бир «кўнгул очатурғон иғланжаси*» капалак!

Бу қандай гўзал, қандай чиройлиқ маҳлуқ!

Тоғнинг ёнидан ўтуб борғонимизда кўқатлар орасидан визиллаб учуб чиқди. Худди меним ошиқлиғимни билгандай меним теразамга қараб уча бошлади. Биз-да секин борамиз, ул-да секин учуб келадир.

Ортиқ биз икки дардли бирлашкан эдик; ул мени теразамнинг ёнидағи ип устига қўнғон эди. Ул сўйлагандай бўлди, тиллангандай, сайрағондай бўлди. Чиндан-да ул менга гуллар билан ўпишканлиги тўғрисидағи ўйноқи эртагини айтиб борар эди:

Енгил силкиндим.
Тоғ устларидан
Толага иидим.
Учдим бир талай,
«Қурбонинг бўлай,
Кел, бир ўпайин,
Турдим уйқудан,
Тотли ирнингдан*
Сўруб ўтайин!»

Пола ошиқи капалак ўзининг кичкинагина эртаки (си) ни битирган, жим бўлғон эди.

Мен-да ўзимнинг қизил лоламни тушунган, унинг юмшоқ юзларига иссиқ ириналаримни югурткан, тополмағонлиғимдан капалакдан уёлуб, бошимни эккан эдим...

ЗАРАФШОН...

«Кўз олдимда оқиб ётғон Зарафшон,
Еш боладай эркалайдир, ўйнайдур.
Ховлиқма ҳам бўлса ўзи кўб чаққон,
Унча-мунча тўсуқларни қўймайдир.

Унинг ўзи шу ўйноқи қилиғи,
Шу ҳовлиқма одати-ла кўп қўрқинч
Сувларининг нозли қиздай силлиғи
Кўп танларни ағдарарлик улуғ куч!»

Зарафшоннинг севгига тегишли ёғи бордир. Мана қандайдир у: юқори томондағи улуғ ва ҳайбатлик тоғлар ошиқдир. Қуёш унинг севган гўзалидир. Қачонким қуёш кулуб қараса, ошиқ тоғ чидай олмайдир, эрийдир, кўз ёшларини оқиза бошлайдир: шул кўз ёшлари пастда биргалашиб Зарафшон деган дарё бўлурлар. «Зар» — тоғ ошиқнинг кўз ёшларидир, дарё ўшал «зар» кўз ёшларини «соғчучи»*дир.

Кўз ёшлари ўzlари ҳам ошиқдирлар. Уларнинг суйганлари зўр тенгиздир. Улардан баҳтли бўлғонлари тенгизнинг қучоғига тушалар, баҳтсизлари далаларда ерга сингиб йўқ бўлуб кетарлар.

Зарафшон ишқдир...
Тоғлар, юксак тоғлар ошиқдирлар...

Қуёш, зўр тенгизлар маъшуқалардир...
Маъшуқа кулар, маъшуқа мағур.

Ошиқ йиғлар, ошиқ әзилар, ошиқ оқар, ошиқ чопар,
oshiқ югурап.

Дарё ошиқ, тоғлар ошиқ, қуёш ишқ,
Қорлар ошиқ, сувлар ошиқ, тенгиз ишқ.
Маъшуқалар кула-кула қочарлар,
Ошиқлари йиғлай-йиғлай чопарлар,
Ўзларини ҳалокатга отарлар,
Баъзилари тилакларга етарлар,
Кўплари-да ерга сингиб кетарлар...

Мен-да қочқон маъшуқамни қувуб бораман, етайним,
қучоғига кирайинми ё ерга, йўқлиқға сингиб битайинми?

Кўкдаги булут, оқ булут парчалари устида қизил
лолалар очилғон эди.

Қизил лолаларнинг қизил туслари кун ботиш ёқда
кўқ юзига сочиғонлар эди.

ҚУЕШМИ, УМИДИММИ, СЕВГИММИ?

Қуёш ботар эди.

Унинг сўнг тиғлари юксакликларда лола бўлуб очилғонлар эди.

Қуёшми ботадир?

Меним умидимми кетадир?

Севгимми битадир?

Меним умидим ҳам шу қуёш кабими ботар?

Меним севгим ҳам шу қуёш кабими битар?

Кўрқамен...

Йўқ, бу қуёш бугун ботар, яна эртага эрта билан
бош кўтариб чиқар.

Бироқ, дунё шу дунё, табиат шу табиат, борлиқ шу
борлиқдир.

Меним умидим ҳам шу чоғда қуёш билан биргами
ботар?

Йўқ, ул баъзан ботар, унинг ҳам шундай кечи бор.
Яна тонги келгач бош кўтариб чиқар.

Бироқ, севги ўшал севги, ишқ шул ишқ, муҳаббат
шул муҳаббатдир, ул мангуга ботмас!

Унинг дунё каби кеча-кундузи, ёруғлиқ-қоронғили-
ғи-да бордир.

Бироқ, ўзи мангудир, абадийдир, битмасдир, туган-
масдир.

Меним севгим абад билан туташқон,
Азал билан қучоқлашқон, ўрашқон,
Унинг бордир кундузлари, тунлари,
Ёруғлиги, қоронгиси, булари —
Барчаси-да ўтатурғон нарсадир,
Бироқ ўзи маңгу бўлғон нарсадир!

Меним севгим ҳам қалбимда қизғалдоқ-лола бўлуб
очилмиш, танамга қизғилт тусларини тарқата бошла-
миш эди. Қуёшнинг қизиллиғи билан муниг қизиллиғи
капалак билан лоланинг бирлашканидек бирлашиб кет-
кан эди.

Тинчлик... Кўқдаги қизиллиқ билан меним кўнглим-
даги қизиллиқ биткунча тинчлик...

Сўнгра: аччиғ бир «оҳ» билан кечанинг сирлик қучо-
ғиға кўмулиш...

ЧИН БИРЛИК...

- Мен йироқ йўлдан келдим, сизнинг учун келдим.
- Кўб яхши, нима истайсиз?
- Айта олмаймен.
- Нима учун?
- Меним тилим айтишдан ожиздир, меним қаламим
айткандир.
- Англамадим?
- Эзасиз.
- Хеч...
- Қийнайсиз!
- Асло!
- Шафқат!
- Нима демакчисиз?
- Ўқунг!
- Нимани?
- Меним достонларимни, «Олтун дафтар»ни.
- Берингиз!

Ўйноқи кўзлар ортиқ бир нарсани куталар эди.
Қалтирағон бармоқлар, қўллар «Олтун дафтар»ни
топширди.

— Бутун тилагим, истагим шунда ёзилмишdir.
— Уткур, алас кўзлар* йўллар устида эди.

Айтади:

«Қоронғи кечада кўкка кўз тикиб
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен,
Ул юлдуз уялиб, бошини букуб

Айтадир:
«Мен уни тушда кўрамен,

Тушимда кўрамен шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!»

(«Олтун дафтар»дан)

— Шеърлар кучсиздирлар, тилакни англата олмай-
лар.

— Англатадирлар.

— Англағонингизни кўрмайман!

Ул ҳамма ҳолни англағонини кўрсатмак учун қучо-
ғимга отилғон эди. Иринларим иссиғ ва тотли иринла-
рига тегиб, бир-бири мизнинг севгимиз ичидагулган,
ботқон чоғимизда «чин бирлик» шудир, деб ўладим...

ТАРЖИМАЛАР

И. С. ТУРГЕНЕВ

ЧУРИ ҚИЗ¹

Бундан беш йил бурун, кузда, Маскав билан Тула шаҳарлари орасидағи йўлда пўчта аравасига от етишмагани учун менга пўчта бекатларидан² бирида кун бўйи ўтириб қолишқа тўғри келган эди. Ўшанда мен учдафъа чой ичмакчи бўлиб кўрдим, бир неча мартаба бекор овора бўлиб ухлашқа урундим, тераза ва доволлардаги ҳамма ёзувларни ўқиб чиқдим,—чунки ўзим жуда ёмон зериккан эдим. Совуқ ва умидсиз бўғилиш билан мен ўз аравамнинг³ юқори кўтарилиган шотисига қараб турғон эдимким, бирдан қўнгироқ жинғир-жингири эшитилди-да, ўлгудай чарчағон уч оти билан кичкинарак бир арава келиб дарвоза олдида тўхтади. Аравадаги йўловчи иргиб тушди ва «бизга от беринг дарров!» деб бақириб уйга кирди. Бекат бошлиғи унга от йўқлиғини арз қилиб турғон вақтида, зериккан одамларга хос қизиқиш билан, мен янги йўлдошимни бошдан оёқ кузатиб олдим. Бу одам ўттуз ёш чамасида кўринарди. Қуруқ, сарғич, худди миска ўхшаб хунук йилтиллаган юзларида қизамиқнинг кетмас доғи қолғон эди, узун ва кўкимтил-қора соchlари орқа томони-

¹ Инқиlobдан буринги, жуда қадимғи Русияда бутун-бутун қишлоқлар, балки неча ўнлаб қишлоқлар ўзларидаги ҳамма фуқаролар ва ер сувлари билан бирга мулкдор памешчикларники бўлар эди. Крепоснўй аталган у қишлоқилар мол қаторида сотила берарди. Бизнинг «чўри қиз» деб таржима қилғонимиз ўша кирепоснўй қиэларидан биридир.

² Йўлчи ташитурғон извош араваларнинг йўл бошидаги бекати. У аравалар пўчта араваси дер эдилар.

³ Ундаги арава «тарантас» атадон извош аравадир.

дан халқа-халқа бўлиб ёқасиға тушкан, олдидан эса шўх йигитларнинг жамалаги каби ёнда гавжаглашкан, кичкина ва қаварғон кўзлари ўйнайлар — холос, устки лабларида бир неча мўй осилиб туради. Ул ўзи кўбрак умрини от бозорларида ўтказгучи «ўйинқароқ» мулкдорлар каби кийинган, чунончи: алвон гулли, анча мөғорланғон тўн⁴, бинафша рангли ва ўнгиб кеткан ипак бўйунбори, мис тугмали желатка остидан тозаланмағон этикнинг бурилари зўрға кўриниб турғон кулранг ва кенг шим. У одамдан жуда кучли тамаки ва ароқ иси келар, енглари ичидаги қолиб кеткан қизил ва семиз бармоқларида кумуш узуклар кўринарди. Бу қиёфадаги одамлар рус элида «дўжналаб»* эмас, юзлаб учрайди, улар билан танишиш, гапнинг ростини айтканда, ҳеч қандай лаззат бермайди, лекин у йўловчининг ўзи менга унча ёқмаса ҳам, унинг юзидағи лоқайд яхшилик илашмасдан қолмади.

— Мана булар ҳам бир соатдан кўпрак кутиб ётибдирлар,— деди бекат бошлиғи, мени кўрсатиб туриб.

— Бир соатдан кўпрак, балки уларнинг ишлари унча зарур эмасдир,— деди йўловчи.

— Унисини биз ҳам билмаймиз,— деб қовоғи солиқ жавоб қайтарди бекат бошлиғи.

— Ҳеч бир иложи йўқми, чинакам? Сира қолмадими отлардан?

— Ҳеч иложи йўқ. Отлардан битта ҳам қолмади.

— Ундай бўлса айтинг, самовар қўйиб берсинлар. Қандай қилайлик, кутамизда энди.

Йўловчи курсига ўтириди, шапкасини олиб устал устига қўйди ва қўли билан соchlарини сийпалади.

— Сиз чой ичиб бўлғондирсиз?

— Ҳа, ичдим.

— Улфатчиликка яна биттани ичмайсизми?

Мен унадим. Қатта сариқ самовар устал устига тўртинчи дафъа келиб тикланди. Мен юкларим орасидан бир шиша ром¹ олдим. Ҳамсуҳбатимни ери оз дуваранлардан² деб ўйлағон эдим, чинакам янглишмағон эканман, ул Пётр Петрович Қаратеев деган киши экан.

Биз гапка тушиб кетдик. Келганига ярим соат ҳам

⁴ Ундағи «тўн»дан ҳам рус, овропа тўни англашилсан. Таржимачи.

¹ Бир хил май.

² Асилизода, бекзода.

бўлмай туриб, ул жуда оқ ва очиқ кўнгил билан менга ўз ҳаётидан гапира бошлади.

— Ҳозир мен Маскавга кетаётибман,— деди ул менга, чойнинг тўртингчи истаканини тугатаркан:— Қишлоқда мен учун ҳеч нарса қолмади энди.

— Нега ҳеч нарса қолмади?

— Чинакам, ҳеч нарса қолмади. Рўзғорим бузилди, қишлоқларимни хонавайрон қилдим, гапнинг рости, ёмон йиллар келди: экин унмади, турлик-туман балолар, билсангиз... асти ўзи,— деди яна ул, хафаҳоллиқ билан ёнига қараб,— менинг рўзғор соҳиби бўлишим ҳам келишмаган нарсайди! Рухсат этингиз сўрашқа: сиз ўзингиз Петирбурданми ё Маскавдан?

— Мен Петирбурдан.

Ул бурнидан чўзиб-чўзиб тамаки тутунларини совирди.

— Мен бўлса Маскавга хизматқа кетаётибман.

— Қандай хизматқа кирмакчи бўласиз?

— Унисини билмайман, тўғри келганига-да. Гапнинг ростини айтсам сизга, мен ўзим хизматдан қўрқаман: масъулиятка тушиб қолиш бор. Шу чоққача қишлоқда турардим, ўрганиб қолғон эдим, билсангиз... Энди ҳеч нарса қолмади у ерда. Эҳтиёж! Оҳ, шу эҳтиёжи қурсин!

— Лекин бундан сўнг пойтахтда яшашлифингиз бор-ку.

— Албатта-ку-я, лекин мен ҳали билмайманки, пойтахтнинг яхшилиғи бор. Қўрамиз, балки яхшидир-да... Аммо лекин, менимча, қишлоқдан яхши жой йўқдир.

— Оё бундан сўнг сизга қишлоқда яшаш мумкин бўлмайдими?

Ул бир оҳ тортди.

— Бўлмайди. Энди ул меники бўлишдан чиқди.

— Хўш, нега?

— Эй, бир яхши одамға — қўшнига йўлиқиб қолдим... Вексил, қарз...— бечора Пётр Петрович қўли билан юзини силади, сўнгра бошини тебратди.

— Хайр энди, бўлар иш бўлди!. Инсоф қилғонда,— деб илова қилди ул бироз сукутдан сўнг:— Ҳеч кимдан ўпкалашкан ҳаққим йўқ, айб ўзимда. Айшу-ишратни яхши кўтардим!.. жуда яхши кўраман-да, падарига лаънат, шу айшуишрат деган нарсани!

— Қишлоқда жуда айш қилиб турармидингиз?— деб сўрадим мен.

— Менинг, тақсир,— деди ул бироз тўқтаб ва тўппат-тўғри кўзимга тикилиб,— ўн иккита овчи итим бор эди,

Ўзлари ҳам, мен сизга айтсам, кам топилатурғон нарсалар әди (сүнгри жумлани ул куйлагандай қилиб айтди), қүённи худди етиб бориб қуваларди, даррандага десангиз — худди илондай ёпишарди, баччағарлар. Ул итларим билан қанча мақтансам ҳам арзиди. Энди ул ишлар ўтди, энди лофқа ҳам ҳожат қолмади. Милтиқ билан ҳам ов қиласдым. Қаптеска деган бир итим бор әди, жуда ғалати ит әди. Ҳеч битта даррандани қўлидан чиқармас әди. Ўйда ҳам жуда ювош юрарди. Ўшандан бир кучук қолғон әди, у ҳам лекин, жуда бошқача бўлғон әди, Маскавга ҳам олиб кетай деган эдим уни, бир ўртоғим қўймасдан милтиқ билан бирга олиб қолди: «Маскавда,— деди,— ўртоқ, ундан нарсаларга вақтинг бўлмайди, ул ерда,— деди дўстим,— ишлар бошқача бўлади». Шундан кейин кучукчани ўшанга қолдирдим, милтиғимни ҳам бериб юбордим, шундай қилиб, билсангиз, ўша ерда қолиб кетди.

— Маскавда ҳам ов қиласнгиз бўлар әди-ку.

— Иёқ энди, нега керак? Ўзимни эплаёлмадим, энди чидашим керак. Ул гапларни қўйинг-у, менга айтиб беринг: Маскавда қимматчиликми?

— Иёқ, унча эмас.

— Унча эмас?.. Айтиб берингчи, лутфан, Маскавда лўлилар бордир-ку?

— Қандай лўлилар?

— Бозорма-бозор юратурғонлари бор-ку?

— Ҳа, Маскавда деганингиз...

— Ҳа, ундан бўлса яхши, жуда яхши кўраман лўлиларни, падарига лаънат, жуда...¹

Шу ерда Петр Петровичнинг кўзлари ҳам йигитлик севинчи билан чақнаб кетди. Шунда бирдан ўтиргон жойида бурилди-да, ўйға ботди, сўнгра бошини қўйи солиб туриб бўш истаканни менга узатди.

— Қани, ўша ромингиздан қўйиб юборинг менга ҳам,— деди ул.

— Чой тугаб қолди-да.

— Майли, чойсиз ҳам бўлаверади... оҳ!

Каратеев бошини қўлиға қўйди-да, қўли билан усталга таянди. Мен жимгина унга тикилдим ва бу хил ишратпараст одамларда жуда мўл бўлатурғон ҳис қўз-

¹ Ички Русия лўлилари умум ҳалқининг ўртасида бошқача мавқе тутадилар. Улардан чиққан яхши ашулачи, яллачи ва сатанглар машҳурдир, айниқса «лўли хорлари». Бурун рус бойлари лўли гўзлаларига кўб дунё тўкканлар. Таржимачи.

ратқучи хитоблар, балки кўз ёшларининг қайнаб чиқишини кута бошладим: лекин, ул бошини кўтаргач ва унинг юзларида чуқур қайғили бир ифода кўрингач, иқрор қиласанким, ўзим ҳам шошиб қолдим.

— Нима бўлди сизга?

— Ҳеч.. ўтканлар эсимга тушди. Шундай бир воқеа... Айтиб ҳам берар эдим сизга, лекин сизга ташвиш беришга кўнглим бўлмайди...

— Марҳамат қилингиз!

— Ҳа, албатта,— деб уҳ тортиб давом қилди ул,— бундақа ишлар бўлади... Мана чунончи, мен билан бўлғон иш. Агар хоҳлассангиз, сизга ҳам айтиб бераман, фақат, ҳайронман...

— Айта беринг, азизим Петр Петрович.

— Хайр, айтсам айтай. Ул воқеа мана бундай,— деб бошлади ул,— фақат, мана, гапнинг рости, ҳайронман.

— Қўйинг энди тортинчоқлиқни, азизим Петр Петрович.

— Хайр, айтиб берай. Мен билан бўлғон иш мана бу хилда бошланди. Мен қишлоқда турардим. Бирдан, бир қизни яхши кўриб қолдим, оҳ, ўзи ҳам қандай қиз эди-я... Бир чиройлик, бир эслик, тагин унинг олийжаноблигичи! Номи Матрёна эди. Ўзи «қоралардан», яъни, ўзингиз биласиз, корепоснўйлардан, оддий қишлоқ қизларидан эди. Бутун дард шундаки, ул менинг ўз қўлимда эмас, бирорнинг қўлида эди. Шундай қилиб мен уни яхши кўриб қолдим, дунё бўлғондан кейин бўлар экан — ул ҳам мени яхши кўриб қолди. Шундан кейин Матрёна менга «хўжайинимдан мени сотиб олинг» деб ялина бошлади, менинг ўзимда ҳам бу хаёл йўқ эмасди... Уни(нг) хўжайини эса жуда бир бой хотин, жуда заҳар бир кампир эди, биздан ўн беш чақирим нарида турарди. Шундай қилиб, билсангиз, одамлар айткан яхши кунларнинг бирида, извощ аравамга учта ғалати отни қўштирдим-да, яхши либосларимни кийиб, Матрёнанинг хўжайини турғон жойға жўнаб қолдим. Бордим: улкан бино, ёни-берида майда ёпиқлари, бокчалари... Эшик олдида мени кутиб Матрёна турагар, мен билан гаплашмак истади, лекин бир дафъа қўлимни ўпкач ёнимдан чекилди. Шундай қилиб мен даҳлизга кирдиму, «ўйдами?» деб сўрадим, новча бўйли бир хизматкор: «Ким келди деб айтайн?» деди. Мен дедим: «Бир иш тўғрисида гаплашмак учун мулкдор Каратаев келибдир, де». Хизматкор кириб кетди. Мен ўша ерда ўтириб ўйға бордим: «Ўзи бой хотин бўлиб туриб дунёнинг ба-

ҳосини сўрармикан. Бирор беш юз сўм сўрар». Ниҳоят хизматкор чиқди-да, «буюргингиз» деди. Мен унинг орқасидан меҳмонхонага кирдим. Қичкина ва сариққина бир кампирча, юмшоқ курси устида, кўзларини ўйнатиб ўтирибдир.

— Нима хизматингиз бор? — деди.

Мени, билсангиз. «Сиз билан танишқанимға жуда хурсандман» дейишни лозим топибман.

— Сиз адашиб ётибсиз, — деди ул, — бу ернинг соҳибаси мен эмасман. Мен унинг қариндоши бўламан... Нима хизматингиз бор эди?

Мен дарров жавоб қайтардимки, «Менга ўша кишининг ўзлари билан гаплашиш керак эди».

— Марина Илйинична бу кун нотоброқ, ҳеч кимни қабул қилмайдилар... Нима ишингиз бор?

Бошқа ўйл қолмади, «муддаомни айтиб бера қолай», дедим ўз-ўзимга. Қампир гапларимни эшилди.

— Матрёна, қайси Матрёна?

— Матрёна Фёдоровна, Куликовнинг қизи.

— Фёдоров Куллик(ов)нинг қизи, сиз уни қаердан танийсиз?

— Тасодифий суратда.

— Сизнинг бу ниятингизни Матрёнанинг ўзи била-дими?

— Билади.

Кампир жим бўлғон эди. Сўнгра бирдан:

— У ер юткурни мен!.. — деб қолди.

Мен, гапнинг рости, ҳайрон бўлдим.

— Нега керак бу ғазаб!.. Мен уни пул тўлаб олмоқчиман, марҳамат қилиб баҳосини айтинг.

Қари афсунгар шундан бошлаб вайсагали тушди.

— Хўб бизни қизиқтиратурғон нарсаларни топиб-сизми: сизнинг пулингизга жуда зор қолғон эканмиз!.. Адабкинасини бераман мен унинг, адабкинасини!.. Бузуқ ниятларини тортиб оламан мен унинг!

Аччиғининг кучидан бир йўталиб олди кампир.

— Бизнида қийналиб қолибдирми, ҳали? Вой яшшамагур-ей!

Иқрор қилайинким, шундан кейин мен ҳам қизиб кетдим.

— Бир йўқсул қизға мунча пўписа қиласиз? Нима гунойи бор унинг?

— Уни қара-е, ҳа нима бўлибдир, ё мен...

— У, ахир, сизники эмас-ку!

— Сиз гапирманг, Мария Илйинична билади уни,

сизнинг ишингиз эмас, аммо мен кўрсатаман ул қизға
кимнинг чўриси эканини.

Ушанда гапнинг рости, лаънати кампирни уриб юбо-
рай деган эдим-у, кейин Матрёнани ўйлаб яна жаҳлим-
ни босдим. Сўнгра шу қадар қавшадимки, айтиб бериг-
ҳам қўлимдан келмайди. Кампирга ялина бошладим:

- Хоҳлағонингизни сўранг.
- Бошингизга урасизми уни?
- Маъқул бўлиб қолди менга, англасангиз-чи ки-
шини, рухсат этингиз, қўлларингиздан ўпайин.

Шундай қилиб, билсангиз, ўша алвости кампирнинг
қўлини ҳам ўпдим.

— Хайр,— деди алвости кампир,— мен Мария Илай-
ничнага айтиб кўраман, сиз бир-икки кундан сўнг яна
бир келингиз.

Мен уйимга тинчсиз бўлиб қайтдим. Ўзимнинг бўл-
мағур нарсаларга аралашиб қолғонимни, кўнглимдаги
майилни бирорларга чакки билдирганимни пайқай бош-
ладим, лекин фурсат ўткан эди энди. Икки кундан ке-
йин соҳиба хонимнинг ўзи билан кўришдим. Мени ка-
бинага (аслида шундай — Д. К.) олиб кирдилар. Гул
деган нарса ачиб ётибдир, уйнинг йигиштирилиши* ҳам
жуда яхши, ўзи юмшоқ курсининг устида. Бошини ор-
қага — ёстиққа ташлаб ўтироғон. Ўша мен кўрган қарин-
доши кампир ҳам ёнида, яна тағин кўк кўйлакли, оғзи
қийшиқ бир қиз ҳам ўтирибдир, ўртоғи бўлса керак.
Кампир «ўтирингиз» деб пинғиллаб қўйди. Мен ўтиро-
дим. Неча ёшқа кирганимни, қаерда хизмат қилғоним-
ни, энди нима иш қилмоқчи бўлғонимни — аллақандай
кибру ҳаво ва катталик билан сўрай бошлади. Мен
муфассал жавоб бериб бордим. Кампир устал устидан
бир рўмолча олиб ўзини елпирди, елпиди-да... гапка
бошлади:

— Сизнинг ниятингиз тўғрисида Катерина Карповна
менга арз қилди,— деди кампир.

— Арз қилди. Лекин менинг бир одатим борки, одам-
ларимни бирорнинг хизматига бермайман. Ўзи ҳам яхши
эмас ахир, одоблик хонадон учун сира келишмайди: бе-
тартиблик бўлади! Мен буюриб ҳам қўйдим, энди таш-
виш тортиб юришингиз ҳам лозим бўлмайди.

— Қандай ташвиш ахир...— деб сўрадим мен,—
балки Матрёна Федоровна ўзингизга лозимдир?

— Йўқ, менга кераги йўқ.

— Ундаи бўлса нега менга бергали унамайсиз?

— Сабаби шулки, тўғри келмайди, тўғри келмайди

холос, мен буйуриб ҳам қўйдим: уни олис бир қишлоқ-қа жўнатадилар.

Бу сўз менга худди қалдириқдай таъсир қилди, кампир ҳалиги кўк кўйлақли қизға иккى оғиз франсузча гапириб эди, ул қиз чиқиб кетди.

— Мен,— деди кампир,— урфу-одатни жуда маҳкам ушлайтурғон хотинман, сўнгра соғлиғимнинг ҳам унча мазаси йўқ: ташвишни кўтаролмайман, сиз ҳали ёш йигитсиз, мен бўлсан ёшим бир жойга бориб қолғон хотинман, шу учун сизга насиҳат қилишқа ҳам ҳаққим бор. Сиз яхши турмуш қуриш, уйланиш, ўзингизга яхши бир хотин топиш йўлини қарасангиз яхшироқ бўлмасми? Бой қаллиқлар камчил, лекин ўзи йўқсил бўлса ҳам яхши ахлоқли қизларни топиш мумкин.

Мен, билсангиз, ҳайрон бўлиб кампирга қарайману унинг нималардир деб ётқониға сира тушинмайман, ёлғиз уйланиш тўғрисида гапириб ётқонини эшитаман, аммо менинг қулоғимға тўхтовсиз ўша олис қишлоқнинг шарпаси келади. Уйланиш эмиш!.. Падарига лаънат...

Шу ерда қиссачи бирдан тўхтади-да, менга кўз ташлади.

— Сиз уйланган эмасдирсиз?

— Йўқ.

— Ҳа, албатта, маълум.

Шундан сўнг мен чидай олмадим:

— Ахир ўзингиз ҳам инсоғ қилинг, онажон,— дедим,— нега беҳуда гапларни қиласиз? Уйланиш нима қилади бунда? Ўша Матрёна деган қизингизни менга сотасизми, йўқми — мен фақат шунигина билмакчиман.

Кампирвой-войлай бошлади.

— Вой, бу мени ташвишга солди! Вой, айтингиз чиқиб кетсин! Вой...

Шундан сўнг ҳалиги қариндош иргиб турди-ю менга қараб ўшқура бошлади. Кампир бўлса ҳали ҳамвой-войини қўймайди.

— Нима ёзиғим бор эди менинг?.. Ё бўлмаса ўз уйимга ҳам эга бўлмай қолдимми, вой, вой!

Шапкамни қўлға олдим-да, худди жинни кишидай уйдан қочиб чиқдим¹.

¹ Мулкдорнинг иккала кампир билан сұхбати русчасида насрсанъатидаги повествование (қисса қилиш) йўлиниңг эски, ўз замо-нидағи шакли билан ёзилғон. Уни ўша шаклда таржима қилиш ҳам бурият орқасида янги шакл билан, енгиллаштириб таржима қилдим. Таржимачи.

— Балки сиз,— деб давом қилди қиссачи,— паст қатламдан чиққон бир қизға бу қадар боғланғоним учун мени айб қиласиз: мен ўзим ҳам ўзимни оқла-моқчи эмасман... Бу иш бўлди!. Билмадим, ишонарми-кансиз: мен учун на кеча, на кундуз ҳеч бир ором деган нарса қолмади... Қийналаман-эй!.. Нега шўрлик бир қизни нобуд қилдим мен, дер эдим ўзимга! Унинг гоз боқиб юрганини, хўжайинларнинг буйруғи бўйинча жуда забт қилиниб сақланишини, қишлоқ элликбошиси билан арава мойли этик кийган қишлоқининг уни жер-киб ташлаётғонларини ўйлагундай бўлсан — бутун баданимдан совуқ тер чиқиб кетарди, охирда чидамадим, қайси қишлоққа юборғонларини билдим-да, извошимга тушиб, ўша ерга жўнаб қолдим. Эртаси куни кеч тушканда етиб бордим. Маълум бўлдиким, мендан бу хил журъатни кутмаган ва менинг тўғримда ҳеч қандай буйруқ бермаган эканлар. Худди ўзимнинг қўшнимдай, тўппа-тўғри элликбошиникига бориб тушдим, ҳавлисига кирдим, қарасам Матрёна зинапояда, панжарага суюниб, ўтирибдир. Ул, энди бақириб юбораман деган эди, мен дарров ҳимо билан пўписа қилиб ташқарини кўрсатдим. Уйга кирдим, элликбоши билан лақиллашиб ўлтиридим, сўнгра қулай фурсатни топиб туриб Матрёнанинг ёнига чиқдим. Ул, шўрлик қиз, менинг бўйнимга шундоққина осилиб олди. Ранги ўчиб, ориқлаб кетибдир жонгинам, мен унга, билсангиз, «қўй, йиғлама» дейману, ўзимнинг кўзимдан бирушта ёш келади. Охирида бўлмади, ўзимни ҳам хижолат босди, сўнгра дедим:

— Матрёна, кўз ёшидан ҳеч бир фойда йўқ, менга қара: бу ерда қатъий ҳаракат қилиш керак, мен билан бирга қочишинг лозим, мана шундай қилмасанг бўлмайди.

Матрёна эсини йўқотиб қўйди.

— Бўлар эканми!— деди ул.— Мен ахир нобуд бўламан, улар ахир мени еб ташлашади!

— Эсипассан сен,— дедим мен,— ким топа оларди сени?

— Топадилар,— деди ул,— албатта топадилар, Қулиқ сизга Петр Петрович, бу юмшоқ муомилаларингизни сира унутмайман, аммо лекин сиз мени тинч қўйинг, қандоқ қилай, ёзмиш имкониятим бўлдим.

— Оҳ Матрёна, Матрёна, мен сени ёвюрак қиз деб юрадим.

Чиндан ҳам ул қиз жуда ёвюрак эди... Кўнгли-чи унинг, олтин эди, олтин. Мен давом қилдим:

— Нима қиласан бу ерда қолиб? Барибир энди кетишинг ҳеч қачон қолишингдан ёмон бўлмайди. Қани, ўзинг айтиб бера қол: элликбошининг муштларини тодидинг, а?

Матрёна бирдан куйикиб кетди ва лаблари дир-дир титрамакка бошлади.

— Менинг туфайлимдан ота-оналаримга ҳам кун кўрсатмайдилар,— деди ул.

— Эй, қўй ўша ота-она деган гапларни... Ҳайдаб юборармиди уларни?

— Ҳайдайдилар, акамни эрта-қачон ҳайдайдилар.

— Отанг-чи?

— Отамни, лекин, ҳайдамаслар. Бу ерда биргина уста машиначи ўша.

— Мана холос, аканг бўлса ҳайдалиш билан очқа ўлмайди.

Ишонасизми, йўқми, зўрға кўндира олдим уни гапимга. «Ҳамма ишқа ўзингиз жавобгарсиз» дегандай гапларни гапира бошлагон эди. «Эй, ул тўғрида,— дедим мен,— сенинг ишинг бўлмасин!... Лекин у қилдим, бу қилдим, охирида олиб кетдим... Ўша сафарнинг ўзида эмас янаги сафарда бўлди бу иш: кечаси менинг аравамга келди — олиб кетдим.

— Олиб кетдингиз?

— Ҳа, олиб кетдим... Шундай қилиб, ул менинг ҳавлимда бўлиб қолди. Менинг ҳавлим унча катта эмас, хизматкорларим ҳам оз эди. Улар мени яхши кўрардилар, ҳар қандай нозу неъмат бараварига ҳам мени сотмас эдилар. Шундан сўнг мен маза қилиб яшай бошладим. Матрёначам бўлса яхши дам олиб, анча ўзига келди, шундай қилиб мен унга боғландим қолдим... Эй, ўзи ҳам қандай қиз эди денг, а? Қандай етишиб қолгон экан дейман-а? Ашулла ҳам айтарди, ўйинга ҳам тушарди, гитара ҳам чаларди... Бирор жойда лақиллаб нетиб қўймасинлар деб, мен уни қўни-қўшнимға кўрсатмадим. Менинг бир ошнам, қадрдон дўстим бўларди, Пантелей Горностаев деган — сиз танимасмидингиз экан? Ул одам Матрёнани чин кўнгилдан яхши кўрарди, ёлғиз уни соҳиби хонанинг хотинидай ҳурмат қилиб, қўлинни ўпкучи эди. Рост гапни айтиб бераман сизга, Горностаев мендакларнинг тенги эмасди, ул жуда билимли, шоир Пушкиннинг асарларини бутун ўқиб чиққон киши эди. Баъзида, қаранг Матрёна билан менинга гап қилиб қолса, қулогимизни ола олмас эдик, Матрёна, қара, хат битишни ўргатиб қўйибdir. Ўзи шу-

нақа ғалати одам эди! Қандай кийимларни кийгизар-дим мен Матрёнага, билсангиз, губернатор хотинидан ўтказиб юборардим, тоза терилардан адиг қўйдириб, парманчак ранглик барқутдан бир пўстин тикдириб бердим... Пўстиннинг унга ярашканини айтинг! Унинг ўзини ҳам маскавли бир хоним, янги нусха билан тиккан эди. Қандай ажойиб нарсайди ўзи ҳам, қизи тушкур! Баъзида бир нарса ўйлаб кетса, соатларча ерга тикилиб ўтириб қолар, бир марта кирпигини ҳам қоқмас эди. Үшанда мен ҳам қимирамасдан ўтириб олиб унга қарар, худди умримда биринчи марта кўраётғондай қараб тўёлмас эдим... Ул табассум қилгундай бўлса, менинг кўнглим, худди бирор қитиқлаб ёткандай, дир-дир қалтиради. Сўнгра бирдан кулишка, тегишишка, ўйинга тушишка бошларди, сўнгра келиб шу қадар иссиқ ва шу қадар маҳкам қулоқларди мени, қаранг, бошим гангирраб қоларди. Эртадан кечкача, билсангиз, фикри-зикрим шу бўлардики: нима билан хурсанд қилсан экан уни? Ишонасизми, йўқми — унга бир нарсалар олиб берсан ёлғиз ўша жонгинамнинг қандай севинганини, севинчидан қандай қизарғонини, мен олиб келган нарсаларни қандай қилиб кийганини, сўнгра, янги кийимларини кийгач, қандай қилиб менга яқинлашқонини ва қандай қилиб мени ўпканини кўрмак учунгина олиб берардим. Билмадим, қандай бўлибдир-да, қизнинг отаси Қулик ҳамма ишни пайқаб қолибдир, бир вақт бизни кўрмак учун келди шўрлик, унинг йиғлаганини айтинг ўшанда... Мана шу аҳволда биз Матрёна билан беш ойча бирга яшадик, мен ўзим, шу хил яшаш бўлса, бир умр кета беришкан ҳам тайёр эдим-да, лекин аслида менинг баҳтим ўлгир қора.

Пётр Петрович тўхтади.

— Нима бўлди сизга? — деб куйиниб сўрадим мен ундан.

Ул қўлинни силтади.

— Ҳаммасини худо уриб кетди! — деб яна сўз бошлади Петр Петрович: — Мен ўзим нобуд қилдим у бечорани. Матрёначам чанада айланиб юришни жуда яхши кўрарди, баъзида отни ҳам ўзи ҳайдарди. Пўстини билан қўлда тўқулғон биялайнини* кийиб ол(ар)ди-да, чанага ўтириб қийқириқни соларди, бирорлар кўриб нетиб қолмасин деб, билсангиз, ҳаммавақт кечалари айланардик. Бир кун, қаранг, ҳаво жуда яхши бўлди: қаттиқ совуқ, кўл юзи очиқ, шамол йўқ... Шунда биз ҳам чанага ўтириб кетдик. Тизгинлар Матрёнанинг қў-

лида эди. Мен ҳайрон бўлиб қарайман, билмайманки, қаерға кетаётибdir ул? Ё бурунғи соҳибасининг қишлоғи, Кукуевкагами? Қарасам, чинакам, ўша томонға қараб кетаётибdir. «Қаерға кетаётибсан, ҳой тен-так?» дедим. Ул елкаси устидан менга томон қарадида, «Келинг энди, бир хурсандчилик қилишайлик» дегандай қилиб, кулди. «Хайр» — деб ўйладим мен, бўлса бўла қолсин!.. Хўжайниларнинг ҳавлилари ёнидан от қўйиб ўтиш яхши эмасми, ахир? Ўзингиз ҳам айтинг, яхшида, ахир? Шундай қилиб биз кетдик. Отларим бўлса худди қушдай учишади, бир зумда Кукуевка қишлоғи ҳам кўриниб қолди! Шунда, бирдан, қарасакки, қаршимиздан кўк ранглик, эски мапали бир чана келаётибdir... Матрёнанинг бурунғи соҳибаси, билсангиз, мен бироз қавшаб олдим, Матрёна бўлса узун тизгинлар билан солди отларни, улар ҳам тўппа-тўғри ўша мапаға қараб уча бошладилар! Уларнинг кўчири қаршидан учиб келаётқон отларни кўрди-ю, отларни дарров бир томонға буриб юбормоқчи бўлди, лекин бирданига, қалтис буриб юборғон экан, мапали чана гуреиллаб олиб чуқирликка ағанади. Ойнаклари синди, соҳиба хоним дод дегали тушди: вой-дод, вой-дод, вой-дод! Ёнидағи ўртоғи бўлса «ушла-ушла» деб бақиради. Биз дарров отларни бурдик-да, орқаға қараб солдирдик. Ўзимиз чопиб кетаётибмизу мен бирушта «Энди ёмон бўлади! Эй... чакки унаған эканман Кукуевкага борғали!» деган ўйларни ўйлайман. Мунга нима дейсиз сиз: кампир ўлгур ўшандада Матрёнани ҳам, мени ҳам таниб қолғон экан. Шундан сўнг менинг устимдан ариза беридир: «Қочиб кеткан чўри қизим мулкдор Каратаевникида» дебдир, ариза билан бирга амалдорларнинг оғзини ҳам мойлабдир. Бир вақт меникига ҳоким келиб кирди, бу ҳоким, Степан Сергеевич Кузовкин деган — мен билан ошна, яхши одам эди, яъни масалан аслидаку унча яхши одам эмасди-ку-я. Шундай қилиб ўша ҳоким менга деди:

— Хўш, Петр Петрович, нега бундай қилдингиз сиз, а? Бунинг жавобгарлиги оғир, бу тўғридағи закунлар ҳам жуда равshan эди-ку.

Мен айтдим унга:

— Бу тўғрида, албатта, ҳали иковимиз гаплашиб, англашамиз, ҳозир йўлдан келдингиз, жиндак бир овқатланиб олмайсизми?

Овқатланиб олишга-ку унади-я, лекин яна ўша гапни қўймайди:

— Адолат шуни талаб қиласы, Пётр Петрович, ўзингиз ўйланғ ахир.

— Адолат деганингиз,— дедим мен,— албатта, адолатку-я... аммо лекин, эшишишімга қарағонда, сизде бир қора тойчоқ бор эмиш, ўшанингизни менинг улоқчи отимға алишдирмайсизми? Үл Матрёна Федорова деган қызы бўлса менинг қўлимда йўқ.

— Кўйинг,— деди ул,— Пётр Петрович, қызы сизнинида, уни ахир, ҳамма билади... Улоқчи отингизға қора тойчоқни алишдириш бўлатурғон бўлса — бу мумкин, ҳаттоқи, алишдириб ўтирасдан ҳам олса бўлади.

Шундай қилиб мен уни зўрга-зўрга йўлға солиб, узатдим. Лекин кампир ўлгурнинг бурингидан ҳам ёмонроқ жаҳли чиққан, «ўн минглаб пулим кетса ҳам аямайман», деган. Буни қарангки, мени биринчи кўришдаёқ, кампир ўлгур, кўк қўйлакли дўстини менга хотинликка мўлжаллаб қўйғон экан. Мен буни қаранг, кейин билиб қолдим. Унинг бунча жаҳли чиқиши ҳам шуудан экан. Бу хўжайнин хонимлар нималарни ўйлаб топмайди денг-а?... Ҳаммаси бекорчиликдан, зерикишдан бўлса керак. Менга ёмон жавр бўлди: пул ҳам аямадим, Матрёнани ҳам бекитдим,— натижа яна ҳеч! Эздилар. Мели хонавайрон қилдилар, қарзға ботдим, соғлиғимни йўқотдим... Бир кун, қаранг, жойимда ётибману ўйлайман: «Эй худованди карим, нега менга бунча кўргилик? Уни севмаслик қўлимдан келмаса, қандай қиласай мен?.. Қўлимдан келмайди, вассалом!» Шундай хаёлларда эдимки, бирдан Матрёна кириб келди. У вақтларда уни мен ўзимнинг икки чақирим наридаги қўрғонимға беркитиб қўйғон эдим.

Шу учун қўрқиб кетдим:

— Ҳа,— дедим,— у ерда турғонингни ҳам билиб қолдиларми?

— Йўқ, Пётр Петрович,— деди ул,— у ерда эканимни ҳеч ким билгани йўқ. Фақат қачонгача шу аҳвол бўлади? Юракларим ёрилиб кетаётидир менинг, Пётр Петрович. Сизга, ўзимнинг севгилимга, раҳмим келади, сизнинг юмшоқ маъмилаларингизни бир умр унутмайман, Пётр Петрович, аммо мен шу топда сиз билан хайрлашқали келдим.

— Нима, нима, нималар дейсан сен, тентак қиз?.. Нега хайрлашасан? Нега, ахир?

— Шундай... тўппа-тўғри бораману, ўзимни топшираман.

— Бекор айтибсан! Сени — сен тентакни мен, томнинг ёлиғи қамаб қўяман... Ёки, сен мени нобуд қилмоқчимисан? Йўқ қилмоқчимисан сен мени?

Қиз шўрлик дамини чиқаролмасда өрга қаради.

— Хўш, қани, гапиргил, гапир!

— Бундан сўнг сизга ташвиш беришни хоҳламайман, Пётр Петрович.

Қани энди унга гап уқдириб бўлса...

— Биласанми, сен эсипас, биласанми, ахир, сен тен... тентак...

Деди-ю, хўрсишиб йиғлаб юборди Пётр Петрович.

— Буни кўринг сиз, буни томоша қилингки,— деб устални мушлаб ва қовоғини буришириб давом қилди Пётр Петрович, шу ҳолда ҳам лекин қизиб кеткан юзларидан кўз ёши томчилари югуришарди:— Үзини топширди-я, қиз ўлгур-а, тўппа-тўғри бордию топшира қолди...

Шу чоқда эшикдан кириб келган бекат бошлиғи:

— Арава тайёр!— деб, тантана билан хабар берди.

Икковимиз ҳам қўзғалдик.

— Матрёна нима бўлди шу билан?— деб сўрадим мен

Каратеев жавоб қайтармасдан, ёлғиз қўлини силтади.

Н. В. ГОГОЛЬ

ИВАН ИВАНОВИЧ БИЛАН ИВАН НИКИФОРОВИЧ ОРАЛАРИДА БУЛИБ УТМИШ НИЗОЛАР ҲИҚОЯТИ.

Биринчи фасл

ИВАН ИВАНОВИЧ ВА ҲАМ ИВАН НИКИФОРОВИЧ

Иван Ивановичнинг пўстуни жуда яхши! Ниҳоят дарражада аъло! Барраси-чи, барраси! Бай-бай, баррасини айтинг! Ўзи капитар рангида-ю, бир оз асари бор. Бундай бир нарсанинг бошқа ҳеч кимда ўқклигига ҳар ким билан ҳар қандай шарт боғлашқа ҳозирман! Қарангиз, азбаройи худо, бир қарангиз, айниқса у кишининг ўзлари бошқа бирор билан гаплашиб турганда ёнларидан туриб қарангиз: қандай ноёб нарса! Таъриф ва тавсифга сиғмайди: зарбоф! нуқра! ўт, олов! Субҳонолло! Е азизлар, ё авлиёлар, ё анбиё, ё атқиёлар!* Нега, нега ахир менинг бисотимда бу давлат йўқдир? У бу нарсанни марҳума Агафия Федосеевна Киев шаҳрига бормасдан бурун тикдирган эди. Агафия Федосеевнани сиз ҳам танирмидингиз? Заседател тўрининг қулоғини тишлаб олган ўша марҳума эди-да.

Иван Иванович кўп яхши одам! Унинг Миргороддаги ҳовли-жойини айтинг! Уйининг чор тарафи қарашай устуник айвон, унинг ҳар жой-ҳар жойига курсилар қўюлғон. Кунлар кўп исиб кетганда Иван Иванович пўстунини ва бошқа либосларини чечиб ташлайди-да, ёлғиз кўйлак ва лозим билан қолиб айвонда истироҳат қиласди; баҳузур истироҳатда ётиб ҳовлида ва кўчада бўлаётган ишларни томоша қиласди. Теразаларнинг ёнгинасида ўсиб турган олма ва нашватиларни айтинг! Теразаларни очқундай бўлсангиз шохларнинг ўзлари ичкарига уриб кирадилар. Лекин буларнинг ҳаммаси том олди ҳовлида, уй олдидадир; энди боғидан келинг, боғидан! Йўқ нарса ҳам бормикан дейман. Олулар, ги-лослар, қора ги-лослар*, аввойи сабзавот, офтобпараст*, бодринг ва қовунлар, нўхот, ловия, мош ва бошқа-бош-

жалар; ҳаттоқи дон омборлари билан темирчилик дастгоҳларигача.

Иван Иванович кўп яхши одам. Қовунни кўп яхши кўради, унинг энг севган емиши — шу. Овқатдан бўшаган ҳамон кўйлакчан айвонга чиқади, Гапка деган оқсоч хотинга бир эмас, бирданига иккита қовун келтирмакка буюради, қовун келгач ўз қўли билан сўяди, уруғларини алоҳида бир қофозга олиб қўяди-да, ундан сўнг егали бошлайди. Еб бўлгандан кейин яна ўша хотинга сиёҳ билан қофоз-қалам келтирмакка буюради, улар ҳозир бўлгандан сўнг яна ўз қўли билан қовун уруғларининг устига «ушбу қовун фалониланчи тарихда тановул қилинди» деб қўяди. Агарда ўша жойда бирорта мәҳмон-измон ҳам бўлган эса, «фалоний ҳам ҳозир эди» деб яна қўшиб қўяди.

Миргород шаҳрининг марҳум судяси Иван Иванович нинг жойига ҳамма-вақт ҳавас билан қарап эди. Чинакам, у жойнинг ўзи ҳам чакки эмас. Менга шуниси маъқул эдиким, унинг чор тарафи ёпиқ ва ёпиқчалар билан тўлган. Агарда олисдан туриб қарасангиз, бир-бирларининг устларига мингашган томлардан бошқа нарса кўрунмасди. У томларнинг ўзи ҳам ичи хамир тўла товоққа ёхуд дарахтнинг бўқофига жуда ўхшаб кетарди. Яна у томлар қамиш билан ёпилган бўлиб, уларнинг устларига тол ва эман дарахтлари узун ва кенг кўланкаларини ёйган бўлардилар. У дарахтлар орасида йилт-йилт қилиб, ҳатто кўчага чиққундай бўлиб, теразалар кўрунар ва у теразаларнинг ўймакорлик билан ишланган ва оқقا бўялган дарпардалари бўлар эди.

Иван Иванович кўп яхши одам! Полтава шаҳрининг мансабдор тўраларидан Дарош Тарасович Пухивочка деган зот у кишини танийди ва Ҳарал шаҳридан ўтушда, албатта, уникига бир тушиб ўтади. Кулибар деган жойда яшовчи биринчи поп деб саналатурғон Пётр домла бўлсалар ҳовлиларида беш киши жам бўлса ҳам, ҳаммавақт марҳамат қилиб айтадиларким, христиан динининг буюрганларига бунчалик ихлос билан амал қилатурғон ва Иван Иванович сингари умр кечира олатурғон бир одамни сира учратмаган эмишлар.

Эй парвардигори олам, бу умр қандай тез ўтади. Хотинидан айрилганига ўша вақтда ҳам ўн йил бўлиб эди. У кишининг фарзандлари йўқ эди. Оқсоч Гапканинг фарзандлари бор ва улар ҳовли саҳнида аксари югуришиб ўйнайдилар. Иван Иванович уларга ҳар до-

йим ҳар бирига бир ададдан думалоқ нон ёхуд бир тилидан қовун ёхуд бир донадан нашвати беради. Ертўла омборнинг ва бошқа омборларнинг калити ўша Гапкада бўлади, аммо лекин ўз ётоқхонасидағи катта сандиқнинг ҳамда ўрта омборнинг калити Иван Ивановичнинг ўз ёнида туради ва уларга бирорнинг яқинлашмоини у кишининг ўзи хоҳламайди. Гапка жуда бардам аёл, устига украин кўйлаги кияди, болдири семиз, йўғон, сергўшт ва тоза; юzlари ҳам тоза.

Бу Иван Ивановичнинг сўфилик ва тақводорлигини айтинг. Ҳар якшанба куни пўстунини кийиб ибодатхонадан қолмайди. У ерга кирган ҳамон Иван Иванович ҳар томонга бир-бир салом беради ва, ўз одати бўйича, доим «маҳаллий қироат»*га чиқади ва йўғон овози билан кўп яхши қироат қиласди. Ибодат тугаган ҳамон... ҳамма тиланчиларни бир-бир кўриб, ҳолидан хабар олиб чиқмаса, кўнгли тинчимайди. У ўзи бундай серташвиш иш билан шуғулланмоқни, эҳтимол, хоҳламас. Лекин у кишининг зотларида мавжуд бўлган яхшилик шу «кори хайр»га у кишини етаклайди. Ўша тиланчилар орасидан либоси ёлғиз ямоқлардангина иборат бўлган ва ҳаммадан кўра ожиз ва нотавон бир хотинни ахтариб топади-да, одати бўйича, «омонмисан, ҳой мискин? Ўзинг қайдан бўласан?» деб сўрайди.

— Мен, тақсир, қўрғондан келдим: уч кундан бери ҳеч нарса еб-ичганим йўқ, мени ўз туққан болаларим ҳайдаб солдилар.

— Э, ғариб, бечора! Нега келдинг бу ерга?

— Шундай, тақсир, хайр сўрагали келдим, ҳеч бўлмаса нон пули бергундай сахилар чиқиб қолмасми дейман.

Шундай фурсатларда Иван Иванович, ўз одатлари бўйича, сўрар эдилар:

— Ҳа! Шундайми, сен нон сўрайсанми?

— Сўрамай нима қиласай? Жуда ёмон очман.

— Ҳа,— дер эди Иван Иванович,— сенинг кўнглинг, балки, гўшт ҳам тилар?

— Оч одам суруштириб ўтуардими? Нима марҳамат қилсангиз ҳам бўлаберади.

Мана шундай фурсатда тиланчи кампир, аксар, қўлларини узатарди.

— Қани, юришиб қол, худо деб!— дер эди Иван Иванович,— Нега қараб турибсан? Елкангга мушт тушмасдан илгари жўнаб қол!

Шу хилда муомала билан бошқа тиланчилардан ҳам «хол-аҳвол сўрагач», охирда у киши уйларига қайтарлар, ёхуд Иван Никифорович деган қўшнисиникига, ё судяникига ёки гараниш* тўраникига бир пиёла ароқ ичгали кирап эдилар.

Узларига совға-салом олиб келган кишиларни Иван Ивашович кўп дўст тутар ва у нарсанни жуда яхши кўраш эди.

Иван Никифорович ҳам, у кишига ўхшаш, кўп яхши әдам. У кишининг ҳовлилари Иван Ивановичнинг ҳовлиларига яқин. Улар иккаласи шундай қалин дўстларки, дунё уларнинг мислини кўрмаган деса мумкин. Антон Прокофевич Попопуз деган яна бир киши борким, ҳалигача мовий енглик мөшранг суртук кияди ва ҳар якшанба куни судяникида овқат қиласди; ана ўша киши аксари айтар эдиларки: «Иван Иванович билан Иван Никифоровични рўзи азалда бир-бирларига маҳкам ип билан боғлабдирлар: бири қаю тарафга юрса, иккинчи-си ҳам унинг кетидан қолмайди».

Иван Никифорович бир умр уйланмай ўтдилар. Баъзи-баъзида у кишининг уйланмоқчи бўлганлари тўғрисида гапирсалар ҳам у гаплар ҳаммаси ёлғондан бошқа нарса эмасди. Каминалари, Иван Никифоровични жуда яхши биламан ва шу сабабдан айтоламанким, у кишининг уйланмоқ борасида ҳатто ниятлари ҳам йўқ ва ажабо, қаердан рўй берди бундай туҳматлар? Бир замон бир овоза бўлган эдиким, гўё Иван Никифорович онадан туғилганда орқасида думи билан туғулғон эмиш. Бу шу қадар нолойиқ, ёпишмага ва инсофдан ташқари бир тўқума гапдирким, унинг ёлғонлигини маърифатлик ва доно ўқувчиларға билдириб ўтурмоқни ҳам зарур кўрмайман, негаким, орқасида думи бор маҳлуқотнинг ёлғиз олбостилар бўлгани ва мазкурларнинг ҳам жуда ози думдор бўлгани уларга равшандир. Ва ҳам олбостилар, аксар, хотин тоифасига мансуб бўлиб, эркак тоифасидан бўлганлари камдир.

Бир-бирларига жуда маҳкам боғланғонлари билан ҳам, у икки ноёб дўст бир-бировларига унча ўхшамас эдилар. Уларнинг мизожларини энг яхиси қиёс йўли билан билиш осон. Иван Иванович жуда ёқимли ва ширин гапирмак жиҳатидан ҳаддан ташқари буюк бир неъматга эгадирлар. Ё олло, унинг гапириши! Унинг гапини эшитмоқдан ҳосил бўлатурғон лаззатни ёлғиз бошингизни боқиб турган замондаги ёхуд товонингизни қашлағондағи лаззат билангина қиёс қилмоқ мумкин-

дир. Эшитабериб-эшитабериб бошдан ажрайсан киши! Ширин! Жуда ҳам ширин! «Бамисоли хоби баъзаз фусл»*. Иван Никифорович бўлсалар, аксар, аксинча, жим ўтурадилар, аммо оғзидан бир оғиз гап чиққундай бўлса, адабингни еб қоласан киши: энг тез ва иттиқ устарадан ҳам ўмон кесади. Иван Иванович бир қадар ориқ ва баланд бўйлик, Иван Никифорович эса унга нисбатан бир оз пакана, аммо унинг семизлик бобидан вусъати* зўр. Иван Ивановичнинг боши — турпнинг думи пастга чўзулганига ўхшайди, Иван Никифорович-ники эса турпнинг думи юқори кўтарилиганига ўхшайди. Иван Иванович ёлгиз овқатдан сўнг ётиб, истироҳат қиласи ва мутлақо кўйлакчан бўлгани ҳолда ўз айвонида; оқшомлари бўлса пўстунини кийиб бирор жойга боради: ё ўзи ун бериб туратурғон жойга, яъни шаҳардаги улкан дўконига, ёхуд бедана овлагали — далага. Иван Никифорович бўлса эртадан кечгача эшик олдида ётади, агарда кун кўп ҳам иссиқ бўлмаса, албатта орқасини кунга қилиб ётади ва ҳеч қаерга боришни истамайди. Эрталаб, ҳафсаласи келиб қолса, ҳовлини бир айланиб, рўзғор ишларини кўриб, яна истироҳат қилғали ётади. Бурун замонларда, баъзи-баъзида, Иван Ивановичнига киргучи эди. Иван Иванович жуда таъби нозик одам ва одоб билан гаплашилганда оғзидан ҳеч бир беҳуда сўз чиқмайди ва ўзгалар айтганда ҳам дарров хотири ранжида бўлади. Аммо Иван Никифорович баъзида тилини сақлаёлмай қолади. Ундай вақтларда Иван Ивановичнинг одати шуки, дарров ўрнидан туради ва бундай дейди: — «Бас, энди, Иван Никифорович, бундай журму* исёнга боис бўлган гапларни гапиргунча, тезроқ офтобга тушайиқ». Иван Ивановичнинг шўрвасига чибин (қора пашша) тушиб қолса, у киши бўғуладилар, бундай вақтларда у ўзини билмай қолиб товоқчаларни ҳам иргитиб ташлайди, овқат берганин ҳам хижолат қиласи. Иван Никифорович бўлса чўмулишни жуда яхши кўради, то бўғзиғача сувга кириб туриб, шу ҳолда сувга стол ва самовар қўйдиради, ана ўша хилда салқинлаб туриб чой ичади. Иван Иванович соқолини ҳафтада икки мартаба олдиради, Иван Никифорович бир мартаба.

Иван Иванович жуда ажиб одам: унинг олдида бир ҳикояни бошлаб қўйиб тугатолмасликдан худонинг ўзи сақласин! Агар бир нарсадан норози бўлса, дарҳол изҳор қиласи. Иван Никифоровичнинг зоҳирига боқмоқ билан унинг рози ё норози бўлганини пайқамоқ қийин,

бир нарсадан хурсанд бўлса ҳам изҳор қилмайди. Иван Иванович пича қўрқоқ мижоз одам. Аммо Иван Никифорович, унинг аксича, жуда кенг лозим кияди ва у лозимини пуфлаб шиширилса, унинг ичига ҳамма омборлари ва бинолари билан бирга тамом ҳовлини сифдиromoқ мумкин бўлади. Иван Ивановичнинг зўр-зўр, маънолик ва тамаки рангида кўзлари бор, оғзи қадимги рус ҳарфларидан «ижица»* деганиларига ёхуд рома рақамларининг бешлигига ўхшайди, чунончи: «у». Иван Никифоровичнинг кўзлари эса сап-сариқ ва ҳам қалин қошлари билан семиз юzlари орасида зўрға кўзга илашди, бурни бўлса пишган олуга ўхшайди. Иван Иванович сизни папирос билан меҳмон қилмоқчи бўлса, энг аввал ўша папирос қутичасининг қопқоғини бир марта-ба ялайди, сўнгра бармоғи билан бир чертади, ундан кейин сизга узатиб туриб, башарти ошна бўлсангиз: «Марҳаматингиздан умидвор бўлмагим мумкинмиカン, э пийри муҳтарамим?» — дейди ва агар ошна бўлмасангиз»—«Мансаблари ва даражалари ва рутбалари ва хизматларини билмоқ шарафига эришолмаганим ҳолда, марҳаматларидан умидвор бўлмагим мумкинмиカン, э пийри муҳтарамим?»— дейди. Иван Никифорович эса сизга тўппа-тўғри бурунакисининг* қутичасини узатиб бир оғиз калтагина таклиф қиласди: «марҳамат». Ҳам Иван Иванович ва ҳам Иван Никифорович иккалалари ҳам бурга деган маҳлуқни жуда ёмон кўрадилар ва шу учун кўчаларидан ўтган ҳар бир яҳудий чорбозорчисини тўхтатиб, ўша маҳлуқотнинг дафъи учун лозим бўлган «элексир»* ва бошқа шунинг сингари дориларни олмасдан бурун унинг ўзини яҳудий динига мансуб бўлгани важҳидан кўп келишдириб сўкиб оладилар.

Сўзининг қисқаси, иккалаларининг ораларида бир навъ айрма бўлушкига қарамасдан, улар, яъни Иван Иванович билан Иван Никифорович жуда яхши кишилардир.

Иккинчи фасл

ИВАН ИВАНОВИЧНИНГ НИМАЛАР ХОХЛАГАНИ,
ИВАН ИВАНОВИЧ БИЛАН ИВАН НИКИФОРОВИЧ
ОРАЛАРИДА ҚАНДАИ СУҲБАТЛАР УТГАНИ ВА У
СУҲБАТЛАРНИНГ НИМА БИЛАН ТАМОМ БЎЛГАНИ
БАЁНИДАДИР

Асад (июл) ойида, эрталаб Иван Иванович айвонда ётар эди. Кун ниҳоят даражада иссиқ, ҳаво қуруқ ва

қақшагон, осмондан худди ҳарорат ёққандай бўларди. Иван Иванович жуда эрта туриб, шаҳардан ташқарига чиқиб, ўроқчиларни кўриб, қўргонни айланиб, учраган дехқонлар билан хотин-халаждан қаердан келмакда, қаерға кетмакда ва нима учун келиб-кетмакда эканини суруштириб келиб жуда ҳорғондан сўнг яна ётган эди. Жойида ётиб туриб биноларга, ҳовлига, омборларга, саҳнларга ва саҳнда югуришиб юрган товуқларга узоқ тикилиб турди-да, ўзича ўйлади: «Э худованди олам, мен қандай бадавлатман-а! Менда йўқ нарсадан нима бор? Қушлар, бинолар, омборлар, турли-туман неъматлар, эски ароқ ва янги ароқлар; боғимда бўлса нашватилар ва оулар; сабзазоримда кўкнор, карам ва нў хот... Яна нимам кам менинг? Билмоқ истар эдимки, нима кам экан менда?»

Ўзига бундай чуқур саволни бергандан сўнг Иван Иванович фикрга ғарқ бўлди, бу орада унинг кўзи янги нарсалар ахтариб Иван Никифоровичнинг деволидан нариёққа ошиб ўтди ва ихтиёrsиз, бир қизиқ томошани сайр эта бошлади: арвоқ бир кампир узоқ ётиб қолғон кийимларни бирин-бирин олиб чиқиб, шамоллатмоқ учун узун арқонга ёйиб турарди. Тез орада енг учлари тўзган жуда кўҳна бир мундир (тўралар камзули) енгларини юқори кўтаргани ҳолда ипак қумошли* бир хотинлар кўйлакчасини қучоқлади; унинг кетидан тамға тутгали* ва тўзган ёқали бир двориан (асилзода) камзули чиқиб келди; ундан сўнг устига доғ тушган ёзлик ёш бола шимчаси чиқиб келди, бир замонлар Иван Никифоровичнинг оёғи сиққан бу шимга энди ёлғиз бармоқларифина сифомоги мумкин. Унинг орқасидан «л» ҳарфига ўхшаган бошқа бир шим чиқди, сўнгра казак (казачий) формасида тикилган кўк бир бешмат* ёйилдиким, уни Иван Никифорович бундан 20 йилча бурун аскарий хизматга кирмакчи бўлиб муйлабини ўстуруб юрганида тиктирган эди.

Охирда, бир-бирига қарши ўлароқ, уни найзага ўхшаб ҳавода осилгани ҳолда қиличлар қаторлашди. Сўнгра кўк майса рангли, бир мирилик чақа зўрлиғида кумуш тутгали кафтан* сингари бир нарсанинг этаклари чўзулди. У этаклар орқасидан олтин жиякли ва олдидан кенг ёқа очилган желатча* кўрунди. Кўп ўтмасдан бу желатчани марҳума ача (катта она)нинг эски кўйлаги ёпдиким, унинг ҳар бир чўнтагига биттадан тарвуз сифар эди. Бутун булар бирлашиб Иван Иванович учун жуда мароқли бир томоша ташкил қиласади.

Шу билан бирга сафсар ёхуд кўк енгларга, қайтарилиғон қизил енг учларига, ёки тилларанг кимхобнинг бир бўллагига тушиб турган ва ёхуд қиличининг учидаги йилтиллаб ўйнаган офтоб зарралари уни аллақандай ажигиб қилиб кўрсатарди.

Кўп ўтмай кампир энтика-энтика ертўла омборидан бир эгар кўтариб чиқдиким, унинг узук узангилари, тўзган қайишдан милтиқ халталари, зар гуллар ва кумуш нишончалар билан безалган ва бир замон қизил рангда бўлган ёпқичлари бор эди.

— Ахмоқ кампирни кўринг!— деб ўйлади Иван Иванович.— Қўйиб берса Иван Никифоровичнинг ўзини ҳам шамоллатгали олиб чиқади бу!

Чинакам, Иван Иванович бу фикрида янгилишмаган эди. Бирор беш дақиқа ўтгандан сўнг Иван Никифоровичнинг хитой қумошидан тикилган катта шими келиб чиқиб саҳнининг ярми қадар бир ерни эгаллади. Унинг орқасидан кампир битта шапка билан битта милтиқ олиб чиқди.

— Бу нима бўлди?— деб ўйлади Иван Иванович.— Мен Иван Никифоровичнинг қўлида бир умр милтиқ кўрган эмасдим. Нима қилгани бўлди бу? Узи милтиқ отмаса ҳам милтиқ ушлар экан-да! Нима кераги бор экан унга? Лекин яхши нарсага ўхшайди! Мен кўпдан бери шундай бир нарсани тусаб юрар эдим. Бу милтиқчани қўлга туширишни кўнгил жуда тилаб қолди, милтиқ ушлашни жуда яхши кўраман мен ўзим. Ҳой кампир, ҳой кампир!— деб бармоғи билан имлаб чақирди Иван Иванович.

Кампир деволга яқин келди.

— У нима нарса бўлди, кампир?

— Кўриб турибсиз-ку, милтиқ.

— Қандай милтиқ?

— Ким билади, унинг қандайлигини? Узимники бўлса нимадан ясалганини, балки, билардим, лекин у — хўжайнинники.

Иван Иванович ўрнидан туриб милтиқни ҳар томондан айлантириб кўра бошлади ва шундай қилиб уни қилич билан бирга шамоллатгали қўйгани учун кампирни тергамак истагани эсидан чиқди.

— Бу ўзи темирдан бўлса керак,— деб сўзини давом қилдирди кампир.

— Ҳим! Темирдан? Нега темир бўлар экан?— дея ўэича сўзланди Иван Иванович.— Қанчадан бери тутади хўжайнининг?

— Анча бўлгандир.

— Яҳши нарса,— деб давом қилди Иван Иванович.— Мен сўраб оламан буни. Нима даркори бор унга? Ё бўлмаса бирон нарсага алиштираман. Хўш, кампир, хўжайнинг уйдами?

— Уйда!

— Ҳа, ётибдими?

— Ётибди.

— Кўп яҳши, мен кираман унинг ёнига.

Иван Иванович уйга кириб кийинди. Миргород шаҳрининг кўчаларида одамдан кўра ит кўпрак бўлгани учун итга қарши қўлланатурғон ғудур-будур таёғини қўлиға олиб, сўнгра жўнади.

Иван Никифоровичнинг ҳовлиси Иван Ивановичнинг ҳовлиси билан ёнма-ён бўлиб, уникидан буникига четан девол орқали ошиб тушмоқ мумкин бўлса ҳам, Иван Иванович кўча орқали юрди. Бу кўчадан чиққач яна бир тор кўчага кирмак лозим бўларди ва у тор кўча шу қадар танг эдики, иккита бир отлик арава дуч келиб қолса ,на олдинга юролмай ва на орқага қайтолмай шундай тўхталиб қоларди. Сўнгра араванинг орқа фидиракларини кўтарибгина иккисини икки ёққа ўтказмак мумкин бўларди. Пиёда ўтган одам эса тор кўчанинг икки тарафида девол бўйлаб ўсган ҳар хил тиканак ва чакамуқлар* орасида қоларди. У тор кўчага бир томондан Иван Ивановичнинг омбори келиб чиққан бўлса, иккинчи томондан Иван Никифоровичнинг омбори ва капитархонаси келиб чиққан эди. Иван Иванович дарвозага етиб келиб шарақлатиб занжирини тушурган эдики, ичкаридан ит ҳуриши кўтарилди, лекин ола ит кирган одамнинг таниш эканини кўргач, думини қийпанглатиб чопганича яна жойига қайтиб кетди. Иван Иванович ҳовлининг саҳнidan ҳам ўтди, бу саҳн Иван Никифоровичнинг худди ўз қўлидан дон ейтурғон ҳинд капитарлари, тарвуз ва қовун пўчоқлари, баъзан сабзавот ва баъзан синиқ фидираклар, бочка белбоғлари ёхуд думаланиб ётган шалтоқ кўйлакли бола билан безалган эдики, ундан манзарани рассомлар яҳши кўрадилар; ёйилган либосларнинг кўланкаси бутун саҳни деярлик қоплағон ва унга бир даража салқин тушуриб туарди. Кампир Иван Ивановични таъзим билан қарши олди ва унга тикилгани ҳолда турган жойида туриб қолди.

Иван Ивановичнинг кирган уйи жуда қоронги эди,

негаким, тераза қопқоқлари* берк ва қопқоқдаги кичкина ёриқдан кирган офтоб шуъласи найкамалак каби кўрунарди.

— Ё олло!— деди Иван Иванович.

— Ҳа, келинг, Иван Иванович!— деган овоз келди уйнинг бир бурчидан. Шундан сўнггина Иван Ивановичнинг кўзи ерда гилам устида ётган Иван Никифоровичга тушди.— Авф этингиз, модарзод ҳолда ҳузурингизда бўлунаман.— Чинакам, Иван Иванович бутунлай киймсиз, ҳатто кўйлаксиз ётар эди.

— Зарари йўқ. Уйқуни урдинги зми бу кун, Иван Никифорович?

— Ҳа, уйқуни урдим. Сиз ҳам ухладингизми, Иван Иванович?

— Ҳа, ухладим.

— Демак, ҳозиргина уйқудан турибсиз-да?

— Ҳозиргина турган эмишман. Масижнинг¹ раҳмати бўлсин сизга, Иван Никифорович. Шу вақтгача ухлаб бўладими, қалай! Мен қўрғондан эндигина келдим. Йўл бўйи экинлар шундай чиройлик бўлибдик! Жуда ҳам гўзал! Пичан ҳам шу қадар ўсган, юмшоқ, қалинки!

— Горпина!— деб қичқирди Иван Никифорович.— Иван Ивановичга ароқ билан сузмалик варақи сомсадан олиб кел!

— Жуда ҳам соз кун — шу бу кун.

— Мақтаманг, Иван Иванович. Куни қурсин, падарига лаънат! Иссиқдан қаерга қочишингни билмайсан киши!

— Лаънат ўқушингизни қаранг энди. Э, Иван Никифорович! Менинг бу сўзимни бир кун эслайсиз-ку, лекин фурсат ўтган бўлади: бу мужримона сўзларингиз учун у дунёда ёмон ҳолга қоласиз².

— Қандай озор етказдим мен сизга, Иван Иванович? Мен ахир, на отангиз ва на онангизга тил тегизмадим-ку. Билмадим, нима билан ранжитдим экан сизни.

— Бас энди. Иван Никифорович, бас!

— Худо ҳаққи мен сизни ранжитганим йўқ. Иван Иванович!

— Қизиқ, шунча чақирилсалар ҳам беданалар тузоққа яқинлашмайдилар.

¹ Масиж — Исо демак.

² Бу ерда одобсизлик ва гуноҳ ҳисобланган сўз лаънат деган сўздирки, русчасида «шайтон» номи зикр этилади.

— Сиз ўзингизча нима ўйласангиз ўйланг, лекин мен сизга ҳеч қандай озор берганим йўқ.

— Билмадим, нега улар яқинлашмас эканлар,— деди Иван Иванович худди Иван Никифоровичнинг гапларини эшифтагандай.— Ё вақти келмадимикан... Лекин шу топда авжи вақти бўлса керак.

— Сиз экинларни жуда яхши дедингизми?

— Экинлар жуда ҳам яхши, экинлар!

Шундан сўнг жимлик чўкди.

— Нега сиз, Иван Никифорович, либосларингизни ёйдириб қолдингиз?— деди ниҳоят Иван Иванович.

— Ҳа, жуда тоза, бутунлай янги деярлик кийимларимни кампир ўлгур чиритиб қўйибди, энди ўшаларни шамоллатдириб ётибман, қумоши жуда мулойим, тоза нарса, оғдариб қоплатилса яна киймак мумкин.

— Шулар орасида бир нарса менга ёқиб қолди, Иван Никифорович.

— Нима нарса экан?

— Менга қаранг, Иван Никифорович, либосларингиз билан бирга осилган милтиқнинг сизга нима даркори бор?

Шу ерга келганда Иван Иванович папирос тақдим қилди.

— Марҳаматингизни сўрасак бўлармикан?

— Қуллуқ, марҳамат қилингиз, мен бурнакимни тортаман.— Шундан сўнг Иван Никифорович ёни-беришини қараб қутичани топди.

— О, эси паст кампир-эй! Милтиқни ҳам ёйиб қўйибдими ҳовлига? Сарўчиндаги жуҳуд тамакини жуда боплайди-да. Билмадим нима қўшар экан, лекин кўп хушбўй-да! Қанўпир* деган гиёҳга ўхшаб келади. Мана, жиндак шимиб кўринг. Чинакам, канўпирга ўхшамайдими? Олингиз, марҳамат қилингиз.

— Менга қаранг, Иван Никифорович, менинг эсим ҳали ўша милтиқда: сиз нима қиласиз уни? У, ахир, сизга керак эмас-ку?

— Нега керак бўлмасин? Отиш лозим бўлса-чи?

— Эй, худо ярлақагур Иван Никифорович, қачон отар эдингиз сиз уни? Қиёматдами? Сиз мени(нг) билишимча ва ўзгаларнинг шаҳодатича, шу чоққача битта ўрдак ҳам урганингиз йўқ, ҳамда ҳаллоқи жаҳон сизга зотан мерғанлар мизожини берган ҳам эмас. Сиз басавлат, бавиқор ва олипта бир одамсиз. Усиз ҳам сизнинг номини атаб айтмоқ нолойиқ бўлган кийимла-

рингизни¹ тез-тез қурутиб турмоқ лозим келади-ю, сиз энди ботқоқликларда судралиб юриб ов қилармидингиз? Қандай бўлади унда? Йўқ, сизга тинчлик ва истироҳат лозим (Иван Иванович, юқорида айтилгани каби, бирорни бир гапга кўндумрак лозим бўлганда фавқулодда санъат билан гапиради. Қандай гапиради! Ё раббий, қандай гапиради!). Шундай, сизга жуда одоб доирасида ҳаракат этмоқ керак. Сўзимга унангиз, беринг менга милтифингизни.

— Бўлатурғон гапмиди! Бу — қийматбаҳо милтиқ, ҳозир бундай милтиқни ҳеч қаердан тополмайсиз. Мен буни милитсия* хизматига чақирилғон вақтимда бир туркдан сотиб олган эдим, энди келиб сизга дарров бериб қўяманми? Бўлатурғон гапмиди, бу жуда керак нарса.

— Хўш, нима кераги бор унинг?

— Нимага кераги бўлмасин? Уйимни ўғрилар боскундай бўлсачи... Шунда ҳам керак бўлмайдими? Худога шукур! Ҳозир мен тамом хотиржамман ва ҳеч нарсадан қўрқмайман. Бу нимадан? Бу шунданки, ўқланиб қўюлғон милтиғим борлигини ўзим яхши биламан.

— Жуда яхши милтиқ! Лекин, Иван Никифорович, қўлпи бузуқ.

— Бузуқ бўлса нима қилар эди? Тузатдириш мумкин, ёлғиз занг босмасин учун кунжут ёғи билан ёғлаб қўюш керак.

— Сизнинг бу сўзларингиздан, Иван Никифорович, менга бўлган дўстларча ихлосингиз ҳеч бир зоҳир бўлмайди. Сиз менга ошналик важҳидан ҳеч бир нарса қилмоқни хоҳламайсиз.

— Нечик, масалан, Иван Иванович, сиз дейсизки, мен сизга ошналик важҳидан ҳеч нарса қилмайман? Оё, айб эмасми сизга? Сизнинг ҳўқузларингиз менинг еримда шу қадар ўтлайдилар, бир бор ҳам уларни тутдурганим йўқ. Ҳар қачон Полтавага борар бўлсангиз мендан арава сўрайсиз ва шунда ҳам бир бор бўлсин йўқ дедимми? Сизнинг болаларингиз четан деволдан ошиб менинг ҳовлимга тушадилар ва менинг итларим билан ўйнашадилар, уларга ҳам мен нарса демайман-ку; май-

¹ Бундаги кийимдан ғараз — ички кийимлар, яъни қўйлак-ложимлардир. Иван Никифоровичнинг семизлигидан ва оз ҳаракат қилса ҳам терлай бериб кийимлари ҳўлланганидан бир қочирим.

ли, ўйнай берсинглар, фақат ул-булга тегмасалар бўлди, ўйнай берсинглар, дейман-ку.

— Ҳадя тариқасида бермоқни хоҳламасангиз, энди бирор нарсага алмаштирамиз шекилли.

— Хўш, нима берасиз менга унинг эвазига?— шу сўзни айтгандан сўнг Иван Никифорович энгагига таянгани ҳолда Иван Ивановичга қараб қолди.

— Мен сизга унинг эвазига сури чўчқамни* бераман, ўзингиз ҳам биласиз: мен уни ўзига хос бир оғилда боқиб семиртирганман¹, жуда обдон чўчқа, келаси йилда болалаб бермаса менга келасиз.

— Мен ҳайрон бўламанки, нега масалан, сиз, Иван Иванович, бу гапларни гапирасиз? Чўчқангиз нега керак менга? Шайтоннинг маъракасига сўйиб бераманми?

— Яна? Шайтонни оғизга олмасангиз бўлмас эканда? Гуноҳ бу, азбаройи худо, гуноҳ бу, Иван Никифорович!

— Ахир, Иван Иванович, бу қандай гапки, сиз менга милтиқ эвазига аллақандай бўлмагур бир ҳайвонни бериб ўтурибсиз!

— Нима учун у, Иван Никифорович, аллақандай бўлмагур ҳайвон бўлар экан?

— Нега бўлмасин? Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир. Бу ахир, милтиқ — ҳаммага маълум нарса, у бўлса — бўлмагур бир ҳайвон, чўчқа! Агар бу гапни сиз гапирмасдан ўзга бирор гапирса озурда бўлар эдим.

— Хўш, чўчқанинг нимаси ёмон сизга?

— Ким деб ўйладингиз, дарвоқе, сиз мени? Мен чўчқани...

— Ўтуринг... Бўлдим энди... Милтифингиз ўзингизга бўлсин, менга деса уйингизнинг бир бурчидаги турасида гапирмакни ҳам истамайман.

Шундан сўнг жимлик чўкди.

— Дейдиларки,— дея гап бошлади Иван Иванович,— уч қирон бир бўлиб бизнинг подшоҳимиизга уруш очган эмишлар.

— Ҳа, Петр Федорович айтиб эди. Бу қандай уруш экан? Нима тўғрида чиққан бўлса?

— Аптидан, Иван Никифорович, нима тўғрида чиққанлигини айтиб бўлмайди шекилли. Мен ўйлайманки,

¹ Аслида чўчқа камрак ҳаракат қилиб яхшилаб семирсан учун қилинатурғон тор бир катак.

қиронларнинг ҳаммаси бизни турк динига киргизмакчи бўладилар.

Иван Никифорович бошини кўтара тушиб деди:

— О, аблаҳлар-эй, шуни хоҳлабдилар-а?

— Мана, кўрдингизми, бизнинг подшоҳимиз шу важҳдан уларга уруш очибди. Йўқ дебди, подшоҳимиз, ўзингиз Масиҳ динига кирингиз!

— Нима дейсиз? Бизниkilар уриб ташларлар-а, Иван Иванович?

— Ҳа, уриб ташлайдилар. Шундай қилиб, Иван Никифорович, милтифингизни алмаштиromoқ истамайсизми?

— Мен ҳайрон бўламан, Иван Иванович, сиз ўзингиз олим бўлиб танилган бир кишисиз-у, гўдаклар гапини қиласиз. Е мени ахмоқ деб ўйлайсизми?..

— Ўтулинг, ўтулинг! Кераги йўқ! Менга деса чириб кетсин. Бундан сўнг гапирмайман.

Худди шу пайтда дастурхон келтирдилар. Иван Иванович бир стаканчада ароқ билан битта сузма сомсанни уриб олди.

— Менга қаранг. Иван Никифорович, мен сизга ҳалиги чўчқадан бошқа яна икки қоп арпа ҳам берайин, сиз ўзингиз арпа эkkанингиз йўқ. Сизга бу йил, барибир, арпани сотиб олмоққа тўғри келади.

— Азбаройи худо, Иван Иванович, сиз билан гаплаштурғон киши илгари бир-икки қадоқ нўхот еб олмоғи керак (бу ҳали ҳолваси: Иван Никифоровичнинг оғзидан бундан ўткур гаплар ҳам чиқиб кетади). Бутун бошлиқ бир милтиқни икки қоп арпага алмаштирган киши қаерда кўрилибди? Хотиржам бўлинг, бу ижтиҳодингиз* бекор кетади.

— Лекин сиз, Иван Никифорович, мен сизга яна ҳалиги чўчқани ҳам бермоқчи бўлганимни унугаётисиз.

— Нима! Шундай милтиққа икки қоп арпа билан битта чўчқами?

— Ҳа, нима бўлибди, озми?

— Милтиққа-я?

— Албатта, милтиққа.

— Шундай милтиққа икки қоп?

— Икки қоп бўш эмас, ахир, арпаси бор, чўчқасини унугдингизми?

— Ўпушиб ётаберинг ўзингиз ўша чўчқангиз билан! Агар уни хоҳламасангиз — шайтон билан ўпушинг!

— Илоҳим, тилингиз тутулсан сизнинг! Кўрарсиз: бундай бедиёнат сўзлар учун у дунёда тилларингизга игналарни қип-қизил чўғ қилиб санчадилар. Сиз билан

гаплашиб бўлгандан сўнг одам бет-қўлини ювиб, елка-
сидан бир-икки челак сув тўкиб олмаса бўлмайди.

— Узингиз инсоф қилинг, Иван Иванович, милтиқ
жуда яхши нарса, жуда кўнгул очатурғон нарса, боз
устига уй учун ҳам кўп чиройлик зийнат...

Иван Иванович чинакам аччиғлана бошлаган эди,
шу учун бу сафар жаҳли келибрак гапирди:

— Сиз ўзингиз ҳам, Иван Никифорович, шу милти-
ғингизга ахмоқ ҳамоқатига* ёпишгандай ёпишиб олиб-
сиз.

— Сиз, Иван Иванович, ғознинг эркагидан ўзга эмас-
сиз.

Агарда Иван Никифорович шу сўзни айтмаса, улар
иккаласи бироз баҳслашар ва сўнгра бурунгидай ши-
ринлик билан ажралишар эдилар. Лекин бу дафъа иш
тамом бошқача бўлди. Яъни, Иван Иванович жуда ёмон
тутақиб кетди.

— Нима дедингиз, сиз, Иван Никифорович, нима?—
деб овозини кўтариб сўради у.

— Мен дедимки, сиз, Иван Иванович, ғознинг эрка-
гига ўхшайсиз!

— Сиз, бегим, бир одамнинг даражаси ва ному на-
сабига эҳтиром ва одоб билан қарамоқни ёддан чиқа-
риб, бундай ҳақоратомуз ном билан беобрў қилмоққа
нечик журъат қилдингиз?

— Нимаси ҳақоратомуз бунинг? Хўш, нега сиз ўзин-
гиз, Иван Иванович, қўлларингизни бундоқчасига дў-
лайиб ҳамлага келтириб қолдингиз?

— Такрор сўрайман: нега сиз тамом одобларга му-
ғойир* бир йўсунда мени эркак ғоз деб атадингиз?

— Айтабераман мен, Иван Иванович! Нега сиз ҳа-
деб товуқдай қақиллайсиз?

Иван Иванович шундан ортиқ ўзини тўхтатишга
ярамади: лаблари дир-дир қалтиради, оғзи одатдаги
«ижица» ҳарфига ўхшаган вазиятдан чиқиб «о» ҳарфи
вазиятига кирди; кўзларини чунон ўйнатор эдики, қа-
ратон одам қўрқиб кетарди. Бундай ҳол Иван Ивано-
вичда жуда ҳам кам-кўруларди, бунинг учун унга қат-
тиқ озор бермоқ лозим эди.

— Шундай қилиб мен сизга билдираманки,— деди
Иван Иванович,— сизни кўргали ҳам тоқатим йўқ.

— Оббо, катта гап бўлибдими! Худо урсин агар,
қилча қайғирсан!— деб жавоб қайтарди Иван Никифор-
ович. Ўнинг бу гапи ёлғон, ёлғон, худо урсин агар, ёл-
ғон! Ҳақиқатда бу унга жуда оғир келган эди.

— Бундан нари остангизга қадам қўймайман.

— Үҳ-ҳў!— деди Иван Никифорович, лекин ўзи жаҳлининг зўрлигидан нима қилишини билмас ва ўз одатига хилоф ўлароқ ўрнидан туриб кетган эди.— Ҳой, бола!— шу сўз айтилган ҳамон эшикда ўша ўзимиз билган арвоқ кампир билан узун ва кенг суртук кийган паст бўйли бола кўрунди.— Бўлинглар, Иван Ивановичнинг қўлидан ушлаб ташқарига олиб чиқиб қўйинглар.

Иван Иванович бу дафъя ҳайсиёт* сезгиси ва аччиқланиш билан бақириб юборди:

— Нечик? Дворян (асилзода)ни-я? Тега кўрманг! Яқинлаша кўрманг! Йўқса аглаҳ хўжайинингиз билан бирга кулингизни кўкка совираман! Қузғулар ҳам тополмайди жасадингизни! (Кўнгли бузулган вақтларда Иван Иванович шунаقا фавқулодда ўткур гапирав эди).

Бутун бу маърака ажиб бир манзара арз этарди: уйнинг ўртасида ўзининг бутун гўзаллиги билан, яъни ҳар бир зийнатдан орий ва барий* Иван Никифорович турарди!

Оғзини очган ҳамда юзида энг бемаъни ваҳима тўла башара кўрсатган кампир! Худди тасвиirlардаги Рома хатиблари* каби қўлларини юқори кўтарган — Иван Иванович! Бу фавқулодда бир он, ажиб бир томоша эди! Ҳолбуки, томошабин биргина эди, у ҳам бўлса ортиқ даражада кенг суртук кийиб жимгина тўхтаган ва бармоқлари билан бурнини кавлаб турган бола!

Охирда, Иван Иванович шапкасини қўлига олди.

— Жуда яхши муомала бу, Иван Никифорович! Жуда гўзал! Бир кун эсингизга тушириб қўяман мен буни!

— Ҳайданг, Иван Иванович, ҳайданг! Лекин ҳеч қайда менинг кўзимга кўрунгундай бўлманг! Йўқса, ўттиз икки тишингизни қоқиб қўяман.

Иван Иванович бош бармоғини иккинчи ва учинчи бармоқлари орасидан чиқариб кўрсатди-да:

— Мана бу келади қўлингиздан, Иван Никифорович, ёлгиз мана бу!— деди ва чиқаркан эшикни шундай қаттиқ ёпдики, эшик унинг кетидан яна бир қур очилиб кетди.

Иван Никифорович эшик ёнига борди ва бир нарса демакчи бўлди, лекин Иван Иванович орқасига қарамасдан юрганича чиқиб кетган эди.

Учинчи фасл

ИВАН ИВАНОВИЧ БИЛАН ИВАН НИКИФОРОВИЧ ОРАЛАРИГА НИЗО ТУШГАНДАН СҮНГ НИМАЛАР БҮЛДИ?

Шундай қилиб, Миргород шарафи ва зебу зийнати бўлган икки зоти муҳтарам бир-бирлари билан аразлашиб қолдиҳар. Тағин нима учун денг? Беҳуда бир нарса, бир эркак ғоз учун! Улар бир-бирларини кўрмак истамас, ораларидаги дўстлик ипларини тамом узиб ташлаган эдилар, шундай бўлса ҳам ҳамма уларни бурungiдаи айрилмас дўстлар деб биларди! Дарвоҷе, бурунлар Иван Иванович билан Иван Никифорович бир-бирларининг соғлигини сўраш учун ҳар кун одам чиқарап, иккалалари ўз балконларида туриб тез-тез бир-бирлари билан гаплашар ва бир-бирларига шундай ёқимли гаплар айтишардики, эшигтан киши маза қиласади! Бурунлар ҳар якшанба куни Иван Иванович бир хил, Иван Никифорович бошқа бир хил кийим кишишиб, бир-бирини кўлтуқлашиб черковга борардилар. Иван Ивановичнинг кўзи тетик бўлганликдан йўлда кетатуриб бирор жойда кўллаб ётган сувга ёхуд бошқа шундай ифлосликка кўзи тушиб қолса (бундай нарсалар Миргородда баъзан бўлади), дарров Иван Никифоровичга танбеҳ қиласади: «Ҳазир бўлинг, оёғингиз мана бу ифлос чуқурга тушиб кетмасин». Иван Никифоровичга танбеҳ қиласадилар: «Ҳазир бўлинг, оёғингиз дўстлигини унга ғоят таъсирли воситалар билан билдиради, яъни, ундан ҳар қанча йироқ турган вақтларида ҳам қўлидаги папироқ қутичасини у томон узатиб «Марҳамат!» дер эди. Нақадар гўзал эди иккенинг хўжалиги! Мана шу икки дўст бирдан... Шу хабарни эшигтан вақтимда мен худди чақмоқ қалиб кетгандай бўлдим! Анчагача ишонмоқ истамадим. Э, одил худо! Иван Иванович ва Иван Никифорович бир-бирлари билан урушиб қолибдилар-а! Шундай қобил одамлар! Бу ёруғ дунёда бунёди мустаҳкам нима қолди энди?

Иван Иванович уйига қайтғондан кейин анчагача изтироб тортиб юрди. Бурунлари у энг аввал бир марта отхонасига кириб тойчоғининг ем-хашагидан хабар оларди (Иван Ивановичнинг тойчоғи саман қашқа, пешонаси сийқа, жуда яхши **тойчок**), **сўнгра** амриқо төвуклари билан чўлпиларига* ўз қўли билан овқат бергандан кейин уйига кириб ёғочдан ҳар хил идишлар ясар, ё китоб ўқиб, ёки айвонда ётиб дам олар эди (Иван Иванович ҳар хил ёғоч идишлар ясашда жуда

Хунарманд бўлиб, анча-мунча устадан қолишмас эди, сўнгра ўқуғон китобларининг исмини эслаёлмас эди, негаким, хизматчи хотин болаларини ўйнатаман деб китобнинг номи ёзилган ерларини йиртиб юборган эди). Энди бу сафар у одатдаги ишларининг ҳеч бирига киришмади. Лекин унинг ўрнига кўзига кўруниб қолғон Гапкани «нега бекор санқираб юрасан?» деб, тергай бошлади. Ҳолбуки, у ошхонага гурунч ташимоқда эди; ҳаммавақт бирор нарсанинг таъмаси билан келиб ўрганган хўроз тераза олдига келгач, уни таёқ билан уриб солди; шалтоқ бола йиртиқ кийимлари билан келиб «Тоға, тоға! Қанд беринг!» дегач, унга ҳам шундай пўписа қилиб ер тепинидики, бола бечора қўрқанидан аллақайларга қочиб йўқ бўлди.

Ниҳоят, ҳар қалай унга эс кирди ва одатдаги ишлари билан шуғуллана бошлади. Овқатни ҳам кеч қилди ва қоронги тушар-тушмас айвондаги жойида дам олгали чўзулди. Гапканинг капитар солиб пиширган яхши шўрваси эрталабги воқеаларни ҳам унутдириб юборди. Иван Иванович буюк бир завқ билан яна ўз хўжалигини қарамоққа киришди. Ниҳоят, кўзи қўшни ҳовлига тушгач, ўз-ўзига «Бу кун Иван Никифоровични кўрганим йўқ, бир кўриб чиқай», деди. Сўнгра дарҳол қўлға таёғи билан шапкасини олиб кўчага чиқди, кўчага чиққан ҳамон урушиб қолғони эсига тушди-да, «туфув!» деб яна уйига қайтиб кирди. Худди шундай бир ҳол Иван Никифоровичнинг ҳовлисида ҳам рўй берган эдики, уни Иван Иванович ўз кўзи билан кўрди, яъни, Иван Никифоровичнинг хизматчи кампирини бу ҳовлига ўтмоқ учун энди деволга тирманша бошлаб эдиким, у ёқдан Иван Никифоровичнинг овози келди: «Қайт, қайт! Керак эмас!» Лекин бу орада Иван Иванович жуда ёмон зериккан эди: бу икки покиза зот, балки, бу чоққача ярашиб ҳам кетар эди, ёлғиз Иван Никифоровичнинг ҳовлисида фавқулодда бир ҳодиса рўй бериб, бутун умидни сўндуруди ва душманликнинг ўчарга турган оловига ёғ тўкиб юборди.

Ўша кун кечга томон Иван Никифоровичнига Агафия Федосеевна деган хотин келиб қолди. Бу хотин Иван Никифоровичга на туғишган, на қайнин эгачи ва на уруғ — ҳеч нарса эмасди. Шундай бўлгач, унинг буниги келмагининг ҳеч бир даркори йўқ ва бу ўзи ҳам бунга хурсанд эмасди; у хотин буниги келиб ҳафталарча ва баъзан кўпрак ҳам туриб қоларди. Ундей вақтларда у ҳамма калитларни тортиб олар ва уйга

буткул эгалик қилар эди. Бу нарса Иван Никифоровичга жуда ўнғайсиз туюлса ҳам, лекин, негадир, худди бир ёш боладай унга итоат қилар ва баъзан у билан зўр чиқарди.

Мен, гапнинг рости, англаёлмайман: нима учун бу хотинлар худди чойнакнинг сопидан ушлагандай бизнинг ҳам бурнимиздан бемалол ушлаб, истаганларича олиб юрадилар? Ё — уларнинг қўллари шу учун яратилганми, ё — бизнинг бурунларимиз шундан бошқа нарсага ярамайдими? Ҳолбуки, Иван Ивановичнинг бурни бир қадар аличага ўхшарди, шундай бўлса ҳам яна Агафияхоним уни ўша бурнидан ушлаб, ит сингари истаганича эргаштириб юрар эди. Ҳатто, Иван Никифорович у келганда ўзининг одатдаги турмушини ҳам ихтиёrsиз ўзгартириб юборарди: офтобда кўп ётмас, ётса ҳам бурунгидай яланғоч эмас, балки доим кўйлак ва лозим кийиб ётар эди; ҳолбуки, Агафияхоним ундан буни талаб ҳам қилмас эди. У киши такаллufни сўймас эдилар, шундайким, Иван Никифорович безгак бўлиб қолғонида унинг танига бошдан-оёқ ўз қўллари билан дори суркаб қўйган эдилар. Агафияхоним бошига дурра ўрар, бурнида учта сўғали бўлар ва устига сарғиши гуллик тўқ малладан капот* кияр эди. Унинг бутун қадди-қомати кувага ўхшар эди, шу учун унинг белини топиш ҳам кўзгусиз ўз бурнини кўролмаслик каби қийин эди. Оёқлари худди биттадан иккита болишга ўхшаш каттагина эди. У жуда кўп фийбат қилар, ҳар кун эрта билан қовирилғон қизилча ер ва жуда усталик билан сўқинарди. Ва шу қадар кўп турли-туман ишлар билан шуғулланғони ҳолда сира турқини бузмас эди.

У келган кундан бошлаб ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлди: «Сен, Иван Никифорович, у билан ҳеч яраша кўрма ва унга узр айтма; у сени нобут қилмоқчи, у ўзи шунақангি одам! Сен ҳали уни билмайсан!» деб қўйди қулоғиға лаънати кампир ва Иван Иванович хусусида Иван Никифоровичнинг тушига ҳам кирмаган нарсаларни айтиб уқидирди.

Ҳамма нарса бошқа рангга кирди. Қўшнининг ити бу ҳовлига кириб қолгундай бўлса, қўлига кирган нарса билан уриб ҳайдардилар: девол ошиб ўтган болалар ўз ҳовлиларига «дод-вой» билан, кўйлаклари баланд кўтарилиган ва орқаларида қамчи излари бўлгани ҳолда қайтардилар. Ҳатто кампир хотин ҳам, бир кун Иван Иванович ундан бир нарса сўрамоқчи бўлганида, шун-

дай беадаблик билан муомала қилдики, Иван Ивановичдай фавқулодда одоб ва тарбия эгаси бир одам ҳам унга қараб тупурмоққа ва «Эй, беадаб кампир! Хўжаниндан ҳам ёмон, а!» демоққа мажбур бўлди.

Ниҳоят, бутун буларни такмил* қилмоқ учун гиначи қўшни Иван Ивановичнинг рўпарасига, одатда одам ўтиб юратурғон четан девол тагига, бурунғи таҳқири ни атайлаб чуқурлаштироқ қасди билан бўлса керак. ғозлари учун бир катак солдирди. Иван Ивановичнинг нафратини қўзғатғон бу катак яна жуда тезлик билан бир куннинг ичидаги битказилди.

Бу нарса Иван Ивановичда қаттиқ жаҳл ва ўч олиш истагини қўзғатди. Лекин у, ўз еридан бирмунчаси ҳалиги катакка қўшилиб кетгани ҳолда ҳам, хафа бўлганини сира билдирамади; лекин унинг юраги шу қадар қаттиқ ураддики, бу зоҳирий сукунатни сақлаш у учун жуда мушкул бўлиб қолғон эди.

У куннини шу билан ўтказди. Кеч кирди... Шу кечаси қўлига арра кўтариб ташқариға чиққан Иван Ивановични тасвир қилиб бермоқ, қўрқаманким, менини қўлимдан келмас, яъни, юзида турли-туман сезгилар шу қадар кўп битилган эди! У аста-аста, бекинибгина ғоз катаги томонга ўтди. Иван Никифоровичнинг итлари икки орада бўлган жанжалдан хабарсиз эдилар, шу учун эски ошналари катак томонга юрганда индамадилар. Қатакнинг ўзи эман ёғочидан қилинган тўртта оёқ билангина тикланиб тураган эди. Шундай қилиб, Иван Иванович оёқларнинг бирига яқинлашдида, арраламоқ қа бошлади. Арранинг серхарشاҳа овози уни тез-тез теграсига қарашга мажбур этар, лекин катак эгасидан қўрган озори унга дадиллик берарди. Биринчи оёқ арраланди, шундан сўнг у иккинчи оёқга ўтди. Унинг кўзлари ўтдай ёнар ва қўрқувдан ҳеч нарсани кўрмас эди. Ў бирдан «дод» деб бақириб юборди ва шу бўйича қотиб қолди: унинг кўзларига ўлик кўрунган эди! Лекин бир оздан сўнг, бўйинни мунинг қўйнига тиқиб келган бир ғоз эканини англагач, яна ўзига келди. Ўзига келгач, аччиғидан бир тупуриб олиб яна ишга бошлади. Иккинчи оёқ арраланиб бўлди, катак ларзанглаб қолди. Учинчи оёқни арралай бошлаганда унинг юраги шу қадар қаттиқ урар эдикни, бир неча дафъа ишни тўхтатмоққа мажбур бўлди. Оёқнинг ярмидан кўпраги арраланиб бўлган эдикни, бебурд бино қаттиқ ларзанглай бошлади... Иван Иванович ўзини четга олар-олмас катак гулдураб йиқилди. Қўлига аррасини олиб жуда

ёмон қўрққани ҳолда югуриб уйига кирди ва ўзини қаравот устига ташлади, шу ҷоқда у ўз мудҳиш ишининг оқибатини тераза орқали кўрушга ҳам ботинолмас эди.

Унга шундай туюлардики, ҳозир Иван Никифоровичнинг бутун хонадони қўзғалғон; қари кампир, Иван Никифоровичнинг ўзи, кенг суртукли бола — оқ қалтак-қора қалтак бўлушкиб Агафия Федосеевна саркардлиги остида унинг уйини бузмоқ ва таламоқ учун келарлар!

Бутун эртанги кунни Иван Иванович безгак ҳолда ўтказди. Унга шундай туюлардики, бу ёмон қўшни шу ишнинг ўчини олмоқ учун ҳеч бўлмагандан бунинг уйига ўт қўяди, шу учун у Гапкага буйруқ қилдики, бирон жойга бир ҳовуч-ярим ҳовуч похол тушиб қолмаслиги учун ҳаммавақт ҳар томонни қараб юрсин. Ниҳоят, Иван Никифоровичга танбиҳ бўлсин, деб ундан бурун ҳаракат қилмоққа ва Миргород уезд судига ариза бермоққа қарор қилди. У аризанинг нимадан иборат эканни қўйидаги фаслдан англамоқ мумкин.

Тўртинчи фасл

МИРГОРОД УЕЗД СУДИ МАҲҚАМАСИДА НИМАЛАР БУЛИБ УТГАНИ БАЁНИДА

Жуда соз жой бу Миргород! Иморатларининг навъини айтинг! Похол билан, қамиш билан, ҳатто тахта билан ёпилган томлар. Ўнгга юрсангиз — кўча, чапга юрсангиз — кўча, ҳаммасида чиройлик четан деволлар; етмак ўти* унга чирмашиб чиқади туваклар унга осилади, кунгабоқар ўзининг қуёшнусха юзини унинг тагидан кўрсатади, кўкнор унинг кетида қизарид пишади, семиз ошқобоқлар унинг орқасидан кўрунади... Сўлун!* Унинг кенг майдонига чиқиб қарасангиз, манзарасини томоша қилмоқ учун бир нафас тўхтамоқдан ўзингизни тиёлмассиз балки: унда кўлмак сув, жуда соз бир кўлмак сув бор! Бутун умрингизда биринчи мартаба кўролганингиз, бирдан-бир бутун майдонни деярлик эгаллайди. Кўп гўзал кўлмак сув! Йироқдан пичан ғарамларига ўҳшаб кўринатурғон уй ва уйчалар унинг теграсини қуршаб олиб, унинг гўзаллигидан танг қолиб турадилар.

Лекин, менинг фикримча, бу шаҳарда уезд судининг уйидан яхши уй йўқ. Эман ёғочидан солингланми ё қайнинданми — бу билан ишим йўқ, ёлғиз, муҳтарам афан-

дилар, унинг саккизта теразаси бор! Майдонга ҳамда юқорида айтганим ва гараниш тўра томонларидан «кўл» деб аталган кўлмак сувга қараб турган қатор-қатор саккизта теразаси бор. Бутун Миргород шаҳрида биргина ўша уй гранит тош рангига бўялган бўлиб, қолғон уйлар ҳаммаси шундай оқлатилиб қўйилғон холос. Томи бутун таҳтадан ёпилган, бунинг устига қизил бўёқ билан ҳам бўялган бўлар эди, агарда... бўёқ учун тайёрланган ёғни мирзахонада пиёзга қўшиб еб қўйғон бўлмасалар, ҳолбуки, рўза кунларида ёғ еб бўлмаслигини билиб туриб мирзахонадагилар атайлаб ҳалиги йўл билан ёғни еб қўйғонлар ва шу билан том ҳам бўялмай қолғон. Уйнинг зинапояси майдонга чиқиб турди ва унда аксари товуқлар югуришиб юради, чунки унинг усти тариқ ва бошқа шу сингари донлар сочилиб ётган бўлади; шу билан бирга уларни ҳеч ким атайлаб сепмайди, ёлғиз судяга арз қилгали келганларнинг бепарволиги орқасида тўкулади. Уй икки бўлакка бўлунган: ярми — маҳкама, ярми — авақта. Маҳкамага хосланган бўлак тоза ва оқланғон икки хонадан иборат: **бира ганжина** — арзга келганлар учун, яна бирида қора доғлар билан «безалган» стол, стол устида кўзги¹. Баланд орқалик тўртта эман курси, девол ёнида ҳар хил ариза, шикоят ва чақириув қофозлари тўлган тунука белбоғли сандиқлар. У сандиқларнинг бирида, ўша вақтда, мум билан мойланган этик турарди.

Сўроқ ишлари эрталабдан бошланди. Иван Никифорович қадар бўлмаса ҳам етарлик даражада семиз, очиқ юзли, яғир тўнли судя узун найлик тамакисини чекиб, ёнида бир пиёла чой бўлгани ҳолда нойиби билан гаплашиб ўтуради. Судянинг лаблари бурнининг таккинасида бўлиб, шу сабабдан бурни устки лабларини истаганича торта оларди. Унинг устиги лаби бурунакини бурунга узатиш вазифасини жуда бемалол бажааради. Чораки бурунга жўнатилмоқчи бўлган тамаки ҳаммавақт ҳалиги лабга солинарди. Шундай қилиб, судя ўз нойиби билан гаплашиб ўтуради. Ялангоёқ бир қиз бир чекада патнус устида чой кўтариб турарди.

У столнинг бир бошида саркотиб ҳукмномани ўқурди ва шундай бир якоҳанг ва ҳазин овоз билан ўқурдики, эшитган вақтида айборнинг ўзи ҳам ухлаб қоларди.

¹ Бу кўзгининг устида бургут қушнинг сурати бор, шу сабабдан у ўзи подшолик маҳкамасининг расмий аломатидир.

Буни, ухлаб кетишни, судянинг ўзи билан ҳаммадан бурунроқ бажаарди, башарти унга қадар қизиқ бир сұхбатга киришмаган бўлса.

Судя совиб қолғон чойни ичиб туриб гапини давом қилдирди: «Уларнинг бундаги яхши сайрамоқларининг қай хилда бўлмагини билмоққа мен қастдан урунди. Бундан икки йилча бурун менинг кўп яхши бир сайроқи қушим бор эди. Нима бўлди денг? Бирданига, билсангиз, айниб қолиб аллақандай бўлмагур нарсаларни сайрай бошлади. Шундан кейин борган сари баттарлашиб, баттарлашиб бориб охирда дудулиб, хирқираб, шундай ҳолга келдики, иргитиб ташлашдан бошқага ярамай қолди. Ҳолбуки, жуда арзимас бир иллат билан! Бунинг иллати, билгингиз келса, мана бундай бўлади: худди томоғининг тагига нўхотдан кичикроқ бир без чиқади. Ана ўша безни дарров игна билан тешиб ташламоқ керак. Буни менга Захар Прокофевич ўргатиб қўйди, истасангиз, бунинг воқеасини сизга сўзлаб ҳам бераман: бир кун уникига бориб қолдим...»

Ҳукмнома ўқушни бир неча минут бурун тугатган саркотиб шу ерга келганда сўзни бўлди:—«Бошқасини ўқушга рухсат этасизми, Демийян Демийянўвич?»— деди. Мен эшийтмай қолибман! Қани ўзи? Бу ёқقا узатинг,

— Дарров ўқуб бўлдингизми? Қаранг-а, мунча тез! қўл қўйиб берай. Яна нимангиз бор?

— Бу Китко деган қозоқ ўруснинг сигир ўғурлатғони тўғрисидаги иши.

— Хўп, ўқунг!.. Шундай қилиб, бир кун уникига бориб қолдим. Мен сизга ҳатто унинг мени қандай меҳмон қилғонини ҳам батафсил айтиб бера оламан. Жуда яхши узунбурун балиқ* билан бирга ароқ қуйиб бердилар. Лекин балиқ бизнинг бу ердаги анақаларимиз (шу ерга келганда судя тилларини чалпиллатиб кулди, бури ҳам ўзига тегишли жойдан бурнакини тортиб олди), яъни баққолларимиз сотатурғон балиқлардан эмас эди. Сардалия балиғидан* мен емадим, бунинг сабабини ўзингиз биласиз: есам ичим гулдурамоққа бошлайди. Увудуқдан* тотиб кўрдим — аъло увудуқ! Инсоф қиёниш керак, фоят яхши! Сўнгра мен ичига хушбўй гиёҳлар солинган шафтоли ароғидан ичдим. Заъфар гулидан* қилингган ароқ ҳам бор эди, ўзингиз биласизки, мен уни истеъмол қилмайман. У ҳам, билсангиз, яхши нарса: аввал иштаҳани бир очиб олиб, сўнгра боплаб қорин тўйғазмоқ учун... Э, сизни ҳам кўрар кун бор экан, а! Сизни ҳам учуратурғон шамоллар бор экан, а!— деб,

шу ерга келганды бирданига қичқириб юборди судя, чунки бу вақтда кўзи эшикдан кириб келаётган Иван-Ивановичга тушган эди.

Иван Иванович ёлғиз ўзига хос ёқимлилик билан ҳар томонга эгилиб, таъзим қила-қила «ассалому алайкум! Ҳорманглар, ҳормангизлар!» деди. Ё оллоҳ, ўз муомалалари билан ҳамманинг муҳаббатини жалб қилишга қандоқ уста бу киши! Бундоқ мулоҳимликни ҳеч қайдада кўрмадим. У ўз иззатини жуда яхши билар ва шу учун умумнинг ҳурматига мазхар* бўлмоқни лозим амрлардан санаарди. Иван Ивановичга судянинг ўзи ўз қўли билан курси қўйиб берди ва бурни тепа лаби устидаги бурнакиларини бир тортишда тамом сўриб олди, бу эса кўпинча унинг хурсанд бўлганлигини англатарди.

— Қани, Иван Иванович, нима билан сийлашга амр қиласиз? — дея сўради судя. — Бир пиёла чой тутаймикан?

— Йўқ, ғоят муташаккурман сизга,— деб жавоб қайтарди-да, таъзим қилиб ўтурди Иван Иванович.

Рухсат этингиз, биргина пиёла холос,— дея такрор қилди судя.

— Йўқ, раҳмат. Меҳмоннавозлигингиз учун кўп қуллуқ! — деди Иван Иванович, яна таъзим қилиб ўтурди.

— Биргина пиёла! — дея такрор қилди судя.

— Йўқ, заҳмат чекмангиз, Демийян Демиянович! — бу гапдан сўнг ҳам Иван Иванович яна таъзим қилиб ўтурди.

— Биргина-я?

— Хайр, майли, биргина пиёла ичай! — деди Иван Иванович ва қўлини патнусга узатди.

Ё оллоҳ! Қандай теран нозиклик бўлади бу одам боласида! Бундай муомалаларнинг қандай таъсир қилғонини айтмоққа ожизлик қиласи!

— Яна биргина пиёла марҳамат қилмайдиларми?

Тўнтарилган кўйи пиёлани патнусга қўяркан таъзим билан:

— Ожизона муташаккурман,— деди Иван Иванович.

— Марҳамат қилингиз, Иван Иванович!

— Мумкин эмас, ғоят муташаккурман.— Шу сўз бараварида Иван Иванович яна таъзим қилиб ўтурди.

— Иван Иванович, дўстлик ҳурмати: биргина пиёла!

— Йўқ, ҳали ҳам ғоят муташаккурман.— Шу сўзни айтгач, Иван Иванович яна таъзим қилиб ўтурди.

— Биргина пиёла, биргина!

Иван Иванович патнусга қўлини узатиб пиёлачани олди.

Бай-бай, бай! Бу одам боласи ўз иззатини қандоғ сақлади, муни қандоғ эплайди!

Сўнги ҳўпламни ичаркан Иван Иванович мақсадга шурӯъ* қилди:

— Мен, Демийян Демийянович, сизга зарур бир иш билан келиб эдим. Мен ариза бераётирман.

Шу сўз бараварида Иван Иванович пиёлани жойига қўйди-да, чўнтағидан бир тахта — тамғали ариза қозози олди:

— Бир душманим, ёмон бир душманим устидан ариза.

— Ким экан у?

— Иван Никифорович Давгочхун.

Шу сўзни эшитганда судя курсидан йиқилиб кетишига бир баҳя қолди. У қўлларини бир-бирига ура-ура деди:

— Нималар деб ётирсиз? Иван Иванович! Сиз ўзингизмисиз?

— Қўриб турибсиз-ку, ўзимман.

— Худо уриб, авлиёларнинг қарфишига учрадингизми? Нима бўлди? Сиз, Иван Иванович, Иван Никифоровичга душман бўлиб қолдингизми? Ўз оғзингиздан чиқаётирми бу сўзлар? Яна бир қайтаринг, а! Орқангизга бирорта бошқа одам беркиниб олиб, сиз бўлиб ганираётган бўлмасин?

— Нима фавқулоддалиги бор бунинг? Ҳозир унинг юзини кўрмакка тоқатим йўқ: у менга ўлимдан қаттиқ озор берди ва менинг номусимни таҳқир қилди.

— Ё муқаддас салоса!* Бу гапга қандоқ қилиб онами ишонтира оламан мен энди? Шўрлик кампир биз, синглім билан урушиб қолсақ, ҳар сафар насиҳат қилиб «Сиз болаларим, бир-бирингиз билан худди итмушукдай турасиз. Ҳеч бўлмаса Иван Иванович билан Иван Никифоровичлардан ибрат олсангиз эди: дўст десангиз ана ўшалар, ана ўшалар — ўртоқ, ана ўшалар қобил одамлар», дер эди. Дўстларнинг аҳволини кўринг энди! Айтиб берингчи, нима учун бу бундай бўлди ва нечик бўлди?

— Бу иш жуда ажойиб бўлди, Демийян Демийянович! Уни оғзаки тушунтириб бўлмайди. Яхшиси аризаномамини ўқутдириб эшитинг.

Судя саркотибга мурожаат қилди:

— Ўқуб юборинг, Тарас Тихонович! — деди.

Тарас Тихонович ариза қоғозини қўлига олди ва уезд суди маҳкамаларининг ҳамма саркотиблари каби рўмолча ўрнига икки бармоғини ишлатгани ҳолда яхшилаб бир миширди, сўнгра ўқумоққа бошлади:

«Миргород уездининг дворянни ҳам мулкдори Иван Иван ўғли Перерепенкодан ариза, аммо нима хусусда экан пастдаги боблардан маълум бўлур:

1. Ўзининг боғиёна*, одамни нафрат даражасига келтирувчи ва асло ҳадди-ҳудуд билмовчи, азрўйи қонун мужrimона ҳаракатлари билан тамоми рўйи заминнга маълум бўлган дворянлардан Иван Никифор ўғли Давгочхун ушбу 1810 ланчи йил моҳи июлнинг 7 ланчисида ҳам шахсан ўз номусимга тааллуқли ва ҳам шу миқдорда менинг мансаб ва даражам ва насли-насабимнинг таҳқир ва тарзилига оид ва ниҳоят даражада оғир озор еткурди. Мазкур дворяннинг ўзи ҳам бадчехра ва бадбашара бўлгани устига яна ҳақоратгўйлик мижозига молик бўлиб, ҳаллоқи олам хусусида ҳар хил куфрлар сўзловчи ва ҳақоратомиз иборалар ишлатувчи бир одамдир...

Шу жойга келганда яна бир мишириб олмоқ учун саркотиб бир оз тўхтади. Судя бўлса камоли иштиёқ ва завқ билан икки қўлини икки ёнига ташлаб ўз-ўзига ёлғиз шу сўзларни сўзларди:

— Бу қандай ўткур қалам экан! Бай, бай, бай! Ёзини қаранг-а, бу одамнинг.

Иван Иванович нари томонининг ўқулмоғини илтимос қилди. Тарас Тихонович давом этди.

— Мазкур дворян Иван Никифор ўғли Давгочхун каминалари мазкурнига ошналиқ таклифлари билан кирган вақтинда, мени омма олдида озор тушатурғон ва менинг номусимни булғайтурғон ном билан зикр қилди, чунончи, масалан, «эркак ғоз» деб атади, ваҳоланки, Миргород шаҳрининг тамоми аҳолисига маълумдурким, мазкур паст маҳлуқнинг номи билан мен каминалари ҳеч қачон аталган эмасман ва бундан нари ҳам атамоқ ниятим йўқдур. Узимнинг дворян наслидан бўлганининг исботига эса шуни кўрсатурманким, муқаддас салоса калисосининг* таваллуд дафтарида каминанинг явми валодатим* ҳам ёзилган ва шу миқдорда каминанинг ному-насабим ҳам зикр қилинғондур. «Эркак ғоз» эрса, илмдан чийзи баҳраманд* бўлган ҳаммага маълумдурким, таваллуд дафтарига ҳеч бир тариқ билан қайд қилинмайдур, зероки мазкурнинг одам бўлмасдан парранда бўлгани, ҳатто мадраса кўрмаган кишиларга

ҳам, кифоят миқдорида маълумдур ва лекин мазкур бадзод дворян, бу хусусларда тамом боҳабар бўлиб туриб, ўзга бир қасд билан эмас, маҳзи* шу каминанинг мансаб ва даражамга ва насли-насабимга ниҳоят даражада оғир бир озор еткурмак нияти билан каминани мазкур паст ибора билан ҳақорат қилди.

2. Яна ўша бадахлоқ ва беадаб дворян, боз устига, каминанинг ирсий, яъни руҳоний мансаб соҳиби бўлган марҳум падари бузрукворим Иван Анисей ўғли Перерепенкодан мерос тариқасида тегмиш мулкимга ҳам тажовуз қилди, чунончи масалан, тамоми қонун ва қоидаларга хилофлик қилиб, ғозлар катагини каминанинг худди эшигим олдига келтириди, мазкурнинг бу иши албатта, ўзга бир мақсад билан бўлмайин, мутлақ менинг хусусимда раво кўрган ҳақоратини ортдирмоқ қасди биландур, чораки мазкур ғозлар катаги алҳолгача ўзига лойиқ бир жойда маҳкам ва мустаҳкам турмоқда эрди. Балода мазкур дворяннинг бундан ҳам паст ва ҳақоратомиз мақсади, фақат камина бандаларини но-ложиқ томошаларга шоҳид қилмоқдур: чораки, ҳаммага маълумдурким, ҳеч кимарса катак, алалхусус, фоз катагига кори машруъ* билан кирмайдур, яъни кирган тақдирда албатта бир кори номашруънинг талабида кирадур. Боз устига, мазкур катакнинг икки оёғи, яъни бир жуфт сутунчаси* каминанинг хос мулкига ҳам тааруз* қилиб, чиқиб турибдур, аммо мазкур мулк эрса, раҳматлик падари бузрукворим Иван Анисей ўғли Перерепенконинг ҳаётидиаёқ каминага теккан эрди ва ўзи бир қитъя* заминдирким, омборнинг эшигидан тортиб то хотинлар тувак тўқатурғон жойгача келадир.

3. Фақат биргина исми ўзи одамни қўрқутатурғон балода мазкур дворян каминани ўз турган уйимда ёндириб ўлдурмоқчи бўлиб, кўнглида шу ниятни сақлайдур. Бунинг бешак ва шубҳа аломатлари қўйида зикр қилингонлардан маълум бўладир: аввало, мазкур наҳсбашара дворян ўз хонасидан тез-тез ташқарига чиқмоқча бошлади; бу нарсани ул ўзининг хушёқмаслиги ва баданинг манфурлик даражасида семизлиги сабабидан авваллари қилмас эрди; сониян*, каминанинг раҳматлик падари бузрукворим Иван Анисей ўғли Перерепенкодан қолғон бир қитъя еримни иҳота қилиб турвчи деволга келиб тақалғон мазкур дворянга қарашлик меҳмонхонада ҳар кун ва одатдан хориж бир муддат орасида шам ёниб турадурким, юқорида баён қилғон фикрим учун бу ҳам сарих* бир далилдур: чораки,

алҳолгача мазкур дворян ўзининг бахил ва хасислиги сабабидан тоза шам эмас, ҳаттоқи паст, жайдари шами ҳам ўчириб қўяр эди.

Шунинг учун сўрайманким, мазкур дворян Иван Никифор ўғли Давгочхунни ўт қўймоқда айбдор бўлгани сабабидан ва ҳам каминанинг мансабим ва номунасабимнинг ҳақорат қилғони сабабидан ва боз устига, ҳаммасидан баттари — каминанинг номунасабимга «эркак ғоз» деган номни разолат ва ҳақорат мақомида зам қилғони* сабабидан мазкурнинг жарима бермоққа ва ҳам зарап-зиёнларни тўламоққа ҳукм қилғайсиз ва ўзини, қонун бузувчи бўлгани важҳидан, занжирбанд қилғайсиз ва ўшал занжирбандлик ҳолатида шаҳар ҳибсонасиға юборгайсиз ва ҳам каминанинг ушбу аризаси юзасидан дарҳол ва била-таваққуф» чора кўргайсиз. Ёзувчи ва тавоиф қилувчи дворянлардан, Миргород шаҳрининг мулкдорларидан Иван Иван ўғли Перерепенкодирман».

Ариза ўқуслуб бўлгач, судя Иван Ивановичнинг ёнига келди, унинг тугмасидан ушлади ва унга мана бу равишда деярлик гапира бошлади:

— Нима қилғонингиз бу, Иван Иванович? Худодан кўрқинг! Кечинг бу аризангиздан, шайтонга насиб қилисин уни! Яхшиси шуки, Иван Никифорович билан қўл бериб кўрушингиз, ўпушингиз, сантур навъидан ёинки никопол хилидан май топингиз, ёинки осонроқ пуншик деган содда майимиздан муҳайё қилингиз-да, мени чақирингиз, биргалашиб ичамиз ва ҳамма кудуратларни чиқарамиз.

— Йўқ, Демийян Демиянович, бу унақа — сиз айтган ишлардан эмас,— деди Иван Иванович ҳаммавақт ўзига ярашиб тушатурғон бир улуғсимонлик билан.— Бу унақа тарафларнинг муроса ва мадораси билан битатурғон иш эмас. Хайр энди, хайр энди сизларга ҳам, ҳай яхшилар!— деди-ю, яна ўша улуғсимонлик билан ҳозируннинг* ҳаммасига юз тутди:— Умид қиласманки, бандаларининг аризаномаси тегишли натижани берар.— Шундай деб, ҳаммани ҳайратда қўйиб, чиқиб кетди.

Судя чурқ этмасдан ўтуриб қолди. Саркотиб бурнаки тортарди. Қансалариядагилар сиёҳдон ўрнига ишлатилмоқда бўлган шиша синифини ағдариб юбордилар ва судянинг ўзи ҳам боши айланганлигидан столнинг сиёҳ тўкулган ерларига қўлини қўйди.

Бир оз жимликдан сўнг ўз нойибидан «Сиз нима дейсиз бу тўғрида, Дорофей Трофимович?» деб сўради.

— Ҳеч нарса деёлмайман,— деди нойиби.

— Шунақа ишлар денг! — дея давом қилди суди. У бу гапни айтиб битиргани йўқ эдики, эшик очилиб Иван Никифоровичнинг ярим гавдаси маҳкамада ичидан кўрунди, қолғон ярми эса ҳали даҳлизда эди. Иван Никифоровичнинг бирдан келиб қолиши, яна тағин суд маҳкамасига келиши маҳкамадагиларга шул қадар ажаб туюлдиким, судя қичқириб юборди, саркотиб ўқушини тўхтатди. Калтарак кийинган бир мирза пўлат қаламни лаблари орасига олди, иккинчиси эса чивинни ютиб юборди. Ҳатто хат ташувчи ва дарвозабон вазифасини бажарувчи елкаси гуллик ифлос кўйлаги билан эшик олдида қашиниб турувчи майиб ҳам, ҳатто у ҳам ҳайрон бўлиб оғзини очди ва аллакимнинг оёғини босиб олди...

— Эй, қандай шамол учурди? Нима гап, нима сўз? Қалайсиз, сог-саломат бормисиз, Иван Никифорович?

Лекин Иван Никифоровичнинг на ўлук, на тирик экани билинмас, у эшик орасида қотиб қолғон эди. Судянинг даҳлизга қараб: «Бирортангиз Иван Никифоровичнинг орқасидан итариб маҳкамага ўтказиб юборингиз!» деб қичқирғонидан ҳам фойда бўлмади, чунки даҳлизда судга арз билан келган биргина кампир бор эдики, у ўзининг қоқ суяқдан иборат бўлган қўллари билан қанча урунса ҳам, ҳеч нарса қилолмади. Шундан сўнг дўрдоқ лаблик, кенг елкалик, қалин бурунлик, филай ва «плияниста» кўзлик, йиртиқ тирсаклик бир мирза Иван Никифоровичга олдин томондан яқинлашди-да, икки елкасига тиради, сўнgra ҳалиги майиб чолга имоқилиб эди, у тиззасини Иван Никифоровичнинг қурсоғига* таяди, шундан кейин унинг дод-войига қарамасдан зўр билан яна даҳлизга ўтказдилар. Ундан кейин эшикнинг яна бир қанотини ҳам очиб Иван Никифоровични маҳкамага олиб кирдилар. Лекин шу орада ҳалиги мирза билан унинг муовини майиб кўп кучаниш орқасида, оғизларидан пишиллаб дам олмоқ билан — шу қадар қаттиқ бир бўй чиқарап эдиларким, маҳкаманинг ичи бир озгача худди арақхонага айланниб кетди.

— Бирор жойингизни майиб қилмадиларми, Иван Никифорович? Мен волидамга одам юбораман, у киши жиндаккина суйкайдиган дориларидан юборсалар, ундан бир озгинасини ёлғиз белингиз билан орқангизга суйқаб олсангиз, андак фурсатда тузалиб қолади.

Лекин Иван Никифорович кирган ҳамон ўзини кур-

сига ташлади ва чўзиб-чўзибвой-войламоқдан бошқа
ҳеч нарса деёлмади. Ниҳоят, ҳорғинлик орқасида зўрга-
зўрга чиққан дармонсиз бир овоз билан «марҳамат
қилмайдиларми?» деди ва чўнтағидан тамаки қутича-
сини олиб илова қилди:— Олингиз, марҳамат қилингиз!»

— Сизни кўрганимга жуда мамнунман,— деди
судя,— лекин ҳанузгача таҳаййор* ва таажжубдадир-
манким, оё қандай сабаблар билан жаноблари бу ер-
ларга қадам ранжида қилдилар ва бизларни бу кутул-
маган давлатга эриштирилар.

— Илтимос билан...— ёлғиз шу сўзнигина айтолди
Иван Никифорович.

— Илтимос билан? Қандай илтимос билан?

— Ариза билан... (шу жойда нафаси сиқилиб анча
сукут қилиб қолди) Вой!. Ҳалиги муттаҳам... Иван Ива-
нович Перерепенко устидан ариза.

— Ё оллоҳ! Сиз ҳам шундай қилдингизми? Шундай
қалин дўстлар, а? Шундай саховатпеша бир одамнинг
устидан, а?

Иван Никифорович сўзни қирт кесди:

— У шайтоннинг ўзгинаси!

Судя чўқуниб туриб истиффор айтди.

— Аризани олиб ўқуб кўрингиз!

— Найлайлик, майли, ўқунгиз, Тарас Тихонович,—
деб башарасида норозилик аломатлари кўрунгани ҳол-
да саркотибга хитоб қилди судя, шу орада унинг бур-
ни ихтиёrsиз равишда юқори лабини сўра бошладики,
буни у илгарилари ёлғиз хурсанд бўлган чоқларидаги
на қиласди. Бурнининг бу хилда ўзбошимчалиги судя-
нинг яна ҳам кўп аччиини келтирди. У ёнидан рўмол-
часини олиб бурнининг адабини бермоқ учун юқори ла-
бидаги тамакиларни батамом тортиб олди.

Саркотиб, ҳар дафъа ариза ўқушдан бурун қилатур-
ғон одати бўйича, бурнини рўмолчасиз тозалагач, ўзи-
нинг одатдаги овози билан мана шу хилда ўқумоққа
бошлади:

«Ариза берувчи Миргород шаҳрининг дворянни Иван
Никифор ўғли Давгочхундурман, аммо нима хусусида
экани пастдаги моддалардан равшан бўлади:

1. Узини дворян атаб юрувчи Иван Иван ўғли Перерепенко ўзининг хусуматкорона жаҳли ва офтобдек
равшан бадҳоҳлиги орқасида каминага каминанинг ға-
забини қўзғататурғон ҳаракатларни қиладир ва кечаги
кунда ҳам бадъаз қиём*, худди бир қалтабон* ва бос-
мачи янғлиғ, қўлида болта, арра, болға ва шунга ўх-

шаш темирчилик асбоблари бўлгани ҳолда кечаси девор ошиб менинг ҳавлимга тушди ва унда менинг хос мулким бўлган товуқ катаги бор эди, унга кирди, худди ўзининг хос қўллари билан ва ҳақоратомиз бир суратда ани бузиб йиқитди ва лекин бу қадар хориж аз қонун* ва босқинчи бир ҳаракатга сабаб бўлгундай ҳеч бир иш камина тарафидан содир бўлмаб эрди.

2. Ва яна мазкур дворян Перерепенконинг камининг ўз ҳаётига қасд қилмоқ ниятлари ҳам бордур ва шу ниятни ўтмуш ойнинг 17 ланчи кунигача маҳфий сақлаб, мазкур кунда каминаникига кириб келди ва ўз уйимда сақланмоқда бўлган милитиқни дўстлик ва маккорлик йўллари билан каминадан сўрамоққа бошлади ва унинг бараварига, ўзи кўп хасис ва баҳил одам бўлганидан, бирмунча арзимас ва ярамас нарсаларни каминага бермоқчи бўлди, мазкур нарсалар, чунончи бир сури чўчқа билан икки қоп арпа эрди. Лекин ўша оннинг ўзидаёқ мазкурнинг ёмон ниятини пайқаб қолиб, ани мазкур ниятдан қайтармоқ учун кўп кўшиш* қилдим, ва лекин мазкур ўғри, муттаҳам Иван Иван ўғли Перерепенконинг асли ва зоти ҳам бисёр пастдур: анинг ҳамшираси бутун рўйи заминга машҳур бузук эди ва бундан беш сана муқаддам ушбу Миргород шаҳрида қишлоғон терандоз* лашкарларга әргашиб кетиб қолди ва ўз эрини деҳқон қилиб қишлоққа ёздириди; мазкурнинг отаси билан онаси ҳам бисёр ва бисёр бадаҳлоқ одамлар эрди ва аларнинг иккалалари ҳам бетовфиқ «пиёниста» эрдилар. Мазкур дворян ва босқинчи Перерепенко бўлса ўзининг ҳайвонга лойиқ ва нафратга сазовор ҳаракатларини ўзининг ота-она ва қавми-қариндошларидан чандон-чандон ортдириб юборди ва ўзини мўмин ва тақводор олгани ҳолда, ўзгаларни йўлдан оздирувчи ишларни қиладур; чунончи, рўза тутмайдур, чораки, Филиповка номли рўза ойнинг арафасида мазкур худо бехабар бозордан қўй сотиб олди ва ани бўғизламоқ учун эртаси куни ҳавлисидаги файри машрутъ хотинига, яъни Гапкага берди ва шу баҳонани қилдиким, гўё ўша кунга шам қўйдурмоқ учун ёғ лозим бўлган эрмиш.

Шу сабабдан илтимос қиладурманким, мазкур дворянни ва босқинчини ва зиндиқни* ва ўғрини ва ҳам ўғрилик ва босқинчилик билан қўлга тушган мужрими* қўл-оёғини занжир билан маҳкам боғлаб авақтага ва ёхуд пўдшоҳлик қўргонларига юборилса ва у ернинг ўзида, улуғларнинг маслаҳатлари билан, даражасидан

ва дворянлигидан маҳрум қилиб, дарра ва таёқлар билан хўп жазосини бериб, лозим бўлса Сибирга бадарға қилинса ва зиён ва заарларнинг ҳаммасини мазкурнинг зиммасига қўюлса ва каминанинг ушбу аризаси юзидан ҳукм қилинса.

Ушбунинг ростлиги учун Миргород шаҳрининг дворян Иван Никифор ўғли Давгочхун қўлим қўйдим».

Саркотиб аризани ўқуб битирган ҳамон Иван Никифорович шапкасини олиб таъзим қилди ва чиқа бошлади.

— Хўш, Иван Никифорович, қаерга? — деди унинг кетидан судя. — Ўтуринг озроқ. Чой ичиб кетинг. Орешак, ахмоқ қиз, нима қилиб турибсан? Ё миrzалар билан имо қилишиб ётибсанми? Тез бўл, чой олиб кел!

Лекин Иван Никифорович уйидан бу қадар йироқ тушиб қолғонини ва бундай заҳматларга дуч келганини ўйлаб музтар бўлганлигидан аллақачонлар ташқари эшикка етиб қолгон эди. Ўша ердан туриб — «Заҳмат чекмангиз, жоним билан...» — деди-да, ташқари томондан эшикни ёпди ва ҳаммани ҳайратда қолдириб, кўздан йўқ бўлди...

Бошқа чора йўқ эди. Иккала ариза ҳам қабул қилиниб, шу билан бу иш анча қизиқ бир рангга кира бошлаган эдик, бу орада сира кутулмаган бир ҳодиса рўй бериб қолиб, у ишни яна ҳам қизиқроқ кепатага солиб юборди. Судя, ёнида нойиби, саркотиби бўлгани ҳолда, эндигина маҳкамасидан чиққан, кансалариядагилар эса аризачилар томонидан келтирилган товуқ, тухум, ноннинг карсиллама жойлари, сомса, патир ва бошқа балобаттарларни энди қопга сола бошлаган эдиларки, бирдан маҳкаманинг ичига сури чўчқа кириб келди, на сомса ва на ноннинг карсилламасига тегмасдан, варақлари пастга осилгани ҳолда столнинг бир чеккасида ётган аризага, Иван Никифоровичнинг аризасига ёпишиб ҳаммани ҳайратда қолдирди. Аризани олгандан кейин, сури чўчқа шу қадар тезлик билан қоча бошладики, орқасидан чизгичлар ва сиёҳдоилар отилгани ҳолда, суд хизматчиларидан ҳеч бири уни қувалаб ета олмади.

Бу фавқулодда ҳодиса жуда ёмон таъсир қилди, негаким, у аризадан ҳали нусха ҳам кўтарилмаган эди. Судянинг саркотиби билан нойиби бу эшитилмаган воқеа хусусида анча вақтгача кўп нарсаларни гапириб юрдилар, ниҳоят бу тўғрида гараниш (шаҳар ҳокими)-га қофоз ёзмоққа қарор берилди, негаким, бу хил иш-

ларнинг тергови, кўпрак, шаҳар политсасига қарап эди. Уша куннинг ўзидаёқ гаранишга 389 рақамли алоқа қоғози юборилди ва шу иш устида яна бир қизиқ суҳбат бўлиб ўтдики, ўқувчилар уни қуйидаги фаслда кўрадилар.

Бешинчи фасл

БУ ФАСЛДА МИРГОРОД ШАҲРИДАГИ ИККИ МУЪТАБАР ЗОТНИНГ ҚАЙСИ ХИЛДА СУҲБАТ ҚИЛҒОНЛАРИ БАЕН ҚИЛИНУР

Иван Иванович рўзғор ишларидан бўшаб, ўз одати-ча, вича чўзулмоқ учун эндиғина айвонга чиқиб эдикӣ, орқа эшик томонда бир нарса қизариб кўрунди ва уни унсиз бир ҳайратга солиб қўйди. У нарса гаранишнинг қизил енг учлари эдикӣ, эгасининг бўйнидаги оқ ёқага ўҳшаб жило ҳосил қилғон ва чекалари амиркон терига айланиб кетган эди. Иван Иванович аввал «Петр Федоровичнинг гаплашгали келгани ёмон эмас» деб ўйлади. Лекин гаранишнинг жуда тез юрганини ва бирушта қўл силкиб келганини кўргач, жуда ҳайратда қолди. Негаким, гаранишнинг бу хилда юриши одатда жуда кам бўлувчи эди.

Гаранишнинг мундирида саккизта тугма бор эди, унинг тўққизинчиси эса бундан иккى йилча бурун диний бир маросим чоғида узулиб кетиб йўқолғон, шундан бери, миршабларнинг шунча зўр бериб ахтаришларига қарамасдан, ҳанузгача топилмаган эди. Йўқса, эллик-бошилар маҳалла-кўйнинг аҳволидан гараниш тўрага маълумот бергали келганларида, у киши «Тугма топилмадими?» деб ҳар кун бир марта сўраб турар эдилар. У саккиз тугма ҳам хотинлар эккан ловиялар сингари бири чапда ва бири ўнгда қадалғон эди. Гаранишнинг чап оёғи охирги урушда ўқ тегиб майиб бўлган, шу учун юрган вақтида шундай қулочкаш қадам ташлаб, «чакки босиб» юрардики, ўнг оёғининг бутун меҳнатлари бекорга кетарди. Унинг пиёда «аскарлари»¹ қанча тезлик билан ҳаракат қилсалар, шунча секинлик билан олдинга жилардилар. Шу учун у киши айвонга етиб келгунларича Иван Ивановичнинг хаёллари «Нега бу

¹ Оёқлари.

гараниш қўлларини бу қадар кўп силкийди?» деган саволлар денгизини неча мартадан сузив чиқди. Бундай саволлар билан нега бош қотирмасинки, ишнинг фавқулодда муҳим эканлиги гаранишнинг янги шоп осиб келишидан ҳам кўруниб турарди.

— Ассалому-алайкум, Петр Федорович! — деб қичқирди Иван Иванович. Юқорида кўрганимиз каби, Иван Иванович ўшанда жуда қизиқсиниб турганлигидан гаранишнинг айвонга чиқолмай қийналаётгонини кўриб тоқати тоқ бўлди. Воқеан гараниш бир ҳамла билан айвонга чиқмоқ учун қанча зўр берса ҳам, ўзи кўзларини ердан узолмас ва бир ҳамла билан зинага чиқмоқ-қа ярамаган «пиёда аскарлари» билан айтишиб ётарди.

— Ва алайкум ассалом, азиз дўстим ва муруватманд Иван Иванович! — деб жавоб қайтарди гараниш.

— Марҳамат қилиб ўтурингиз. Сиз, афтидан, анча чарчаганга ўхшайсиз, чораки мажруҳ **оёғингиз сизга** озор беради...

— Менинг бу оёғим,— деб қичқирди гараниш ва шунда Иван Ивановичга шундай бир қарадики, у хил қараш билан ёлғиз фил — чичқонга, тоғ — қумурсқага қарайди... ва айни ҳолда оёғини чўзив туриб, сўнгра аскарларча ер депсинди. Бу ботирлик лекин, унга кўп қиммат тушди, чунки ер депсинган вақтида бутун жасади ларзанглаб кетиб бурни панжарага бориб тегди, лекин ўзи тартиб ва осойиш жойлаб ўрганган бу зийрак амалдор сирни бой бермаслик учун дарҳол ўзини ўнглади ва чўнтагидан тамаки қутисини олмоқчи бўлган кишидай, қўлларини чўнтагига узатди.

— Мен агар ўз хусусимда сизга арз қилсан, азиз дўстим ва муруватмандим Иван Иванович, мен ўз умримда кўп ажойиб жангларда бўлунганманки... Чунончи, масалан 1807 йилдаги жанг вақтида... Эй, мен сизга қандай йўллар билан, девол ошиб юриб, соз бир немис аёлининг ёнига тушганимни арз қиласмиш.

Шуни деяркан гараниш тўра бир кўзини қисди, маккорларча ва шайтонларча бир табассум билан кулиб қўйди.

Иван Иванович гаранишни бу хил сўзлардан тўхтатмоқчи ва тезроқ ҳозирги зиёратнинг сабабларига олиб келмакчи бўлиб сўради:

— Бу кун қаерларда бўлдингиз?

Ҳаттоқи, Иван Иванович гаранишдан тўппа-тўғри «менга нима гапингиз бор?» деб сўрамоқчи ҳам бўларди, лекин мажлис ва суҳбатларнинг нозик одобларини

жуда яхши билғанлигидан бу хил саволнинг одобдан хориж бўлиб тушмагини ўйлаб, юраги ҳар қанча қаттиқ уриб турса ҳам, ноchor тишини-тишига қўйиб муаммонинг ҳалини кутиб қолди.

— Ҳа, воқеан, рухсат этингиз, қаерларда бўлганимни айтиб берай сизга,— деди гараниш тўра,— аввало, сизга арз қиласинки, бугунги кун — бафоят марғуб*...

Шу сўнги жумла айтиларкан, Иван Иванович ўлар даражада қаттиқ бўғулди.

— Хўш, энди рухсат этингиз,— деб давом қилди гараниш.— Мен бу кун сизнинг ҳузурингизга муҳим бир иш билан келдим.

Шу жойда гаранишнинг башараси ва авзойи зинага бир ҳамла билан чиқмоқчи бўлган вақтидаги каби андишалик вазият касб этди. Иван Ивановичга жон кирди ва безгак тутган одамдай қалтирамоққа бошлади, шу билан бирга ўз одати бўйича қуидагича савол бермоқдан ҳам ўзини тиёлмади:

— Қандай муҳим иш экан? Чинакам муҳим ишми кан?

— Мана, марҳамат қилиб эшитингиз: аввало шуни арз қилмоққа журъат этаман сизга, севгили дўстим ва муруватмандим Иван Ивановички, сиз жанобингиз... Үзимга қолса-ку, мен, азиз дўстим, ҳеч нарса демайман-а, лекин ҳукуматнинг обрўси, ҳукуматнинг эътибори шуни тақозо қилади: сиз тартиб ва интизом қоидаларини бузгансиз.

— Бу нима деганингиз, Петр Федорович? Ҳеч нарсага тушунолмай ётибман.

— Азизим Иван Иванович, нега сиз ҳеч нарсага тушунолмай ётирсиз? Сизнинг хос бир ҳайвонингиз бафоят муҳим бир подшолик қофозини олиб қочади-ю, сиз ҳеч нарса тушунмадим дейсиз.

— Қандай ҳайвон у?

— Рухсатингиз билан арз қилсан, ўзингизнинг хос ҳайвонингиз: сури чўчқа.

— Менда нима айб? Нега суд дарвозабони эшикни очиқ қўяди?

— Йўқ, Иван Иванович, сизнинг хос ҳайвонингиз бўлгандан сўнг айб сизда бўлса керак.

— Бафоят миннатдорман сиздан, мени чўчқа билан баравар қилғонингиз учун.

— Мана бу гапни сира айтганим йўқ, Иван Иванович, азбаройи худо, айтганим йўқ! Марҳамат қилиб, пок виждан билан ўзингиз ўйлаб кўрингиз. Сизга, би-

лошакки-шубҳа маълум бўлса керакким, катталарнинг фармойишларига мувофиқ, шаҳарда ва алалхусе шаҳарнинг улкан кўчаларида нопок ҳайвонларнинг юрмоқлари мамнуъдир. Ўзингиз ҳам қабул қилингизким, бу иш мамнуъ* ишлардан дур.

— Нималарни гапираётисиз, азбаройи худо? Чўққанинг кўчага чиқмоғи ҳам муҳим иш бўлиб қолибди-ми?

— Рухсат этингиз, арз қилайин, рухсат этингиз, Иван Иванович, йўқса мумкин эмас. Нима қилайлик, ахир? Катталар шуни истар экан — биз итоат қилмоққа мажбурмиз. Мумкин: кўчага ва баъзан майдончаларга ҳам товуқлар, ғозлар чиқиб қолишади, бу мумкин, лекин чўққалар билан эчкилар хусусида уларнинг издиҳомли майдонларга киргизилмакларини тақиқ қилиб ўтган йили буйруқ берган ва мазкур буйруқни йиғинда, кўпчилик олдида ўқуб бермоққа фармойиш қилғон эдим.

— Йўқ, Петр Федорович, бу ишда — менга озор бермоқ учун жиддий жаҳд қилмоғингиздан ўзга ҳеч бир нарса кўрунмайди.

— Мана бу гапни сира айттолмайсиз, азиз дўстим ва муруватмандим: гўё мен сизга озор бермоқ истаган бўлсан. Ўзингиз эслангиз: ўтган йили томингизни қонунда кўрсатилган меъёрдан тугал бир газ ортдириб ёнганингизда ҳеч нарса демадим. Балки, билъакс, билмаган кишидай бўлиб юрдим. Ишонингиз, азиз дўстим, ҳозир ҳам мен бутунлай, чунэнчи... Лекин менинг бурчим, хуллас гарданимдаги вазифам тозаликнинг риоясини кузатиб турмоқни талаб қиласди. Ўзингиз ўйлангиз, ахир, шаҳарнинг катта кўчасига бирдан...

— Чинакам, катта кўчаларингизнинг ўзи ҳам кўп яхшида, ҳамма хотин-халаж керакмас нарсасини ўша ерга олиб чиқиб тўқади.

— Рухсат этингиз, Иван Иванович, арз қилайин: ўзингиз озор бераётисиз менга! Ори рост, ўша айтганингиз баъзи-баъзида рўйи беради. Лекин, деволлар, омборлар, оғил-могилларнинг тагларида; лекин улкан кўчада, майдонда бўғоз чўчқанинг тиқилиб юрмаги, бу шундай бир ишки...

— Хўш, нимаси бор экан унинг, Петр Федорович? Чўчқа ҳам, ахир, худонинг маҳлуқи-ку?

— Хўп. Бутун рўйи заминга маълумки, сиз билимдон бир одамсиз. Илми-ҳикматлар ва бошқа анвойи нарсаларни яхши биласиз. Мен бўлсан ҳеч қандай илм-

ни ўқумагонман, ёшим ўн учга етгандағина савод чи-қармоққа бошлаганман. Мен, ахир, ўзингизга маълумки, оддий сарбоз орасидан чиққанман.

— Хим! — деб қўйди Иван Иванович.

— Шундай қилиб,— деб гапида давом этди гараниш,— 1801 ланчи йилда мен 42 ланчи терандоз олой-нинг* 4 ланчи бўлугида кичик офтитсер эдим. Бўлук бошлиғимиз, марҳамат қилиб билмоқ истасангиз, ми-ролой* Еремеев деган зот эдилар.

Шу вақтда Иван Ивановичнинг қўлида оғзи очиқ папирос қутичаси бўлунарди, гараниш, сўнг сўзини айтаркан, қўлини қутичага узатиб бармоқлари билан та-маки ўрмоққа бошлади.

Иван Иванович яна «ҳим» деб қўйди.

— Лекин, менинг вазифам,— деб гапида давом қилди гараниш,— ҳукуматнинг талабларига итоат қилмоқ-дур. Биласизми сиз, Иван Иванович, маҳкамадан под-шолик қоғозни ўғурловчи, бошқа ҳамма мужримлар қаторида, яниоят маҳкамасига тортилади.

— Биламан, агар лозим бўлса, сизга ҳам ўргатиб қўяман. У айтганингиз одамлар тўғрисида, чунончи, қоғозни сиз ўғурлағон бўлсангиз, аммо чўчқа ҳайвон-дур, худонинг махлуқидур.

— У-ку шундай. Лекин қонун «ўғирлашда айбла-нувчи...» дейди, ўтунаман, яхшироқ қулоқ берингиз: айбланувчи! Бу ерда на уруғ, на жинс, на даража — ҳеч бири кўрсатилмайди, демак, ҳайвоннинг ҳам айбдор бўлмаги мумкин. Ихтиёр сизда, аммо мазкур ҳайвон жазо ҳукми содир бўлмасдан муқаддам, тартиб ва ин-тизомни бузувчи сифатида, политсия маҳкамасига ҳозир бўлмаги керак.

— Йўқ, Петр Федорович! — деб совуқ қонлилик билан эътиroz қилди Иван Иванович.— Бу деганингизга йўл қўйилмайди.

— Нима десангиз денг, лекин мен катталарнинг фар-мойишларига амал қилмоққа мажбурман.

— Нима бу, мени қўрқутғонингизми? Ҳайвонни олиб кетмак учун анави бир қўли йўқ сарбозни юбормоқчи-мисиз, шундайми? Хизматчи аёлларга буюраман — сар-бозингизни косов билан ҳайдаб соладилар. Унинг соғ қолғон қўлини ҳам синдириб жўнатадилар.

— Сиз билан баҳслашгали журъят этолмайман. Ал-батта, ундай бўлса, сиз уни политсия маҳкамасига юбор-моқ истамасангиз, у ҳолда уни истаганингизча тасар-руф қилингиз, истаган вақтингизда мавлудга атаб сўй-

дурингизда, калла-пачча солдирингиз, ёхуд тўғри пиширтириб истеъмол қилингиз. Ёлғиз мен сиздан сўрар эдим, башарти мазкурнинг гўштидан қази қилдирсангиз, бир жуфтгина менга ҳам юборингиз. Оқсочингиз Гапка мазкурнинг қони билан ёғидан шундай ширин қазилар қиласдики, менинг аҳлиям Аграфена Трофимовна ҳаддан ташқари яхши кўради.

— Қази дессангиз жоним билан бир жуфтини юбораман.

— Бағоят миннатдор бўламан сиздан, севгили дўстим ва муруватмандим. Энди рухсат этингиз, яна бир сўзим бор эди, айтай: камина ихлосмандларига, судя жаноблари ва ҳам бошқа ҳамма ёру-биродарлар тарафларидан, чунончи масалан, сизни ўз дўстингиз Иван Никифорович билан яраштириб қўймоқ вазифаси топширилган эди.

— Нима! Ўша жоҳил билан! Ўша дағал одам билан мен ярашар эканманми? Асло бўлмайди бу нарса, бўлмайди!

Бу вақтда Иван Иванович жуда қатъий бир вазиятда эдилар.

Гараниш иккала бурнини бурнаки билан силаб туриб деди:

— Билганингизни қилингиз. Мен сизга маслаҳат бергали ботинолмайман, шундай бўлса ҳам, рухсат этингиз, арз қиласай: сиз ҳозир у киши билан урушган-сиз, лекин бир дафъя ярашиб олдингизми, сўнгра...

Лекин худди шу фурсатда Иван Иванович бедана ови хусусида гап бошлаб қолди, у киши гапни бошқа ёққа бурмоқ истаганларида ҳамиша шундай қиласди-лар.

Шундай қилиб, гараниш тўра ҳеч бир нарса чиқаролмасдан қуруқ қўл билан қайтмоққа мажбур бўлди.

Олтинчи фасл

БУ ФАСЛДА НИМАЛАР ЕЗИЛГАНИНИ ФАСЛНИНГ МАЗМУНИДАН ОСОНЛИК БИЛАН АНГЛАБ БУЛАДИР

Суддагилар бу ишни ҳар қанча яширмоққа тиришсалар ҳам, Иван Ивановичнинг чўчқаси келиб Иван Никифоровичнинг аризасини олиб қочқонини эртаси куни ёқ бутун Миргород аҳолиси билиб улгурди. Биринчи дафъя гаранишнинг ўзи сўз орасида билмасдан айтиб

қўйди. Бу хабарни Иван Никифоровичга эшилдириган эдилар, у киши ҳеч нарса айтмасдан «сурি чўчқами?» деб сўраб қўйдилар.

Лекин шу суҳбат чоғида ҳозир бўлунган Агафия Федосеевна яна Иван Никифоровичга ҳужум бошлади.

— Нима бўлди сенга, Иван Никифорович? Индамай ўтура берсанг ахмоқ қилиб ўйнатаберадилар сени! Шунча гапдан кейин дворянлигинг қолдими сенинг? Агар бундай қилсанг, кўча-кўйларда ҳолва сотиб юратурғон хотиндан ҳам хор бўласан! Унинг ҳолваларини қандай яхши кўрардинг...

Шундай қилиб кўндурди ҳам бу тиниб ўлмас хотин! Аллақайдан ўрта яшар ва доғ босган юзли, енглари ямоқлик, тўқ мовий рангда суртук кийган ва худди маҳкамаларнинг сиёҳдонларига ўхшаган бир кишини ҳам топди. У одам этигини извош мойи билан мойлар, қулоғига доим учтагача қалам қистириб юрар, тугмасига ип боғич билан кичкина бир шишача осилган бўлиб, у сиёҳдон вазифасини ўтарди. У ўзи бир қўл уришда тўқизта сомсани бирдан ер, ўнинчисини чўнтағига солар, қўлига бир тахта ариза қоғози тушиб қолса, анвойи тухмат ва бўҳтонлар билан шундай тўлғазар эдики, ҳар қандай мулла одам ҳам уни орада бир неча марта йўталмасдан ва чучкурмасдан туриб бирданига ўқуёлмас эди. Мана шу — одам деган нарсанинг кичкина бир нусхаси — астойдил уринди, ёзди ва ниҳоят мана бу аризани тайёрлади:

«Миргород уезд судига дворянлардан Иван Никифор ўғли Давгочхундан:

Бундан муқаддам берган аризам важҳидан менким дворянлардан Иван Никифор ўғли Давгочхундирман берарман ушбу аризани азбаройи дворянлардан Иван Иван ўғли Перерепенко устидан бундан муқаддам берилиган ариза хусусида. Аммо мазкур ариза бермоқнинг сабаби бўлгани важҳидин. Чунончи, мазкур бундан муқаддам берилимиш аризамга Миргород уезд судясининг розилиги бўлган важҳидин. Яъни шу хусусдаким, бундан муқаддам аризада баён бўлмуш қора чўчқанинг беадабона ва ўзбошимча афъоли* хусусида ва яна мазкур чўчқа мардумлардин махфий сақланар эмиш ва унинг ахбори дигар одамлардин бизга масму* бўлгани хусусида¹. Судя маҳкамасида бўлмуш мазкур бепарво-

¹ Бу ариза бошидан-оёқ, айниқса шу жойгача, жуда саводсизларча ёзилган, ундан бир нарса англаб бўлмайди.

лик албатта бир ёмон ниятдан ҳоли бўлмагани важҳидин аниг судга берилмаги лозим ва лобиддир*. Зеронки, мазкур чўчқа беақл ҳайвонлардин бўлиб унинг қоғоз ўғурламоги хориж аз фаҳмдур. Ушбулардан равшан маълум бўладурким, мазкур чўчқа каминанинг кушандаси бўлган ва ўзини дворян деб юрган Иван Иван ўғли Перерепенконинг, яъни босқинчиликда ва калтабинликда ва бироннинг жонига қасд қилмоқда ва дин йўлидан хориж бўлмоқда барчага маълум бўлган мазкур кушандамнинг ўзидан таълим олгани муҳаққадур*. Лекин мазкур Миргород судяси ўзига хос мунофиқлик билан, ўзига хос бир маҳфий йўл билан ўзи ризолик бергандур. Зеронки, шундоқ бир ризолик бўлмаса, мазкур чўчқа ҳеч бир важҳ билан қоғоз ўғурламоққа қобил бўлмас эрди. Чораки, Миргород уезд суд маҳкамаси хизматкорлар важҳидан бисёр мамнундир. Унинг мисолига биргина сарбоз бор, уни кўрсатмак басдур. Ҳар доим муҳокамада ҳозир бўлувчи бу сарбоз ҳарчанд бир кўзи ғилай ва қўли бироз заҳимдор бўлса ҳам ва лекин чўчқани ҳайдамоқ ва уни калтакламак учун кифоят миқдорида бақувватдур.

Ушбудан муҳаққақ маълум бўладурким, мазкур Миргород судяси, унинг, яъни каминанинг кушандаси нинг журмига* шерикдир ва орада ҳосил бўлган ҳаён* ҳар иккалалари жуҳуд қабилидин тақсим қилиб оладилар. Мазкур ва номи зикр этилмиш калтабон ва дворян Иван Иван ўғли Перерепенко эрса мундоқ бадкорларга аввалдан шерик бўлиб келадир. Шу сабабдан мазкур уезд судига мен Иван Никифор ўғли Давгочхун мазкурнинг ахборот ва маълумоти учун маълум қиладурманким, мазкур сурি чўчқадан — ёнастки аниг билан ҳамжурим бўлган мазкур Перерепенкодан мазкур ариза тортиб олинмаса ва мазкур аризанинг мазмуни юзасидан ва каминанинг фойдасига ҳукм чиқарилмаса, у ҳолатда мен дворянлардан Иван Никифор ўғли Давгочхун мазкур суднинг шу хилда қонунга хилоф корлари хусусида юқори палатага ариза берурман ва ушбу ишни ўз йўли билан мазкур жойга кўчурурман деб: Миргород уездининг дворянларидан Иван Никифор ўғли Давгочхун бўлурман».

Бу аризанинг таъсири бўлди: судя сал қўрқоқроқ киши эди (асли ўзи ҳамма яхши одамлар ҳам шундай бўладилар-ку-я!), саркотибга мурожаат қилди. Лекин саркотиби лаблари орасидан келишган бир «ҳим» овозини чиқармоқ билан бирга, юзини шундай лоқайдлик

ва фитнаангиз маънилик қилиб буруштириди, бу хил башара тузогига илинган одамни кўрган вақтда ёлғиз иблисдагина бўлади. Биргина йўл қолғон эди, у ҳам бўлса: икки дўстни яраштирмоқ, лекин бу йўлда шу чоққача кўрулган ҳамма тадбирлар бекор кетганлигидан, бу ишга қандай қилиб киришмак хусусида ҳамма ҳайрон эди. Шундай бўлса ҳам яна бир мартаба уруниб кўрмакчи бўлдилар, аммо Иван Иванович ўзининг рози бўлмаслигини тўппа-тўғри айтиб берди ва ҳатто анча жаҳли чиқди. Иван Никифорович эса жавоб ўрнига орқасини ўгуриб олди ва бир оғиз бўлса ҳам бир нарса демади.

Шундан сўнг даъво иши фавқулодда тезлик билан олдинга жилди, зотан суд маҳкамалари одатда шундай тез ишлаш билан машҳурлар. Аризани олдилар, дафтарга ёздилар, рақам қўйдилар, ишга тикдилар, имзо қилдилар — шуларнинг ҳаммаси бир кун ичидаги қилинди; сўнгра уни жавонга солдилар, ўша бўйича ўша ерда бир йил, икки йил, уч йил қолиб кетди... Бу орада қўп қизлар эрга тегиб кетдилар, Миргородда янги бир кўча чиқардилар, судянинг битта олдинги, иккита ён тиши тушди, Иван Ивановичнинг ҳовлисида ўйнашиб юратурғон болалар бурунгидан анча кўпайди (буларнинг қаердан пайдо бўлиб қолгонини бир худонинг ўзи билади); Иван Никифорович Иван Ивановичнинг қасдига, бурунгисидан бироз ичкарига бўлса ҳамки, янги бир ғоз катаги солдирди ва Иван Иванович билан ўз ўртасини бутунлай ёпиқлар билан тўлдуриб ташлади. Шундай қилиб бу икки қобил одамлар бир-бирининг юзини бутунлай кўролмас бўлди; ҳалиги даъво иши ҳам жавоннинг бир жойида, тартиб ва қоидага жуда ҳам мувофиқ бир ҳолда, ҳануз ётмоқда ва жавоннинг ўзи ҳам сиёҳ доғларидан мармарга айланиб бормоқда эди.

Лекин шу орада бутун Миргород учун фавқулодда бир муҳим ҳодиса рўй бериб қолди, яъни: гараниш тўра катта бир зиёфат бердилар! Бу йигиндаги танаввувъуни (ҳар навъликни) ва дастурхоннинг такаллуфини тасвир қилиб бермоқ учун мен бечора қаердан қалам топаман, қаердан сиёҳ? Соатингизни олингизда, очиб олдингизга қўйингиз ва кўрингизки, унинг ичидаги нималар бўлаётиди! Беҳуда бир нарса, шундай эмасми? Энди, гаранишнинг кенг ҳовлисига ўшанча фидирак жамъ бўлганини ўйлаб кўрингиз. Қандай бричкалар¹ ва қандай повоз-

¹ Рус аравалари.

калар бўлунмади дейсиз унда! Бирининг орқаси — кенг, олди — тор, бошқа бирисининг орқаси — тор, олди — кенг; бири ҳам бричка, ҳам повозка, яна бири — на бричка, на повозка; баъзилари улкан бир пичан гардамига ёки семиз бир бой хотинга ўхшайди; баъзилари эса жулдур чопон бир жуҳудга ёхуд териси тушиб етмаган кадидга¹ ўхшайди; баъзилари ёндан қарасангиз жудди найи узун чилимга ўхшайди, баъзи бирлари эса ҳеч нарсага ўхшамасдан, жуда хунук ва ёлғиз чўпчакларда айтилатурғон аллақандай ажиг бир махлуқни эслатади.

Бу ғилдирак ва ўтурғучлар² бозорида бир нарса ажралиб кўрулади, у — уй теразалари каби теразалик, қалин жилд билан ўралган бир «маофа»* арава — карета эди.

Турли-туман чопонлар, ҳар хил сертакаллуф бош киймлари кийган кучерлар, қўлларида папирос найчалири бўлгани ҳолда, аравадан чиқарилган отларни ҳовлига жойламоқда эдилар. Қандай сертакаллуф зиёфат берди бу гараниш тўрал Рухсат этингиз, мен сизга ҳамма меҳмонларни бир-бир санаб кўрсатай:

ТАРАС ТАРАСОВИЧ, ЕВПЛ АКЕНФОВИЧ, ЕВТИХИЙ ЕВТИХИЕВИЧ, ИВАН ИВАНОВИЧ — У БИЗ БИЛГАН ИВАН ИВАНОВИЧ ЭМОС, БОШҚА; САВВА ГАВРИЛОВИЧ, БИЗНИНГ ИВАН ИВАНОВИЧ, ЕЛЕФЕРИЙ ЕЛЕВФЕРИЕВИЧ, МАКАР НАЗАРОВИЧ, ФОМА ГРИГОРИЕВИЧ... нарисини айтольмайман! Дармоним қолмади! Кўлим чарчади. Хотинларни айтинг, хотинларни! У... хотинлар: буғдой рангли ва заҳир юзли, новча ва пакана, Иван Никифоровичга ўхшаган семиз ва гараниш тўранинг шоп қинига сиғиб кетатурғон даражада арвоқ ва нозик хотинлар! У... хотинларнинг бош киймлари! У... кўйлаклар: қизил, сариқ, жигарранг, кўк, мовий рангли янги кўйлаклар; рўмолналар, ленталар, кўл чўнтаклари! Хайр энди, бечора кўзлар, бу томошадан сўнг сиз ҳеч нарсага ярамайтурғон бўлиб қоласиз! Дастурхоннинг узунилигини айтинг! Гапирилган гаплар, кўтарилган ғовур-ғувурни айтсангизчи! Уларнинг нима тўғрисида гаплашганларини, эҳтимол, мен сизга айтиб беролмасам. Лекин, ўйлайманким, кўп яхши ва фойдали нарсалар тўғрисида гапирилган бўлса керак, чунончи: обу ҳаво, итлар, буғдой, кийим-кечак, тойчалар,

¹ Скелет.

² Кучер ўтуратурғон баланд курси.

кусусида. Уша мажлисда биз билган Иван Иванович эмас, бошқа бир кўзи ғилай Иван Иванович туриб бундай деди:

— Мен шунга ҳайронманки, менинг ўнг кўзим (бу ғилай Иван Иванович шунаقا ҳаммавақт ўзидан кулиб гапиради) бу ерда Иван Никифорович Давгочхун жанобларини кўролмай ётиби.

— Келмак истамади,— деди гараниш.

— Нима учун бундай?

— Мана энди, худога шукур, икки йил бўладиким, улар, яъни Иван Иванович ва Иван Никифорович бирбирлари билан урушиб қолиб, бири бор жойга иккинчиси ўлдурсангиз ҳам бормайди.

— Э, тавба-е! — шуни деркан ғилай Иван Иванович кўзларини юқори кўтарди ва икки қўлини бирлаштириди.— Қандай қиласйлик, бу дунёда яхши ва соғ кўзлик одамлар иттифоқ билан яшамагандан кейин, менга ким қўйибdir шу ғилай кўзим билан яхши туришни!

Бу сўзга ҳамма меҳмонлар кучлари борича кулдилар. Ғилай Иван Иванович ҳаммавақт шунаقا мақомига муносиб ҳазил қылғонлигидан ҳамма уни яхши кўрарди. Баланд бўйлик, арвоқ, мовут суртук кийган ва бурнига пластир деган малҳам суркаб олган бир одам шу дамгача бир бурчакда тек, қимириламасдан ўлтурас ва ҳатто бурнига чибин қўнса ҳам башарасини бузмас эди; ана шу муҳтарам одам бирданига ўрнидан турди ва ғилай Иван Ивановични айлантириб олган бир тўда одамларга яқин келди. Узини бирмунча одамлар айлантириб олганини кўргандан сўнг ғилай Иван Иванович сўз бошлади:

— Ҳой, менга қаранглар! Менга қаранглар! Сиз ҳаммангиз ҳозир менинг ғилай кўзимни томоша қилиб ўтурубсиз! Ундан кўра ҳаракат қилиб ўзимизнинг икки дўстимизни яраштириб қўяйлик! Ҳозир Иван Иванович хотинлар ҳам қизчалар билан гаплашиб ўтурибди, шу вақтда Иван Никифоровичга бир одам юборайлик-да, иккаласини бир-бирига тўқнаштириб қўяйлик.

Ҳамма бир оғиздан Иван Ивановичнинг бу таклифи ни қабул қилиб, Иван Никифоровичнинг уйига бир одам юбормоққа ва ундан, бир иш қилиб, гаранишникига — зиёфатга етиб келмагини сўрамоққа тўхтам қилдилар. Шу ерда муҳим бир масала чиқиб қолди, яъни бу муҳим вазифани кимга топшириш керак, деган савол ҳаммани ҳайратга солган эди. Кимнинг сиёsat илмида кўпрак бурро ва уста бўлгани тўғрисида кўп баҳслашди-

лар, ниҳоят, ҳамма бир оғиздан бутун бу ишни Антон Прокофьевич Голопузга топширмоқни муносиб кўрди.

Ҳикоянинг нариги томонига ўтмасдан бурун ўқувчи ни бу ажид одам билан бир оз таништириб ўтмоқ лозим. Антон Прокофьевич, сўзниңг бутун маъниси билан, ғалат солиҳ* ва ювош одам эди: Миргороднинг мўътабар одамларидан бири унга бир бўйинбоғ ёхуд кўйлаклозим бериб қўйса ҳам қуллуқ қилар, бирор келиб се-кингина бурнига чертиб кетса ҳам қуллуқ қиларди. Агарда ундан: «Антон Прокофьевич, нега суртугиниз мош ранги, енглари мовий ранг?» деб сўрасалар, у ҳамиша бундай жавоб берарди: «Сизда шу ҳам йўқ. Шошманг, эскирсин, ҳаммаси бир хил бўлиб кетади!» Дарвоқе, ҳалиги мовий ранг қумош қўёшнинг таъсири билан мош рангга айлана бошлади ва энди ҳозир суртукнинг айни ўз рангига ўхшаб қолди. Лекин қизифи шундаки, Антон Прокофьевичнинг бир одати бор: у киши қалин кийимни ёзда, юпқасини қишида киядилар. Антон Прокофьевичнинг ўз уйи йўқдир. Илгари шаҳарнинг бир чеккасида бир уйи бўлар эди, кейинча уни сотиб юбориб, пулига учта тўруқ от билан битта кичкинарак бричка арава сотиб олди ва шунга тушиб олиб мулкдор бойларникига меҳмондорчиликка юратургон бўлди. Уч отнинг ташвиши зўр, бунинг устига ем-ҳашакка ҳам пул лозим бўлганлигидан Антон Прокофьевич уларни битта скрипка билан битта оқсоч қизга алмаштириди ва устига йигирма беш сўм пул ҳам олди. Кейин Антон Прокофьевич скрипкани сотди. Қизни ҳса саҳтиёндан тикилган, тилла сув кашталик тамаки катиначисига айирбош қилиб олди. Энди ҳозир ундаи катича ҳеч кимда йўқ. Бу давлатнинг эвазига у энди қишлоқма-қишлоқ юришдан маҳрум бўлди, ҳозир шаҳарнинг ўзида қолиб ҳар кимларникона ётиб юришга мажбур, айниқса, бунинг бурнига чертишдан лаззат олатурғон дворянларникона кўпрак ётади. Антон Прокофьевич овқат хусусида жуда ҳарис*, «дурак» ва «мельник» деган қарта ўйинларини яхшигина билади. Итоат қилмоқ — унинг мизожига сингишган нарсалардан. Шу учун шапкаси билан таёғини қўлига олди-да, дарҳол йўлга тушди.

Йўлда кетаркан Иван Никифоровични қандай қилиб зиёфатга боргали кўндуриш тўғрисида ўйлай бошлади. Аслида лойиқ ва қобил бўлган бу одамнинг (яъни, Иван Никифоровичнинг) ортиқча ўжарлиги Антон Прокофьевичга топширилган вазифанинг ижросини муҳол* даражасига еткизмакда эди. Чинакам, у бечора қандай

қилиб зифатга боролсинки, ётган жойидан туруш учун ўзи қанча қийналади? Хайр, фараз қилайлики, у жойидан ҳам турди, энди қандай зиёфатга бороладики, унда ўзининг умрлик кушандаси бўлса (кушандасининг борлигини у, албатта, билади)? Шундай қилиб, Антон Прокофьевич қанча кўп ўиласа, шунча кўп монеъ топарди. Кун дим, қуёш қовирмоқда, терлар селдек қуюларди. Антон Прокофьевич ҳар кимдан бурнига чертдириб юргани билан, кўп ишларди, анчагина уста одам эди. Ёлғиз боя айтганимиздай, айирбошлиш ишидагина унинг толеи йўқ эди. У қандай жойда ўзини тентакликка солиб олишни жуда яхши билар ва баъзан, ҳар қандай эслик одам ҳам шошиб қолатурғон ишлар ва ҳодисалар учраганда, албатта, бир йўлни топарди.

Унинг яратувчи зеҳни Иван Никифоровични қандай қилиб кўндуриш ўйларини ўйлаб, ўзи ҳам ҳар бир нарсани қарши олгали жуда дадиллик билан бораётган вақтида, кутулмаган бир нарса уни анча шошириб қўйди. Энди шу жойда ўқувчиларга бир нарсани айтиб ўтсак зарар қилмас: Антон Прокофьевичнинг бошқа кўп шимлари орасида шундай ажойиб хосиятлик бир шими бор эдик, уни кийиб кўчага чиққан вақтларида мутлоқ ҳамма итлар унга осилар эди. Ўчакишгандай у куни ҳам у киши худди ўша шимларини кийган эканлар. Шу учун эндигина чуқур хаёлларга ботган эдиларки, ҳар томондан бирданига чиққан ит ҳурушлари қулоқларини қоматга келтирди. Антон Прокофьевич шу ерда шундай баланд овоз билан бақирдиларки (ҳеч ким у кишиндан ортиқ бақиролмас эди), ўзлари таниган бир аёл ва ўлчаб бўлмас даражада кенг суртуқ соҳибигина эмас, ҳатто Иван Ивановичнинг ҳовлисидаги болалар ҳам қаршисига югуришиб чиқдилар; осилган итлар у кишининг ёлғиз оёқларидангина олган эдилар, шундай бўлса ҳам шу воқеанинг ўзи у кишининг бояги дадилликларини анча сусайтириб қўйди ва у киши оstonага бирор ҳайқиши билан қадам қўйдилар.

Еттинчи ва охиринчи фасл

Антон Прокофьевич билан ҳамма тегишиб гаплашарди, шу учун уни кўрган ҳамон Иван Никифорович деди:

— Ҳа! Ассалому-алайкум. Нега итларнинг ғашига тегдингиз?

— Э, қирон келсин ҳаммасига! Ким ғашига тегибди? — деб жавоб қайтарди Антон Прокойевич.

— Елғон айтасиз.

— Азбаройи худо, рост! Петр Федорович сизни зиёфатга айтиб юбордилар.

— Ҳим.

— Азбаройи худо! Шу қадар ялиниб айтдиларки, таърифдан тилим ожиз. Нега, дейди, бу Иван Никифорович биздан худди ғанимдай қочади. Гаплашиб-нетиб ўлтургали бир мартаба ҳам келмайди.

Иван Никифорович ўз жағларини силаб қўйди.

— Агарда, дейди, Иван Никифорович бу сафар ҳам келмаса, нима дейишга ҳам ҳайрон бўлиб қоламан: чинакам, бу одамнинг менга қандай бўлса ҳам бир кеки бор экан-да! Бир иш қилиб, Антон Пракофьевич, шу Иван Никифоровични кўндурунг! Қани Иван Никифорович, жўнайиқ! У ерда ҳозир жуда азиз меҳмонлар жамъ бўлушганлар.

Иван Никифорович бу вақтда зинапояда туриб олиб бор кучи билан бўғзини йиртиб қичқираётган хўрозвонинг томошасига берилган эди.

Бўш келмас элчи ҳам сўзида давом қилди.

— Билсангиз эди, Иван Никифорович, билсангиз эди! Петр Федоровичнига бирам ғалати марсии ба-лифи*, бирам тоза увулдиқ келибдики, сира қўяқолингда.

Шу жойга келганда Иван Никифорович бошини бүёққа буриб, гапга астойдил қулоқ сола бошлади.

Бу нарса элчига дадиллик берди.

— Бўлинг тезроқ! Фома Григорьевич ҳам ўша ерда! Қани нима дейсиз?

Иван Никифоровичнинг ҳануз ўша ҳолда турганини кўриб яна илова қилди:— Хўш, нима дейсиз? Борасизми, бормайсизми?

— Бормайман.

Бу «бормайман» деган сўз Антон Пракофьевични шошириб қўйди. Негаким, у одам «бу қадар жидду-жаҳд билан урунганимдан сўнг аслида лойиқ ва қобил бўлган бу одам менинг таклифимга аллақачон кўниб қолди», деб ўйлаган эди, ҳолбуки, бунинг ўрнига «бормайман» деган кескин бир сўзни эшитиб ўтурибди.

— Нега бормайсиз, ахир?— деб койишга яқин бир савол билан сўради у, койиш ҳолати унда расми жуда кам бўларди, ҳатто судя билан гараниш баъзида бунинг бошига ёниб турган қофозни қўйиб ҳазиллашар эдилар, шунда ҳам бу даража койимас эди.

Иван Никифорович бурнакисини тортди.

— Ихтиёр ўзингизда, Иван Никифорович, мен хайронманки, қандай нарса сизнинг йўлнингизни тўсади?

Ниҳоят, Иван Никифорович гапни очиб ташлади.

— Нега бораман экан у ерга? Ҳалиги ўғри ўша ерда бўлгандан кейин!

Иван Ивановични у энди шундай деб атарди. Э, одия эгам! Қачондан бери.

— Азбаройи худо, у киши у ерда бўлмайди! Худонинг азаматига* онт этаманки, у киши у ерга келмайди! Турган жойимда ер ютиб кетсин агар! — деди Антон Прокофьевич. Ўзи ҳам шу топда, соатда ўн марта қасам ичишга ҳозир эди.— Қани, юринг, Иван Никифорович!

— Ёлғон айтасиз, Антон Прокофьевич, у бор ўша ерда!

— Азбаройи худо, азбаройи худо йўқ! Жойимдан жилолмай қолайин, агар ўша ерда бўлса! Узингиз ҳам ўйлаб кўринг, ахир ёлғон, гапиришнинг нима ҳожати бор менга? Кўл-оёғимдан ажралмай агар!.. Энди ҳам ишонмайсизми? Кўз олдингизда жувонмарг бўлайин агар! На отам, на онам, на ўзим — ҳеч биримиз тонглақиёмат кунини кўрмайлик агар! Яна ҳам ишонмайсизми?

Бу қарғишлардан сўнг Иван Никифорович тамом хотиржам бўлди ва ўзининг ҳаддан ташқари кенг суртук киядиган хизматкорини чақириб, кенг шими билан мовут камзулини олиб келмакка буюрди.

Мен ўйлайманки, Иван Никифоровичнинг қандай қилиб шим кийганини, қандай қилиб унга ёқа боғлафонларини ва ниҳоят чап енги остидан йиртилиб кетган мовут камзулини қандай кийганини тасвир қилиб ўлтуруш ортиқча бўлади. Ёлғиз шунигина айтмоқ билан қониқайикки, кийимларини тамом кийиб бўлгунларича у киши бир чиройлик сукунат сақладилар ва Антон Прокофьевичнинг ўзидағи турк катиначини бошқа бирор нарсага айирбошлиш тўғрисидаги таклифларига бир оғиз ҳам жавоб қайтармадилар.

Бу тарафда эса бутун мажлис аҳли Иван Никифоровичнинг келмаги ва, ниҳоят, шу икки лойиқ ва қобил одамларнинг умум орзуси бўйича бир-бирлари билан ярашмоқларидан иборат бўлган қатъий онларнинг келишини сабрсизлик билан кутмакда эди. Кўплар Иван Никифоровичнинг келмаслигига бутунилай деярлик ишонган эдилар. Гараниш, ҳаттоки, унинг келмаслиги

устида ғилай Иван Иванович билан гаров боғлашғон эди; сўнгра ғилай Иван Иванович туриб «гаровнинг шартига сиз ўқ теккан оёғингизни қўйинг, мен ғилай кўзимни қўяй», дегандан кейин гараниш жуда озор топди ва шу баҳона билангина ҳалиги гаров бузулиб кетди, меҳмонлар эса секингина кулиб қўйдилар. Соат иккидан анчагина ўтиб кетган бўлса ҳам, ҳеч ким ҳали дастурхонга ўтурмади, ҳолбуки Миргород шаҳрида, ҳар қандай расмий йиғинда ҳам, соат икки бўлганда дастурхонга ўтурадилар.

Антон Прокофьевич эшикда кўрунган ҳамон ҳамма меҳмонлар уни ўраб олдилар. У эса ҳамма саволларга қарши ёлғиз биргина кескин сўз билан қичқириб жавоб берди:

— Келмайди!

Ўшандай дейиши билан ҳар томондан унинг устига ҳайфсанлар, сўкушлар ва балки, унумсиз чиққан элчилиги учун бошига муштлар ёғмири ёғишга тайёрланган эдик, бирдан эшик очилиб Иван Никифорович кириб келди.

Агарда ўша топда эшикдан шайтоннинг ўзи ёхуд кафанга ўралган бир ўлук кириб келганда, бу мажлис, Иван Никифорович кириб келгандаги қадар ҳайрат ва таажжубга тушмас эди. Антон Прокофьевич эса бу вақтда бутун мажлис аҳли билан бу даража ўткур ҳазиллаша олгани учун ичига сиғмай, биқинини ушлагани ҳолда кулгидан қотиб ётарди.

Нечик бўлса-бўлсин, Иван Никифоровичнинг бу қадар қисқа бир муддат орасида бир дворянга муносабравища кийиниб келмагини ҳеч ким кутмаган эди. Иван Иванович негадир ташқарига чиққанлигидан, бу вақтда у ўқ эди.

Ҳайратдан ёйилганиларидан сўнг, меҳмонлар Иван Никифоровичнинг эсон-омонлигини сўрамоққа бошлаб, унинг сезимлик томонига ўсмоқда бўлганига хурсандлик изҳор қилдилар. Иван Никифорович ҳамма билан ўпушиб кўрушди ва ҳаммага бир-бир «бағоят миннатдорман» деди.

Бу орада уй ичига борш (шўрва)нинг ҳиди келиб кириб, оч қолғон меҳмонларнинг димоқларини қитиғлаб ўтди. Ҳамма бирдан дастурхонга ёпирилди. Сергап ва индамас, арвоқ ва семиз хонимлар сафи олдинга қарраб чўзулди ва узун дастурхон турли ранглар билан товланди. Дастурхонга қўюлган таомларни таъриф қилиб ўтурмайман! На сузмалик минишқа*, на боршга

қўшиб берилган бузоқ қорни, на мева қўшиб пиширилган ҳинд товуғи, на квас билан ҳўлланган — этикка ўхшаб келган таом, на ошлазнинг дастурхон тугалишида бературғон «хайр-маъзур» қовурмаси, на-да устига оловли ароқ қўйиб берилатурғон қўғурма тўғрисида тавсифлар ёзиб ўтурмайман. Айниқса, уларнинг мана бу кейингиси хонимларни ҳам кулдурди, ҳам қўркутди. Бутун бу таомлар тўғрисида гапирмаганим шу учунки, мен уларнинг мақтовларини эмас, ўзларини яхши кўраман.

Иван Ивановичга бир хил ачиқ томир билан тайёрланган балиқ жуда маъқул бўлди. У киши бу фойдали ва тўйдурувчи неъмат билан кўпрак машғул бўлиб, балиқнинг энг майда қилтириқларини териб бир тарелкага қўя бошладилар; худди шу ишга машғул пайтлари эдики, бирдан кўзлари қаршиларига тушди: ё ҳолиқус — самовот! Бу қандай қизиқ ҳол? Қаршиларида Иван Никифорович ўтурибди.

Худди ўша онда Иван Никифорович ҳам қаради!. Хар иккаласининг юзи ҳайратнинг акси билан худди бир тошга айланган эди. Икковлари ҳам кўпдан бир-бирларига таниш бўлган чеҳрани кўрдилар, демакки, ўзларининг кутмаган дўстларига ихтиёrsиз яқин бориб папирос қутичасини узатсалар, «марҳамат» ёхуд «лут-фингиздан умидвор бўлмагим мумкини?» десалар керак эди, ҳолбуки, у ошна чеҳра худди бир совуқ хабар каби хунук кўрунди! Иван Ивановичда ҳам Иван Никифоровичда ҳам тер деган нарса селдай оқарди.

Дастурхон устида ўтирган меҳмонларнинг ҳаммаси камоли диққат билан қарағонларидан лол бўлдилар ва бир вақт яқин дўст бўлган бу икки кишидан кўзларини узолмай қолдилар. Бу чоққача хўрзининг қай хилда пичилмаги тўғрисида ширингина сухбат қилишиб ўтурган хонимлар бирданига сухбатларини тўхтатдилар. Ҳамма жим бўлди! Бу кўруниш, чинакам, буюк рассомларнинг ҳунарига арзийтурғон кўруниш эди!

Ниҳоят, Иван Иванович ёнидан рўмолнасини олиб миширмоққа бошлади, Иван Никифорович эса теграсига кўз юргутгач, очиқ турган эшикни мўлжаллаб қолди. Гараниш дарҳол бу ҳаракатни сезди ва эшикни қаттиқроқ ёпмоққа буюрди. Шундан кейин дўстларнинг икковлари ҳам таом емоққа бошладилар ва шу бўйича бирбирига сира қарамадилар.

Овқат тугаган ҳамон иккала қадрдон дўст иргиб

Ўрунларидан турдилар ва секингина бу ердан чиқиб кетмак истаб, шапкаларини ахтара бошладилар. Буни кўргач гараниш бир имо қилди, у имо билан Иван Иванович (бу Иван Иванович эмас, нариги филай кўзлиги) туриб Иван Никифоровичнинг кетига ўтди. Гараниш бўлса Иван Ивановичнинг орқасига ўтиб тўхтади, шундай қилиб, булар уларнинг икковини орқадан туриб сура бошладилар, бундан мақсад, у иккала дўстни қаршина-қарши келтирмак, то бир-бирларига қўл берма-гунча қўйиб юбормаслик эди. Филай кўзлиқ Иван Иванович Иван Никифоровични қийшиқроқ бўлса ҳамки, анча усталик билан Иван Иванович турган жойга суриб қўйди: лекин навбат гаранишга келгандা, у чархни ортиқ даражада ёнга томон буриб юборди, негаки унинг ўзбошимча «пиёдалари» бу сафар ҳеч қандай буйруқقا қулоқ солмай, ўчакишкандай, жуда йироқقا ва бутунлай акс томонга қараб кетганлигидан (бу, балки, дастурхонда ҳар хил ичкиликларнинг кўп бўлганлигидан келгандир), уларни идора қилмоқдан бутунлай ожиз бўлиб қолди, мана шу сабабдан Иван Иванович ҳангомага қизиқиб иккала дўстнинг ўртасига кириб қолғон қизил кўйлакли хонимнинг устига бориб тушди. Бу, албатта, фоли хайр аломати эмасди. Шундай бўлса ҳам ишни ўнгламоқ мақсадида гаранишнинг ўрнига судя ўтди ва юқори лабидаги ҳамма бурнакини бир сўришдаёқ тортиб олгач, Иван Ивановични яна нариги томонга қараб сурди. Миргородда аразлашганларни, расми, шу йўл билан яратшиарлар, бу ўзи бир қадар тўп ўйинига ўхшаб келарди. Судя Иван Ивановични бир томонга қараб сурган ҳамон, бу ёқдан филай Иван Иванович ҳам бутун кучини йиғиб туриб Иван Никифоровични ўша томонга қараб сурди, бу вақтда Иван Никифоровичдан оққан тер тарновдан оққан ёмғирга ўхшарди. Иккала дўстнинг анчагина қаршилик қилишларига қарамасдан, уларни ҳам ҳолда бир-бирларига тўғри келтиролдилар, чунки бу ишга бел боғлаган азаматларнинг икковига ҳам орқада турган одамлар анчагина ёрий беришдилар.

Шундан сўнг уларни тўрт томондан маҳкам айлантириб олдилар-да, то бир-бирларига қўл бергунча бўшатмадилар.

— Э, худо ярлақасин сизларни, Иван Никифорович ва Иван Иванович! Инсоф билан айтингиз: нимани та-лашиб урушдингиз? Бир беҳуда нарсани эмасми? Худодан, эл-халқдан уялмайсиз-ми?

— Мен билмайман,— деди Иван Никифорович. Ўзи ҳорғинлик билан ҳансираб турарди (унинг ярашмоққа кўп ҳам қарши эмаслиги сезиларди).— Мен билмайман, нима қилиб қўйғон эканман мен Иван Ивановичга? Нимага у киши менинг катагимни йиқитиб ўзимни нобуд қилгали қасд этдилар?

Иван Иванович Иван Никифоровичга кўз солмасдан жавоб қилди.

— Ҳеч бир ёмон қасдда бўлунганим йўқ. Ҳам худонинг олдида, ҳам, эй ҳурматли дворянлар, сизнинг олдингизда қасамёд этаманки, душманимга қарши мен ҳеч нарса қилғоним йўқ. Нима учун у мени беобрў қилиб рутbam ва даражамга зиён еткизиб юради?

— Қанақа зиён еткизибман мен сизга, Иван Иванович?— деди Иван Никифорович. Яна бир дақиқа шунақа изоҳот олиниб берилса, бу кўхна адоват битиб кета қоларди. Иван Никифорович ёнидан тамаки қутичасини олмоқ ва «марҳамат» демак учун киссасига қўлини узата бошлаган эди.

— Бу, ахир, осилмоқ эмасмики,— деди Иван Иванович, кўзини ердан олмай туриб.— Сиз, пири муҳтарам, менинг даражам ва насли-насабимни бу ерда зикр қилиб бўлмайтурғон даражада одобсиз бир сўз билан ҳақорат қилдингиз?

— Рухсат этингиз, Иван Иванович, мен сизга ўртоқлик тариқи билан айтиб бераман! (Шу онда Иван Никифоровичнинг бармоғи Иван Ивановичнинг тугмасига тегиб турардики, бу унинг эски дўстига нисбатан майлини кўрсатарди.) Сиз ўзингиз ҳам қаердаги бўлмагур гаплардан озурда* бўлиб юрибсиз: ниҳояти, сизни «эркак фоз» деб қўйганимга ё...

Иван Никифорович шу сўзни чакки айтиб юборганини ўзи ҳам пайқади, лекин бўлар иш бўлган, сўз айтилган эди. Бутун меҳнат бекор кетди! Ҳеч ким йўқ ерда айтилган бу сўзга ҳам Иван Ивановичнинг жони чиққан ва шу қадар ғазаби келган эдикি, худо ҳеч бир бандасига кўрсатмасин, энди қандай чидасин у киши, ўзингиз ўйлаб кўрунгиз ахир, севимли ўқувчилар, қандай чидасинки, у ўлдурувчи сўз жуда кўп хонимлар ҳозир бўлган бир ерда айтилди ва Иван Иванович ўзи у хонимларга доим сипо кўрунмак истарди. Агарда Иван Никифорович бундай қилмаса, «эркак фоз» деган сўзнинг ўрнига «парранда»гина деса ҳам, балки, ишни ўнглаб бўларди. Лекин, бўлмади, иш пачавага айланди!

У киши Иван Никифоровичга шундай бир қаради,

шундай бир қарадики, агарда у қарашга ҳокимият қуввати берилган бўлса, бир нафасда Иван Никифоровичнинг кулини кўкка совурарди! Буни меҳмонларнинг ўзлари ҳам пайқадилар ва дарҳол уларни ажратиб қўйдилар. Шундан кейин у одам, тавозеънинг мужассам намунаси бўлган ва ҳеч бир гадойни ҳол-аҳвол сўрамасдан ўткармаган бир одам, даҳшатли бир паришонлик ичиди бу ердан ўзини олиб қочди. Алам ўтгандан кейин шунақа кучли талвасаларга тушар экан киши!

Бир ойгача Иван Ивановичдан бир нарса эшитилмади. У киши ўз уйларида пинҳон бўлган эдилар. Кўҳна, оғзи тилсимлик сандиқ очилган, ундан — нима деб ўйлайсиз? — нуқралар*, эски ота-бободан қолғон нуқралар буёққа олинган эди ва бу нуқраларнинг ҳаммаси «аҳли қаламдон»нинг сиёҳ билан қорайғон қўлларига ўтди. Иш эса бориб-бориб палата маҳкамасига тушди. Мазкур палатадан даъвонинг эртага қаралажаги хусусида севинчли ахборнома келгандан кейингина Иван Ивановичнинг кўнгли ёришди ва ташқарига чиқмоққа жазм қилди. Афсус, афсуски, ўша вақтдан тортиб то 10 йилгача мазкур палата ҳар кун ахборнома юборардики, «Иш эртага қаралади» деб.

Бундан беш йилча муқаддам ўша Миргород шаҳрига йўлим тушиб қолди. Мен ёмон вақтда йўлга чиқсан эканман. Фамгин ва ҳам намли, серлой ва сертуман куз фасллари эди. Зериктирувчи ва тинимсиз ёмғирларнинг ижодкордаси бўлган аллақандай ўхшовсиз ва ғайритабий майсалар — қирлар билан толаларни суюқ бир тўр билан қоплағонлар ва уларнинг танларига шўхлик — чолга, гул — кампирга ёпишгандай ёпишиб олган эдилар. У вақтлар обу-ҳаво менга кўп таъсир қилувчи эди: у бўйулғонда мен ҳам зерикар эдим. Лекин бунга қарамасдан Миргородга яқинлашғон сари юрагимнинг тобора қаттиқроқ урганини сезардим. Ё оллоҳ, қанча хотиралар бор бу ерда! Миргородни кўрмаганимга ўн икки йил бўлади.

У вақтларда бу ерда икки ягона, зот, икки ягона дўст ниҳоят даражада қадрдан бўлиб яшардилар. Бу орада қанча номдор зотлар дунёдан ўтдилар! Судя Демиянович ўша вақтларнинг ўзидаёқ марҳум бўлган эди, ғилай кўзлик Иван Иванович ҳам дорилғанодан дорилбақога азимат қилғон эдилар. Шаҳарнинг улкан

кўчасига кирдик. Ҳар ерда учига бир тутам похол боғланган ходача қозиқлар кўрунарди, демакки, шаҳарни қайта бошдан режага солиб тузатмоқчилар! Бир қанча уйларни олиб ташлаганлар. Деволлар ва четан деволларнинг қолдиқлари мунгли-мунгли чиқиб туардилар...

У кун — байрам куни эди, чипта соявонли аравамни черков олдида тўхтатиб, астагина, ҳеч кимнинг кўзига қоқилмасдан черковнинг ичкарисига кирдим. Зотан, кўзи тушатурғон киши ҳам йўқ. Черковнинг ўзи ҳам бўм-бўш. «Намозхонлар»нинг ҳам лойдан қочиб уйларидан чиқмағонлари кўрунуб туарди. Айниган, тўғриси тоби йўқ ҳаволи бир кунда ёнган шамлар ҳам, алланега, ажаб бир кўнгулсиз кўрунарди; черковнинг икки ёнидаги қоронғи йўлаклар қайғифа ботган каби эдилар; чамбар ойнаклик баланд бўйли деразалар ёммирдан кўз ёши тўкардилар. Мен секин ён йўлакка ўтдим-да, оппоқ сочли муҳтарам бир чолдан «Мумкини билсак, Иван Никифорович ҳаётми?» деб сўрадим. Худди шу чоқда сурат олдида ёниб турган шамнинг алангаси ловуллаб кетиб бутун ёруғи муҳотабимнинг* юзига тушди. У юзга қараб унда ўзимга ошино нишоналарни кўргач, менинг ҳайронлигимни томоша қилсангиз эди! Воқеани, Иван Никифорович шунинг ўзи эди! Нақадар ўзгарибида лекин!

— Хўш, эсон-омон бормисиз, Иван Никифорович? Жуда қариб қолибсиз-ку!

— Ҳа, қариб қолдим. Мен бу кун Полтавадан келиб турибман,— деди Иван Никифорович.

— У нима деганингиз! Шундай бузуқ ҳавода Полтавага бордингизми?

— Қандай қиласи! Даъво иши...

У шундай дегач, мен ихтиёrsиз бир уҳ тортдим.

Менинг уҳ тортганимни Иван Никифорович пайқади-да, деди:

— Энди хотиржам бўлинг: ишни янаги ҳафтага ва менинг фойдамга ҳал бўлуши хусусида аниқ хабарим бор.

Мен таажжуб мақомида елкамни қоқдим-да, Иван Иванович тўғрисида билай деб ташқарига чиқдим.

— Иван Иванович шу ерда,— деди кимдир бирор,— у киши ҳозир меҳробдалар.

Шунда арвоқ бир кишига кўзим тушди. Шуми ҳали, Иван Иванович?

Юзларини ажин босган, соchlари тамом оқариб кетган, лекин устидаги пўстуни ҳали ҳам ўша ўзим кўрган пўстун эди. Салом-алайк ва эсонлик сўзлари тугартугамас, Иван Иванович ўша — ўзининг варўнка нусха юзига келишиб тушатурғон хурсанд жилмайиш билан кулиб туриб деди:

— Севинчли бир янгиликни арз қилайнми сизга?

— Қандай янгилик экан? — дедим мен.

— Эртага мутлақ менинг ишим қаралади. Палата жуда ишонтириб айтди.

Мен илгаригидан ҳам оғирроқ уҳ тортдим-да, жуда зарур бир иш билан келаётганимдан, тезгина хайр-маъзур қилиб аравамга чиқдим.

Миргородда «учағон» деб ном чиқарғон арвоқ отлар, сури лойлар орасидан кечаркан, туёқларидан қулоққа ёқмайтурғон бир овоз чиқариб, чопа кетдилар. Ёмғир кучер бўлиб ўтурған ва бошига чипта ёпиниб олган жуҳуднинг устига бор кучи билан сув қуярди. Нам бутун баданимдан ўтиб кетди. Шаҳардан чиқаберишда мунғайиб турған қоровул будкаси, ичида эски кийимларини ямаб ўтурған майиб билан бирга, секин-секин ёнимиздан ўтди. Яна ўша, баъзан ўйдум-чуқур қора, баъзан ўт ўсган кўм-кўк қирлар, ивиган қарға ва зағчалар, бир хилда ёғиб турған ёмғир, кўзи ёшли ва нурсиз осмон... Шу дунёдан ҳам, тақсиirlар, тўйиб кетасан киши!

ЛЕОНИД АНДРЕЕВ

ОСИЛГАН ЕТТИ ҚИШИНинг ҲИҚОЯСИ

1. ҚУНДУЗ БИРДА, ВАЗИР ҲАЗРАТЛАРИ

Вазир жаноблари жуда ҳам семиз ва «томла»¹ дардига мубтало бир одам бўлғонлигидан ҳар ҳолда эҳтиёт йўлини тутиб, у кишига бўлмоғи мумкин қаттиқ талвасаларнинг олдини олмоқ учун, унга қарши ғоят жиддий бир суюқасд тайёрланмоқда бўлғонини унинг ўзига илгаридан хабар бериб қўйдилар. Суюқасдинг тафсиларини ҳам битта-битта баён қилдилар: суюқасд эртага эрта билан бўлмоғи керак, ўз шерикларидан бир хоин томонидан фош этилган ва ҳозир агентлар томонидан изма-из пойланмоқда бўлғон бир неча террўрчи², бомбалар ва тўппончалар билан яроғланғонлари ҳолда, кундуз соат бирда вазирнинг эшиги олдида тўпланиб, унинг уйидан чиқмоғини кутсалар керак. Ўзлари ҳам шу ернинг ўзида қўлга олинажаклар.

Вазир шундан сўнг тезгина човриб, уст-бошини киёб, аллакимнинг меҳмондўз ўрдасига тунагали кетди. Унинг хотини билан икки боласини ҳам эртага рўбарусида бомба отувчилар тўпланажак бу қўрқинч уйдан бошқа бир жойга жилдирдилар.

Аллакимнинг бегона ўрдасида, ҳали чироғлар ўчмата-ган, ўзига таниш кишиларнинг олқишлоғчи юзлари салом бериб, кулиб ва суюқасд ташаббуси сабабли таас-

¹ Мия фалажлиги касали.

² Бу жойда — бирор уюшманинг топшириғи бўйича ўзи қарши бўлғон ҳукуматнинг катталарини ўлдурадиган киши. Умуман «террўр, ўлдир» усули ҳар иккала томондан (ҳам ҳукумат, ҳам унинг қаршилари томонидан) ишлатиладир.

суф билдириб турғон пайтларда бу улкан одам ҳам ўзида бир турли ёқимли ҳаяжон ҳис этарди, лекин бир қанча вақт ўтгач, одамлар тарқалиши, чироқлар ўчди ва шунда тун бўйи ётоқнинг жим ва ёлғиз қўйнида у, жуда ёмон қўрқиб чиқди.

Унинг кўз олдидан яқинда бўлуб ўтган ҳамма қўрқинч воқеалар бир-бир кетин ясов тортиб ўтилар. Унинг ўзи каби улкан ва ҳатто ундан ҳам улканрак қанча кишиларга бомбалар ташланди ва у бомбалар одам танларини пардек тўздириб юбордилар, мияларини ифлос деволларга уриб парчалади, тишларини милкларидан жудо қилди. Бу ўйларнинг таъсири билан унинг картга ёйилиб кетган йўғон ва касал гавдаси бомба портлашнинг заҳарли қувватини ҳозирданоқ ўзида сезиб турғон ёт бир гавда каби туюлар ва шунда худди қўллари елкасидан узилиб, тишлари тамом тўкулиб, мияси кулпарча бўлиб, оёғи эса бутунлай жонсиз қолиб, ўлук оёғи каби бармоқларини юқори кўтаргани ҳолда қимирламасдан ётгандай бўларди. У зўр бериб қимирлади, баланд овоз билан дам олди. Қайта-қайта йўталди, сўнgra «ҳеч бир ўлукка ўҳшағон жойим йўқ» дегани қилиб, ўзини карт пуржиналарининг ғижирлаши ва адиёлнинг шитирлашидан ҳосил бўлғон жонли унлар ичига олди ва ўзининг тамом тирик бир киши бўлғонини, ўлумга ҳатто ёндашмағонини ва бошқа ҳамма одамлар каби ўлумдан узоқ бўлғонини кўрсатмоқ учун ётоқнинг жим ва ёлғиз қўйнида ўзининг йўғон овози билан қаттиқ ва узуб-узуб бўкурди:

— Баракалла, шоввозлар, баракалла, шоввозлар, баракалла, шоввозлар!

Бу мақтов сўзлари унинг жонини сақламоқда бўлғон, худди ўз вақтида жуда усталик билан муҳаққақ бир ўлумнинг олдини олғон агентлар, полислар, солдатлар ва бутун шу хил одамларга оид эди.

У сўзлар неча хил овозларда товуш бергани, яъни дам хушчақчақ-эрмакли, дам азобли, дам ўжар ва дагал рангларга киргани ҳолда:

— Кундузи бирда, вазир ҳазратлари! — дея яна ўз теграсида акс этди. Гўё ётоқхонага тайёр буроғли гирамафонлардан юзларчасини қўйдилар-да, улар ҳаммаси бир-бир кетин машинага хос бемаъни ҳафсала билан ўзларига буюрилган сўзларни бақира-бақира қайтардилар:

— Кундуз бирда, вазир ҳазратлари!

У сергўшт, хушбўй кафтлари билан ўз юзларини сиқаркан, қўйидаги нарсалар даҳшатли бир равшанлик билан унинг хаёлидан кечдилар: агар суиқасд бўлишини хабар бермасалар, эртага эрта билан у ҳеч нарсадан хабари йўқ ўрнидан тураг, сўнгра, яна ҳеч нарсадан хабари йўқ, қаҳвасини ичар, сўнгра даҳлизга чиқиб уст-бошини киярди. Ўша топда на бунинг ўзи, на бунинг пўстунини кийгизиб қўйғон дарвозабон, на-да унга қаҳва келтирган хизматчи, — қаҳва ичиб, пўстун кийиб ўлтурмоқнинг жуда беҳуда эканини, чунки бир нафасдан сўнг бутун ўша нарсаларнинг, яъни ҳам пўстун, ҳам унинг жисми, ҳам у жисмига сингган қаҳва... ҳаммаси-ҳаммасининг бомба портлаши билан нест-нобуд бўлиб, ўлум қўли билан йўқ қилинажагини билмаган бўладилар. Ана, дарвозабон ойнабандлик эшигини очаётир... ўша солдат, ўзи сингари бутун кўкрак нишонлар билан тўлғон севимли, солиҳ ва мулоийим дарвозабоннинг ўзи, ўз қўли билан **ҳалиги мудҳиш эшикни очаётир**, очаётир, чунки унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ. Теварак-атрофдагилар ҳам ҳаммаси куладир, чунки ҳеч нарса билмайдир...

— Аblaҳлар! — деди у жеркиш ва жирканиш билан.

Сўнгра, тегишли кишилар эшитсин дея, аввалгидан баландрак овоз билан ва бир қадар эшикка томон бурилиб туриб яна бир мартаба қайтарди:

— Аblaҳлар!

Бу хитоб эса яқиндагина ўзи томонидан «ёшоввозлар» дея мақталғон ва ортиқча ғайрат кўрсатамиз деб суиқасд масаласини унга батафсил айтиб берганларга тегиш эди.

Сўнгра бирдан фикрлари мустаҳкамланиб ва тартибга тушиб чуқур-чуқур ўйга толди: «Ҳа, албатта, — деди у ўз-ўзига, — мана эндигина менга хабар берганларидан ва ҳамма гапни билганимдан кейингина мунақа қўрқинч бўла бошлади-да, йўқса, мен ҳеч нарсани билмасам, тинчгина қаҳвамни ича берардим-да. Сўнгра, албатта, у ўлум деган нарса келарди — лекин мен, оё, ўлумдан шу қадар қўрқатурғон кишиманми? Мана, юрагимда ёмон бир касалим бор, албатта бир кун ўлиб кетаман, аммо бу тўғридан ҳеч қандай хавф қилмайман, чунки қачон ўлушимни билмайман. Бу аblaҳлар бўлса менга келиб «кундуз бирда, вазир ҳазратлари» деб ўтурибдирлар. У аblaҳлар мени хурсанд қиласиз деб ўйладилар, ҳолбуки, унинг аксинча ўлум деган нарса кўз олдимга келиб олиб сира кетмайдир. Сира кет-

майдир, чунки менинг бутун фикрим ўша бўлиб қолди.
Асл қўрқув ҳам ўлумда эмас, уни билишда: агарда одам боласи ўзининг қайси кун ва қайси соатда ўлушкини аниқ ва пухта билса, яшамоқ асло мумкин эмас бир ҳолга келарди. Бу абллаҳлар бўлса танбиҳ қиларлар: «кундуз бирда, вазир жаноблари».

«Кундуз бирда, вазир жаноблари!» дейдилар бу жонкуяр эшаклар, ори рост, ўлумни олдини олишга муваффақ бўлғонлари учунгина шундай дейдилар, лекин келажак ўлум соатини билишининг ўзгинаси ҳам бутун ваҳима солиб юборди.

Кўнглида бирданига пайдо бўлғон аччиқ бир алам билан у англадики, ўша лаънати қора соат ўтмагунча бунга на уйқу, на роҳат, на шодлик насиб бўлмаяжак. Бир дафъа ўйқусидан уйғотилган ўлум ваҳимаси бутун аъзо-баданига ёйилди, суюкларгача кириб сингди, ўзининг сўнук чеҳрасини тандаги ҳамма тешикчалардан чиқариб кўрсатмакда.

У энди эртаги куннинг ўлдуручиларидан қўрқмасди: улар йўқ бўлғонлар, унутилғонлар, унинг инсоний ҳаётини ўраб турғон душман одамлар ва ҳодисалардан иборат бир издиҳом ичига кириб йўқолғон эдилар; унинг қўрқ-қани бирданига келажак ва келмай қолмаяжак аллақандай бир нарса эди: ё «томла» касалининг бирданига ҳуружи, ё юрак ёрилиши, ёхуд қоннинг сиқишига чидаёлмасдан, семиз бармоқларга тор келган биялайдек, бирданига узилиб кетажак ингичка қон томири эди.

Шунда ўзининг семиз ва қисқа бўйни ҳам ўзига қўрқинч кўринди, хўппа ва калта бармоқларига қарамоқ, уларнинг нақадар калта, ўлум номлари ила нақадар тўла бўлғонликларини ҳис этмак ҳаддан ташқари оғир келди. Илгари қоронғида ўлукка ўхшаб қолмайин деб қимирламоғи ва ҳаракат қимирламоғи мумкин бўлса, энди бу ёниқ душман юзидек совуқ, қўрқунч ишиқда папирос қутиласини топув ёки жингироқ тугмасини босув учун салгина қимирламоқ ҳам қўрқинч ва маҳол эди. Асаблар «белни маҳкам боғлағонлар», уларнинг ҳар бири худди типпа-тик бўлғон букма симга ўхшар эдиким, унинг юқори учига — қўрқувдан олайғон кўзлари ҳамда томир тортишқондаги каби тартибсиз очилғон, дами ичига тушган ва жим қолғон оғзи билан—кичкинагина бир бош келиб қўнмишди. Нафас олиб бўлмасди. Бирдан қоронғилик ичиди, чанглар ва ўргамчик уялари орасида, аллақайси бир шип остида турғон электир чи-

роғига жон кирди. Унинг маъдандан ясалғон кичкинагина тилчаси жиринглаган пиёлачанинг қирғоғига титраб-қалтираб ўзини урар, сўнгра тўқтар, сўнгра тиним билмас қўрқув ва жинғқириш билан яна дилдирамакка бошларди. Бу вазир ҳазратларининг ўз ётоқхонасидан туриб одам чақириши эди.

Одамлар чопишиб қолдилар: У ер-бу ерда, қандиллар ва деволларда битта-яримта чироғлар туташди, ёруғ бермоқ учун камлик қилғон бу чироғлар кўлагалар кўрсатмак учун етарли эди. Улар ҳар томонда пайдо бўйдилар: бурчакларга келиб ғўдайдилар, шип бўйлаб ўралдилар, ҳар бир баландликка титрай-титрай осилиб, деволларга ёнбошладилар.

Йўғон ва қалтирафон бир овоз алланималар деди. Сўнгра телефон орқали дўйктур чақирдилар, чунки улан одам ўсал бўлиб қолғон эди, вазир ҳазратларининг хотини ҳам чақирилди.

2. ОСИБ ҮЛДИРИЛСИН!

Полисанинг айтғони бўлди. Бомбалар, «жаҳаннам машиналар»¹ ва тўпкончалар билан яроғланғон, ўзлари уч эркак ва бир хотиндан иборат бўлғон тўрт террўрчини худди вазирнинг эшиги олдидан ушладилар, бешинчисини, «яширик квартир» эгаси бир хотин экан, уни ҳам топиб қамоқға олдилар. Шунда кўпгина «демамит»², ҳали ўқи солиниб битмаган бомба ва бошқа яроғлар топилди. Қамоққа олинғонларнинг ҳаммаси ҳам жуда ёш нарсалар эди: эркакларнинг энг улуғи 28 да, хотинларнинг энг ёши 19 дагина эди. Уларнинг сўроғлари ўзлари қамалғон қалъанинг ўзида бўлди, сўроқ ўша омонсиз йилларнинг бошқа бутун сўроғлари каби ёпиқ ва тез бўлиб ўтди.

Сўроғда уларнинг бешови ҳам ўзларини тинч, лекин ғалат жиддий ва ўйчан тутдилар: сўроқчиларга қарши улардаги нафрат шу қадар зўр эдикӣ, ортиқча бир табассум ёхуд шодликнинг ясама бир аломати билан ўз дадиллигини кўрсатув деган нарсани уларнинг ҳеч бири истамади.

Сўроқчиларга энг яқин ўлтурғони — ўзини Сергей

¹ Ўзидан-ўзи ёриладурғон бомба.

² Жуда кучли портловчи нарса.

Головин деб атағон ишдан чекинмиш бир миролойнинг¹ ўғли, ўзи ҳам бурун зобит (оффитсер) бўлиб ўтган бир йигит эди. Ҳали жуда ёш, сариқ сочли, кенг елкали бўлғон бу навқирон йигитча шу қадар соғлом эдики, на зиндан ва на муҳаққақ ўлумнинг интизори унинг юзларидан—қизилликни ва мовий кўзларидан эса—ёш масъуд болалик жилосини кетказалмас эди. У ҳаммавақт ўзининг ҳали ўзи кўнига олмағон пахмоқ, оқимтил ва бир чимдимгина соқолчаси билан зўр бериб ўйнар, ҳамда кўзларини пирпирата-пирпирата ва қиса-қиса бирушта теразага қаради.

Шунда—чанг босқон, ўтган йилдан бери артилмаган юқори қават тераза орқали жуда ажиб ва гўзал бир ҳаво — осмон кўринадир: дастлаб қараашда у бир оз кул ва тутун сингари сурранг² кўринса-да, қарағон сари унинг кўкимтиллиги ортиб, бора-бора мовийлиги яна ҳам чуқурроқ, яна ҳам очиқроқ, яна ҳам кетсиззрак зоҳир бўладир. Сергей Головин ҳам ана ўша ҳавога тикилгани ҳолда соқолчаси билан ўйнар, узун ва пахмоқ киприкли кўзларининг дам унисини, дам бунисини пирпиратар ва зўр бериб бир нарсани ўйлар эди. Бир қур у бармоқларини апил-тапил ҳаракатга келтириб аллақандай бир хурсандлик билан болалар сингари пешасини тириштиргон эди, — сўнгра, теграсига бир кўз ташлағоқ, оёқ остида қолғон учқун каби яна дарров сўнди ва ўша оннинг ўзида юзидаги қизиллик устига ер ва ўлум сингари совуқ бир кўкариш чўқди ва пахмоқ сочи алам ва озор билан пойидан тортиб олиниб, сўнук³ бармоқлар орасида худди ашканчага* тушгандай қисилди. Шунда ҳам яна турмуш ва кўклам севинчи зўр келди: бир неча минутдан сўнг ўша бурунги болаларча юзи баҳорнинг осмонига тамом бурулди.

Кимлиги номаълум, лекин Муся деб юритилган сўнук юзли ёш бир қизнинг кўзлари ҳам осмонда эди. У, Головиндан ёшроқ бўлса ҳам, ўзининг ўткурлиги ҳамда тўғри ва мағрур кўзларининг қоралиги билан ундан кўра улуғроқ кўринадир. Аммо унинг ёшлигини ингичка ва мулоим бўйни билан яна ўшандай ингичка ва қиз болача бармоқлари билинтириб турарди. Унинг ранги сўнук эди. Лекин бу ўлум рангидаги сўнуклик эмас, балки одамнинг ичига жуда зўр олов ёқилғонда ва

¹ Полковник.

² Серый.

³ Бледный.

унинг бадани худди хитой чиннисидек шаффо¹ ярқи-
рағонда зоҳир бўлатурғон ўзгача бир қизгин сўнуклик
эди. Унинг осмонга қараши ҳам ёлғиз шу учун эдиким,
бутун шу ифлос — подшоҳлик залда осмоннинг шу мо-
вий парчаси қадар чиройлик, пок, тўғри қизнинг кўзла-
рига фитна тузогини қурмағон бир маҳлуқ топилмасди.

Сергей Головинга сўроқчилар (судлар)нинг раҳмла-
ри келди, қизни эса улар жуда ёмон кўрдилар.

Қизнинг ёнида, унинг ўзига ўхшаб қимирламасдан,
қўлларини тизлари орасига қўйғони ҳолда кимлиги но-
маълум, лекин Вернер деб юритилган бир киши ўлту-
рар эди. Агар одамнинг юзини мустаҳкам эшик сингари
беркитиб, қулуилаб бўлса, шу кимлиги номаълум киши
ўз юзини темир дарвоза каби беркитар ва устидан те-
мир қулуб соларди. У ўзи қимирламасдан ўлтурғони
ҳолда тақтадан ясалгон полдан (ердан) кўзини узмас
ва шунда билиб бўлмас эдики: тинчми у одам ё узлук-
сиз талвасадами, бирон нарсани ўйлайдими ё агентлар-
нинг судга бераётган гувоҳликларини тинглайдими? У
бўйига кўп ҳам баланд эмасди, унинг юз белгилари но-
зик ва асл эди. Ўзи мулоим ва чиройли бўлғон бу
одам айни замонда жуда буюқ, лекин ювош бир кучга,
бўшашмас бир мардликка, совуқ ва дадил бир мардлик-
га эга бўлғонини кўрсатиб туар эди. Калта ва очиқ
жавобларини у жуда мулоимлик билан бериб, ҳам шу
мулоимлик унинг лабларида ва ярим таъзимларида
ҳаммадан қўрқинчроқ кўринарди, ва бандилар чопони
ҳам ҳамманинг устида келишмаган бир масҳарабоз
кийими каби кўрунгани ҳолда, унинг устидан тамом йўқ
бўлиб, кўринмай кетган, яъни кийим деган нарса бу
одамга шу қадар бегона эди. Ҳамда бошқа террўчи-
лардан бомбалар билан «жаҳаннам машинлари» топи-
либ, бунинг — Вернернинг ёнидан ёлғиз бир тўппонча
чиққан бўлса ҳам, сўроқчилар негадир унга ўшаларнинг
кattаси деб қарап ва ундан сўз сўраркан, унинг ўзи ка-
би калта ва ишchan сўзларини ишлатиб, бир қадар ҳур-
мат кўрсатар эдилар.

Унинг кетидан келган Василий Кашириннинг бутун
вужуди муттасил ва тоқатдан ташқари бир ўлум қўр-
қинчидан ҳамда шу қўрқинчни босмоқ ва сўроқчилар-
дан яширмоқ мақсадида яна шу қадар зўр бериб урун-
моқдан иборат эди. Ҳў... эрта билан, уларнинг ҳаммаси-

¹ Ута кўринган, у томондан бу томони кўрунган — прозрачный.

ни сўроққа олиб чиқилғонда-ёқ, у юрак тепишининг зўрлигидан бўғулар даражага келган эди, пешанасига томчи-томчи тер чиқиб туарар, қўллари ҳам худди шу сингари терлик ва совуқ бўлиб, устидаги совуқ терли кўйлаги этига келиб ёпишар ва оёқларини жилдирмай қўйғондай бўларди. У фавқулодда куч ишлатмак билан ўз бармоқларини қалтирашдан сақлар, овозини қаттиқ ва англайишли бўлмоққа, кўзларини тинч турмоққа мажбур этарди. У ўз теграсида ҳеч нарсани кўрмас, овозлар унга туманлар орасидан чиқсан каби эшитилар ва ўзининг баланд овоз билан қаттиқ-қаттиқ жавоб қайтармоқ учун жон ҳалпида урунишларини ҳам ўша туманлар орасига йўлларди... Жавоб бериб бўлғондан сўнг у сўралган саволни ҳам, ўзи берган жавобни ҳам дарров эсдан чиқариб, яна ўша унсиз ва мудҳиш курашига бошларди. Унда ўлум шу қадар барада кўрулардик, сўроқчилар унга қараашдан ўзларини тортардилар ва шунда унинг ёшини белгиламак ҳам бузулишга бошлағон ўлукни белгиламак сингари қийин эди. Паспортга қарағонда унинг ёши 23 да холос. Бир-иккита мартаба Вернер унинг тиззасига секингина қўлинни тегизди ва ҳар дафъасида у мана шу биргина оғиз сўз билан жавоб қайтарди:

— Тинчлик.

Баъзан унда бирданига сўзсиз, ҳайвонларча ва жон аччиғи бир фарёд билан ҳайқирмоқ учун чидаб бўлмас бир истак пайдо бўлар ва унинг энг мудҳиш онлари ўша бўларди. Ушанда у секингина Вернерга томон ўтар, у ҳам ердан кўзини олмасдан секингина жавоб қайтарди:

— Тинчлик, Вася, Оз қолди энди.

Яна шунда ҳаммани ўзининг оналарча ғамхўр кўзлари билан қучоқлағони ҳолда, изтироб ичидаги эзилиб бешинчи террўрчи — Ковалъчик Таня ўлтуради. У ҳанузгача ҳеч бир бола кўрмаган, ўзи ҳали жуда ёш бўлиб, Сергей Головин каби қизил юзли бўлса-да, бутун шу кишиларнинг онаси мақомида эди, яъни унинг қарашлари, табассумлари, қўрқувлари шу қадар ғамхўр ва шу қадар беҳад мунис эди. Утаётган сўроққа у бутун дахли йўқ нарса каби қараб, ҳеч бир аҳамият бермас, ёлғиз бошқаларнинг не раввишда жавоб берганликларинигина тинглар эди: яъни, товуши қалтирадими, қўрқандан бўлдими, сув бермасмикан дея.

У Вася хусусида жони сиқилғонидан унга қараёлмасдан ҳадеб ўзининг дўндиқ бармоқларини қайриб ўй-

нарди, Муся билан Вернерга эса ғурур, ҳурмат билан қарап ва шунда юзлари ҳам жиддият ва эҳтиром касб этарди. Сергей Головинга эса бирушта ўз табассумини еткизишга тиришарди.

«Кўзи осмонда яхши йигитнинг. Қараб ол, қараб ол, азизим», — деб ўйлади у Головин тўғрисида. — Васячи? Бу нима қилғони унинг, ё рабби, ё рабби... нима қиласман энди мен буни? Бирор нарса десам яна бадтар бўладир: бирдан йиғлаб юборса?»

Ўз устида ҳам сўроқ бўлаётқонини ва ўзининг ҳам шулар каби осилажагини у сира ўйламас эди, яъни бу тўғрида тамоми лоқайд эди. Йўқса бомбалар ва динамитлар омбори мана шу хотининг уйидан топилган, ҳам шуниси қизиққи, яна шу хотин полисани ўқ узуб қарши олғон ва бир агентни бошидан ярадор қилғон эди.

Сўроқ қоронғи тушгач, ҳу... соат 8 да тугади. Зангортанги осмон аста-аста, Муся билан Сергей Головинларнинг кўз олдида сўнди, лекин сўнаркан ол рангларга бўянмади, ёз оқшомларида бўлғони каби секингина табассум қилмади, балки бузулиб-айниб, сур рангланиб, бирданига совиб қиши кепатасига кирди. Головин оғир бир нафас олди, бир чўзулди, яна бир-икки мартаба теразага кўз ташлади, лекин унда совуқ тун қоронғисидан ўзга нарса йўқ эди, яна бурунгидай соқоли билан ўйнашда давом этиб, болаларча қизиқиш билан сўроқчиларни, милтиқли солдатларни томоша қилмоқча бошлиди. Таня Ковальчукка қараб табассум қилди. Муся бўлса, осмон сўнгандан сўнг, тинчгина кўзларини қуий тушириб ўлтурмасдан, тўппа-тўғри бир бурчакка бурди, шу пайтда унда бир ўргамчик, ислик димлик печнинг сиқиғи остида шарпасизгина тебраниб ётарди, у қиз ҳукмнома ўқулгунча шу ҳолатда қолди.

Ҳукмнома ўқулиб бўлғоч, закунчилар билан хайрлашиб ҳамда уларнинг ноиложлик орқасида ганирган, шиквали ва гуноҳкор кўзларига қарамасликка тиришиб, айбланувчилар эшик олдида биргина минут бир-бирлари билан дуч келишиб қолдилар ва шунда қисқа-қисқа жумлалар билан жиндек гаплашиб олдилар.

— Ҳа, мен ҳам жуда хотиржамман, дўстим, — деб баланд овоз билан, тинчгина ва ҳатто шодликка ўхшашон бир ҳолат билан жавоб қайтарди Каширин.

Воқеан ҳам унинг юзи пича қизара тушган ва энди унақа бузулаётқон ўлук юзига ўхшамасди.

— Падарига ланъат буларнинг, охирда бориб осадурғон бўлдилар-а, — деб болаларча сўкуниб қўйди Головин.

— Кутганимиз ҳам шу эди-да, — деди Вернер тинчгина.

— Эртага ҳукмномани қатъий равишда эшифираjak ва ҳаммамизни бир жойга қўяжаклар! — деди тасалли бериш мақсадида Ковальчукка,— дорга еткунча бирга бўлажакмиз.

Муся жим эди. Сўнгра дадил қадам қўйиб илгари-га босди.

3. МЕНИ ОСИШ ҚЕРАҚ ЭМАС

Террўрчилар сўроғидан икки ҳафта илгари шу округ судининг бошқа бир ҳайъати Иван Янсон деган бир деҳқоннинг сўроғини ўтгазиб осишга ҳукм қилғон эди.

Бу Иван Янсон бой бир деҳқонникида қароллик — батраклик хизматида бўлиб, ўзига ўхшағон бошқа бирмунча фариб, кимсасиз қароллардан ҳеч бир фарқи йўқ эди. Унинг асли ўзи эстонияли эди, бир неча йил орасида аста-аста у қишлоқдан-бу қишлоққа, у деҳқонникидан-бу деҳқонникига ўтиб юриб, охирда пойтахтгача етиб келди. Русчага жуда нўноқ эди, бунинг устига унинг хўжайнини Лазарев фамилияли бир рус бўлиб, яқин ўртада бошқа эстониялилар ҳам бўлмағонлиғидан, бутун икки йилни Янсон индамасдан ўтказди. Аптидан, унинг ўзи ҳам унча гапга майл қилмайтурғон нарса эди ва унинг индамаслиги ёлғиз одамларга эмас, ҳайвонларга ҳам (индамасдан — Д. К.) юрарди: индамасдан от сугорар, майда ва эътимодсиз* қадамчалари билан ҳар от теграсида секин ва эрина-эрина судралиб юриб, индамаслигидан норози бўлғон от бунга ноз қилиб ҳазиллаша бошласа, яна индамасдан уни қамчи билан пишитарди. Урғонда ҳам совуқ ва баджаҳл бир қайсарлик билан жуда қаттиқ урап, агарда унинг ич-килилка ашаддий хумор бўлғон вақтларига тўғри келса, калтаклаш қутуриш даражасига етарди. Ўшандаги қамчининг чирсиллаши ва тагига тахта ётқизилғон отхонада от тўёқларидан чиқсан авайлагич, ноғора сингари дириллагич, оғирлик тўла тапур-тупур хўжайнининг уйига етиб борарди. Янсон отни урадир деб хўжайнини

унинг ўзини уарди, лекин ура-ура тузатолмагач, «бор» деб ташлаб қўйди.

Ойда бир ёки икки мартаба Янсон хўп ичкилик ичиб мастилик қиласади ва бу ҳол, одатда, у ўз хўжайинин ёнида буфети бор катта бир темир йўл истансасига олиб борғонида юборарди (юз берарди — Д. К.) Хўжайнини истансага туширгач, Янсон чанасини ҳайдаб истансадан ярим чақиримча нарига кетар, ўша ерда қўчанинг бир жойида от-аравасини қорга ботириб қўйиб, пўезднинг жўнашини кутарди.

Сўнгра истансага қайтиб келиб тезгина ичгани ўлтурарди.

Қишлоғига қайтаркан, бутун шу ўн чақирим йўлни улоқ чопқон кишидай чопиш билан босарди. Эзилган, даҳшатли бир ҳолга тушган от бечора тўртала оёғи билан худди устига ўт кетган одамдай чопар, чана ағдарилгундай бўлар, қинғаяр, симёғочларга ўзини урар, Янсоннинг ўзи бўлса узун тизгинини ташлаб қўйиб ва ҳар минутда бир чанадан учқундай бўлиб ё ашула айтар ёки узук ва англашилмас жумлалар билан эстон тилида алланималар деб бақиради.

Уни бошқа кўп жойлардан ҳандай ҳайдағон бўлсалар, бу ердан ҳам аллақачон ҳайдаб юборув керак эди, лекин унинг ойлиги жуда оз бўлиб, бошқа қароллар ҳам бундан яхши бўлмағонликларидан, шу жойда икки йил қолиб кетди. Янсоннинг ҳаётида ҳеч ҳандай айтарлик воқеа бўлмағон эди. Бир мартаба унга эстон тилида ёзилғон бир хат келди, у ўзи саводсиз ва бошқалар эстонча билмаганликларидан у хат шу бўйича ўқулмасдан қолиб кетди. У аллақандай ёввойи ва **бераҳм лоқайдлик** билан гүё у хатнинг ўз юритидан хабар келтирганини ҳеч бир тушунмагандай уни ахлатлар орасига ташлади. Хотин тусаганидан бўлса керак, Янсон ошпаз хотиннинг кетидан ҳам бироз юриб кўрди, лекин бу ишда муваффақ бўлолмасдан, қўполлик билан рад қилиниб, қаттиқ эрмакда қолди, чунки унинг ўзи пакана бўйли, арвоқ — «тараша», сепкил юзлик, шиша ва балчиқ рангида заиф уйқу кўзлик бир йигит эди. Узининг бу қуруққа чопишини» у **лоқайдлик*** билан қарши олди ва ундан кейин ошпаз хотинга сира даҳл қилмади.

Мана шу Янсон қиши кечаларининг бирида, қаролларнинг яна бири истансага кетган оқшомда, қурол кучи билан ўғрилик қилиш, одам ўлдириш ва хотин кишининг номусига тегув учун уриниб, каттакон бир жиноят қилиб қўйди. У бу жиноятни аллақандай ажойиб бир

соддалик билан қилғон эди: ошпаз хотинни ошхонага қамаб қўйиб, ўлар даражада уйқуси келган бир киши каби эринчаклик билан ўз хўжайинининг кети томонидан яқинлашиб келди ва орқасига пичоқ билан битта урди. Хўжайн ҳушидан кетиб йиқилди, хўжайн хотини у ёқ-бу ёққа ўзини уриб дод-вой қилди, Янсон эса тишини рижиллатиб, пичоқ дўлайғони ҳолда сандиқлар билан жавонни тита бошлади. Истаган пулини топиб олди, сўнгра хўжайн хотинини биринчи дафъя кўрган кишидай ва ўзи ҳам сира кутмагани ҳолда зўрламоқ учун унга томон ташланди. Лекин шу пайтда пичоғи қўлида бўлмағонлигидан хўжайн хотини ундан кучлилик қилди ва ўз номусга теккали бунга йўл бермаслик билангина қолмасдан, унинг ўзини ҳам бўғиб ўлдураёзди. Шу вақтда ерда ётқон хўжайн қимирлаб қолди, ошхона эшигини ағдариб чиқиб қўлида каттакон темир қисқичи билан гулдураганича ошпаз хотин келиб кирди, шу билан Янсон тола томонга қочмоққа мажбур бўлди. Уни бир соатдан сўнг омборнинг бир муюлишида чўкка тушиб ўлтуруб, ўт қўйиш ниятида бир-бир кетин гугурт чақиб турғонида ушлаб олдилар.

Бир неча кундан ўнг хўжайн «қон кетиши» орқасида ўлди. Янсонни эса бошқа ўғрилар ва қотиллар қаторида ўз навбати келгач, сўроқ қилдиларда, ўлум жазосига ҳукм этдилар. Сўрағонда ҳам у боягидаи эди: пакана, арвоқ, сепкиллик, кўзлари шишаранг ва уйқулик. У гўё бўлиб ўтган ишларнинг аҳамиятини унча ҳам тушиунмаган ва кўриниши тамомила қайд эди: оқ кирпикларини ўйнатар, ўзи қизиқмағони ҳолда ўзига ёт лекин савлатлик бўлғон залга дағал-дағал кўз ташлар ҳамда қотқон, фўдайғон ва эгилмас бармоқлари билан бурнини кавларди.

«Осув йўли билан ўлум жазосига ҳукм қилинди» деган мазмунда ҳукмнома ўқулроқ, Янсон бирданига бесаранжом бўлиб қолди. Юзлари чўғдай қизарди ва бўйнидаги «шарф» рўмоли ўзини бўраётқондай сўроқчига юзланиб, ҳукмнома ўқуганини кўрсатиб туриб деди:

— Бу мени осилсин деб айтди, йўқ, мени осув керак эмас.

— Олиб чиқнинг айбдорни.

Унгача Янсон таъсирилик ва кескин бир овоз билан қайтариб айтишга улгура олди:

— Мени осув керак эмас.

Янсон шу топда ўзининг кичкинагина ва ҳиддатли* юзларини виқорли кўрсатмак учун беҳуда урунарди. У

ўзининг ўша юзлари ва марҳамат ўраб узалғон бармоқлари билан шу қадар ярашиқиз кўрунардики, ҳатто пойлоқчи солдат ҳам, низом бузулишига қарамасдан, уни залдан олиб чиқаркан пастрак овоз билан унга қараб деди:

— Ўзинг ҳам, жуда эси паст нарса экансан, оғайни.

— Мени осув керак эмас, — дея ўжарлик билан тақрор қилди Янсон.

— Камоли ҳурмат билан сиртмоқни бўйнингга солиб бир тортадир, қимирлашга ҳам улгурмайсан.

— Бас энди, жим тур! — деб аччиқланиб қичқирди иккинчи солдат.

Янсон сўроғидан бурун авақтанинг бир хонасида бир ой ётиб унга ва унинг ҳар нарсасига кўнигиб қолғон эди, бу сафар ҳам уни яна шу хонага қўйдилар. Назарател¹ ҳукмидан воқиф бўлғоч, унга келиб насиҳат тарикасида деди:

— Қалайсан, дўстим? Мана, осилдинг кетдинг!

— Қачон осажаклар мени? — дея ишонмасданрак сўради Янсон. Назарател ўйланиб қолди.

— Бу тўғрида, биродар, сенга ҳали бироз бардош қилишга тўғри келадир. Осиладурғонлар бир тўп бўлгунча. Йўқса, битта одам учун, яна тағин сендек бир одам учун овора бўлиб ўлтиришга арзимайдир.

— Бўлмаса, қачон, ахир? — дея яна исрор қилиб сўради Янсон.

«Бир ўзинг овора бўлғонга ҳам арзимайсан» деган гап Янсонга ҳеч бир қаттиқ тегмаган эди, бу сўзга ишонмади, «бу ҳукмнинг ижросини кечиктирмас, сўнгра бутунлай бекор қилиб юбормоқ учун бир баҳонадир» деб ўйлади. Шундан сўнг ўзи ҳам очилиб кетди: ўйлаб ҳам бўлмайтургон қоронғи ва даҳшатли дақиқалар олисларга, аллақайларга чекилган ўлумнинг ўзи каби афсона ва хаёлга айланган эди.

— Қачон, қачон эмиш! — деб аччиғланиб берди қўпол ва тунд чол-назарател. — Биз нима, ит осиб ўйнармидик бу ерда: дарров омборнинг кетига олиб ўтсаку, «комин обло» қилсак, сен, ахмоқ, ҳали шунаقا қилиб осилмоқчи экансанда!

— Йўқ, истамайман мен! — дея бирданига хурсанд-

¹ Авакта нозирни маъносида бўлғон надзирательни бизнинг бандилар тилида шундай дейдилар.

лик билан юзларини чимириди Янсон. — Мени осилсин деган у¹ эди, мен ўзим истамайман!

Сўнгра, балки бутун умрида биринчи мартаба, у кулди — ғижиргич, ярашмағон, лекин ўтакетган хурсандлик ва шодлик кулгиси билан кулди. Худди ғозлар гласи қичқирғондай бўлди: «Fa-fa-fa!»

— Шайтоннинг ўзи! — деди калимасини ўгириб туриб назарател.

Холбуки, кичкина қапишғон юзлик бу одамнинг ҳеч бир шайтонга ўхшағон жойи йўқ эди, шундай бўлса ҳам унинг ғозларча «Fa-fa» лашида авақтанинг бутун муқаддаслиги ва мустақиллигини бузувчи аллақандай бир куч бўлунар эди.

Энди Янсон кулишдан тўқтади ва писмиқлик билан қош-қовоғини чимирмакка бошлади.

— Ҳа, шунақа бўладир! — деди назарател чучмал бир пўпаса билан, сўнгра бурилиб қарай-қарай чиқиб кетди.

Бутун шу кечани Янсон хотиржамлик ва курсандлик билан ўтказди. У ўз — ўзича бояги «мени осув керак эмас» деган жумлани такрор қиласр ва у жумла ўзига шу қадар таъсирилик, ҳикматлик ва эътиroz кўрмайдиган бўлиб эшитилардики, ҳеч бир ташвишга ҳожат қолмас эди. Уз қилмишларини у аллақачонлар унутган, ёлғиз хўжайниннинг хотинини зўрлаёлмай қолғонига қурқур афсус еб қўярди. Кўп ўтмай уни ҳам унуди.

Ҳар кун эрта билан Янсон ўзининг қачон осилажагини сўрар ва ҳар сафар назарател аччиғланниб жавоб берарди:

— Шошилма, улгурасақ, ҳали, шайтонбачча! Үлтура тур! — ва жавоб берар-бермас Янсоннинг кулганини кўрмайин деб шошилиб чиқиб кетарди.

Террўрчилар қамоққа олинғоч, бу хабар қамоқхонага ҳам эшитилди, ҳам Янсоннинг одатдаги саволига **бу** сафар назарател бирданига аллақандай кутилмаган ва ёввойиларча бир жавоб қайтарарди:

— Энди оз қолди.

Янсон оппоқ оқариб кетди ва худди уйқудан уйғонаётқон кишидай, яъни унинг шиша кўзларидаги қараш шунақа хира эди, сўради:

— Тегишаётирсанми?

¹ 1-бет 2-изоҳини кўринг. Бу ерда ҳам шу нарса бор.

— Илгари шоштириб ўлаётib эдинг, энди ҳазилми дейсан. Бизнинг бу ерда ҳазилни кўтармайдир,—деди назарател насиҳат билан, сўнгра тезгина чиқиб кетди.

Ўша куннинг кечигача бизнинг Янсон ориқлаб ҳам қолди. Унинг тарангланган ва бир озга бўлса ҳам силлиқланғон териси бирданига аллақанча ажин ҳолида бир орага тўпланди, баъзи жойларда ҳатто сангиллаб қолғондай ҳам бўлди, ғолибона, кечаси ўзининг картчасига чўзулди, лекин кўзларини юмолмади, улар, улар йўқуға тўлғонлари ҳолда эрта билангача шундай очиқ қолдилар.

Ўлумнинг қандай нарса бўлғонини у ҳеч бир хаёлига келтирмаган ва унинг назарида ўлумнинг белгили бир кепатаси ҳам йўқ эди, аммо у энди очиқ сезди, тўйди ва кўрдиким, ўлум унинг хонасига кирди ва қўллари билан тимискиланиб буни изламакда, шунда ўлумдан қочмоқчи бўлиб хонаси ичидаги югуради.

Лекин хона («камир») шу қадар кичик эдикни, унинг учлик эмас, тўмтоқ каби кўрунган бурчаклари буни доим ўртага итариб туардилар. Ҳеч нарса ҳам йўқки, унинг панасига беркинса. Эшик ҳам берк, ташқари ёриқ. Бир неча марта индамасдангина бутун гавдасини деволга келтириб урди, бир марта эшикни ҳам қоқди—жим ва бўш эди. Бир нарсага қоқилиб кетиб бетинчасига ерга тушди ва шунда ўлум келиб ўзини тутаётқонини сезди. Қорничасига ерга узалиб, унга маҳкам ёпишиб, унинг қора, ифлос «асфалт»ига юзларини бергани ҳолда қўрқувидан бақириб юборди. Ўша ётқон кўйича бақири ва то у ёқдан одамлар етиб келгунча овозини борича қўйиб бақиридир. Уни ердан кўтариб олиб картачасига ётқиздилар ва устидан совуқ сув қўйдилар, шунда ҳам у маҳкам юмулғон кўзини очишга ботинолмас эди. Бир қур очадир, ёриқ ва бўш бир бурчакни ва бўш бир бурчакни ва бўшлиқда аллакимнинг этигини кўради-да, яна бақира бошлайдир.

Сўнгроқ совуқ сув ҳам таъсир қила бошлади. Ундан кейин навбатчи назарател, яъни ўша ўзимиз билган чол, Янсоннинг бошига шифоли муштлардан бир нечасини тушириб эди, у ҳам фойда қилди. Ҳаётнинг таъмидан бу хилда тотилғоч, ўлум ўз-ўзидан йўқ бўлди, Янсон ҳам кўзини очди ва шу билан кечанинг қолғон қисмини ўтмасланган мияси билан қаттиқ ухлаб ўтказди. Чалқамчасига узалиб, очиқ оғзи билан, овозини баланд қўйиб зўр бериб хуррак тортарди ва жипс ёпил-

мағон киприклари орасидан қорачиқсиз ясси ва ўлук кўзи оқариб кўрунарди.

Ундан сўнг дунёдаги ҳамма нарса — кундуз ҳам, ке-ча ҳам, қадамлар ҳам, овозлар ҳам, ачиғон карам шўрваси ҳам унинг учун бутун-бутун бир қийноққа айлан-дилар ва уни ёввойи, ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайтурғон бир ҳайратга солиб қўйдилар. Унинг заиф муҳокамаси бир-бирига қарши бу даража зид кетган мана бу икки тасаввурни бир-бирига ёпиштиrolmas эди: бир томонда — оддий ёруғ кун, карамнинг ҳиди ҳам мазаси, яна бир томонда — эндиғина ё эртага унинг ўлуб кетишга тегишлиги... у ҳеч нарса ўйламас, ҳатто соатларни ҳам ҳисобламас, балки унинг миясини иккига бўлиб юборғон бу зиддият қаршисида унсиз бир даҳшат билан қотиб туради ва унинг ранги ҳам на оқармай, на қизармай — бир хилда сўнук бўлиб қолди, зоҳирий кўриниши ҳам тинч каби эди.

Пайшанбагача шундай ўтди. Пайшанба куни эса, кечаси соат 12 да Янсоннинг хонасига кўп одамлар кирдилар ва аллақандай «погонли» бир одам деди:

— Қани жовдунг. Жўнаш керак.

Янсон ҳали ҳам ўша секин ва бўшанг қимирлаши билан қимирлаб, бисотида бор ҳамма кийимларини кийди ва қизил рангли кир шарфини бўйнига ўради. Унинг кийинишини кўргач, папирос чекиб турғон погонли афанди аллакимга:

— Бу кун қандай илиқ кун-а. Худди баҳордай, — (деди — Д. К.)

Янсоннинг кўзлари юмулди, у бутунлай ухлаб кетди ва ўзи ҳам шу қадар бўшанг ва имиллаган эдикি, назарател қичқирди:

— Бўл, эй, бўл, ухлаб қолди-я!

Янсон бирданига тўқтади:

— Мен истамайман! — деди у бўшанггина.

Уни қўлтуғидан йўлаб олиб кетдилар за у елкаларини кўтара-кўтара мутелик билан бораберди. Ташқарида уни бирданига баҳорнинг нам ҳавоси ўртага олди ва бурун остини (қитиғлаб — Д. К.) ўтди, кечаси бўлушкига қарамасдан тоб келиш яна орта тушган ва тошнинг устига аллақайдан тез-тез, оҳангли ва қувноқ томчилар томарди. Фонарсиз қора араваларга шопларини шолоплатиб ва энгаша-энгаша жандармалар чиққунча, Янсон уларни кутаркан бармоқларини эрина-эрина изиган бурни остида ўйнатар ва ёмон ўралиб қолғон шарфини тузатарди.

4. БИЗ ОРЛОФ ОДАМЛАРИ

Округ ҳарбий судининг яна ўша — Янсонни ҳукм қилғон — ҳайъати томонидан Орлоф губернаси Елтск уези¹ деҳқонларидан Михаил Голубетс деган бирор ҳам осилиш жазосига ҳукм қилинди. Бу одамнинг асл ўз исимидан бошқа Мишка Тсиганок² ҳамда Татарин деган лақаблари ҳам бўлучи эди. Унинг аниқ исбот бўлғон сўнгги жинояти — уч кишини ўлдириш ва қуролли талончиликдан иборат бўлиб, ундан нариси унинг қора кечмишидаги сирли чуқурликлар ичига кириб кетарди. Яна бошқа бирмунча талонлар ва ўлдиришларга аралашқони тўғрисида ҳам муҳим ишоралар бўлғони каби, умуман унинг кечирган умридан қон билан бирга сархуш бир бузуқликнинг ҳиди келарди. Тугал бир очиқлик билан жуда самимий равишда у ўз-ўзини ўғри деб атарди, беркитгани билан ҳеч нарса чиқмайтурғон сўнгги жиноятини у ўзи ҳам батафсил ва қизиқиб ҳикоя қилаадир, аммо кечмиш тўғрисидаги саволларга келгандা тишларини гижирлатиб ва тишлари орасидан ҳуштак чиқариб туриб:

Ўтган ишга салавот, — дейдир.

Уни зоҳирий кўринишига ва ўғричалиш ҳаракатларига қараб «Тсиганок» дер эдилар. Унинг соchlари ўтакетган қора, ўзи арвоқ, бўртиб турғон татар нусха бетида сариқ куйўкликтин дөғлари кўринарди. Кўзларининг оқларини аллақандай ота сингари ўйнатар ва доим аллақайларга қараб талпинар эди. Унинг кўз қараши қисқа, лекин одам қўрқарлик даражада тўғри ва сермароқ, агар бир нарсага салгина кўзи тушиб қолгундай бўлса, у нарса ўзининг бир нарсасидан ажрар, ўзининг бўлагини унга топширар ва ўзи ҳам бошқа тусга киради. Унинг кўзи тушган папирос ҳам худди бошқа кишининг оғзига кириб чиққандай кўнгул тортмайтурғон ҳолга

¹ Бурунги жугофий-маъмурий бўлинншлар — вилоят қаторида, туман қаторида, бизнинг Ўрга Осиёда бурун-сўнг губерна таъбири ишлатилган эмас, у ёлғиз ички Русияда ишлатилар эди.

Бизда ўблўст (вилоят) сўзи бор эди. Уези эса миллий чегараланишга қадар бизда давом этди. (Тошкент уезди, Нишон уездига ҳоказо).

² «Тсиган» сўзи — лўли (жўш), озгинк маъниларида юрадир. Бу лақаб характерлидир.

келар ва уни оғизга олиш қийинлашиб қоларди. Сувни ҳам худди от сингари пақирлаб ичарди.

Суд вақтида савол берилганда у ирғиб ўрнидан туриб, калта, кескин ва ҳатто завқланиброқ жавоб берадир:

— Рост!

Баъзан туртиб айтадир:

— Ро-о-о-ст!

Гал бошқа хусусда кетаётқонда ҳам бирдан кутилмаганда ўрнидан туриб раисдан сўрайдир:

— Бир ҳуштак чалсам!

— Нима учун? — деб танғирқаб сўрайдир раис.

Булар айтишадирки, мен шерикларимни ҳуштак чалиб чақирап эканман, мана шу ҳуштак, қиёмат!

Бир оз таажжубга қолиб туриб раис рози бўладир. Тсиганок ҳар қўлидан иккитадан тўртта бармоғини тезгина оғизига тиқадир, кўзларини даррандалар сингари қинидан чиқарар эди — шу билан суд залининг ўлук ҳавосини ўғриларнинг асл ва ёввойи ҳуштаги ёриб ўтадир, уни эшитган ҳамон ганграган отлар бирдан тисарилиб орқамчасига ўлтуриб қолатурғон ва одам боласининг ранги ихтиёrsиз ўчиб кетатурғон шу ҳуштакдир. Бирорлар қўлида ўлдирилатурғон кишининг ўлимдай қаттиқ қайғиси ҳам, ўлдирувчининг ёввойиларча хурсандлиги ҳам, ваҳималик «ҳазир ўл»лар ҳам, кўнгул сиқучи куз кечаларининг чақириғи ҳам, қоронғилиги ҳам, ёлғизлик ҳам — ҳаммаси шу қулоқни ёратурғон, на одам ва на дарранданикига ўхшамағон фарёдда эди.

Раис баланд овоз билан алланималар деб ғулдуранадур, сўнгра Тсиганокка қараб қўлини қимирлатадир, шундан сўнг у итоат қилиб жим бўладир. Ундан кейин ўзи қийин бўлса ҳам, лекин ҳар вақт кўпга маъқул бўлатурғон бир ашуллани айтиб бературғон бир артистдай яна ўз жойига ўлтурадур, ивиган бармоқларини танига артиб, ўзидан ўзи хурсанд ёни-берига қарайдир.

— Ўғри десанг, мана! — дейдир қулоғини қашиб туриб сўроқчиларнинг бири.

Аммо пахмоқ соқолли ва Тсиганокники сингари татар кўзли яна бириси Тсиганокнинг тепасига аллақайларга хаёлчан-хаёлчан қараб туриб кулемсар ва:

— Аммо лекин чинакам қизиқ-а! — деб қўяр эди.

Тамом тинч кўнгул билан ҳеч бир раҳму шафқат ва бир оз бўлса ҳам виждан овози сезмасдан сўроқчилар уни ўлумга ҳукм қилдилар.

— Тўғри! — деди Тсиганок ҳукмнома ўқулғоч. — Саёқ юрган таёқ ер. Тўғри!

Сўнгра пойлоқчи солдатга қараб йигитларча айтиб ташлади:

— Қани, юришиб қолайиқ энди, ҳой пўкканда*. Милтиқни маҳкам ушла, олиб қўяман-а.

Солдат бир қадар қўрққани ҳолда кескин назар билан унга қаради, сўнгра шериги билан кўз имоси қилишиб бўлгач, мильтининг қулуни сийпалаб кўрди. Шериги ҳам шундай қилди. Сўнгра то авақтага еткунча бутун—йўл бўйи солдатлар ўзлари ҳам оёқ билан юриб эмас, балки ҳаводан учиб борғондай бордилар, яъни бутун ўйлари гуноҳкорда бўлиб, улар на оёқлари остидағи ерни, на ўтган вақтни, на-да ўз-ўзларини сезмадилар.

Мишка Тсиганок ҳам Янсон сингари жазо кунигача, ўн етти кунгача авақтада қолишига мажбур бўлди. Унинг шу ўн етти кунлик умри бу ердан қочмоқ ва ҳаётга қовушмоқ хаёллари билан худди бир кундай — худди отилғон ўқдай ўтди. Унинг ҳозир деволлар, панжаралар ва ҳеч нарсани кўрсатмайтурғон ўлук тераза орқасида бўғулиб қолғон бетоқатлиги бутун ғазаби билан бунинг ичига уриб бутун ўйларини тақта бетига сочиғон чўғдай куйидириб борар эди. Тиниқ, лекин нотамом тасаввурлар худди авжига чиққон мастилкдак ҳар ёнга ўзини урар, йиқилиб-ағдарилар ва чувалашиб кетар, кўз қамаштиручи ва тўқтатиб бўлмас бир довул каби ёндан кечар ва ҳаммаси бир томонга — қочиш, эрк ва ҳаёт томонига қараб чопар эди. Тсиганок дам от сингари пишқириб, бурнини ишириб соатларча ҳавони искар, чунки унда худди каноп (кендири), ўт кетгандаги тутун, туссиз ва заҳар куйиндиларнинг ҳидлари буруқсаондай туюлар эди. Дам эса тез-тез деволларни сийпалаб, чертиб, ўлчаб ҳамда кўз қораси билан шинни рандалаб, панжара темирни арралагандай бўлиб — хона ичидаги худди бўридек айланар эди. Узининг бу бетоқатлиги билан у тешикчадан бандиларни кузататурғон солдатнинг ҳам жонига тегди, солдат бир неча мартаба камоли жаҳли чиққанлигидан «отаман» деб бунга пўписа ҳам қилди, унга қарши бу қўполлик билан масхара йўсунидаги жавоб қайтарди ва бу ишнинг тинчлик билан ётиб кетмагига ёлғиз орадаги айтишувнинг кўп ўтмасдан оддий, қишлоқча ва кўнгул оғритмайтурғон сўкуш билан тугамаги сабаб бўлди, албатта, ундай бир ҳолда ўқ чиқариб ўлтуриш яхши ҳам эмас, мумкин ҳам эмас эди.

Кечаларини Тсиганок ҳеч бир қимирламасдан, донг қотиб ухлағони ҳолда ўтказди, унинг бу уйқусида вақтингча тўқтағон пуржина каби ўзгармас, лекин жонли бир ҳаракатсизлик бор эди. Лекин иргиб ўрнидан турғоч, дарҳол яна айланмакка, тушунмак ва тимискиланмакка бошлар эди. Унинг қўллари доим иссиқ ва қуруқ бўйса-да, аммо юраги бирдан баъзан совуб кетар эди.

Гўё унинг кўкрагига эримайтурғон бир муз парчаси қўярдилар-да, ўшанинг таъсири билан бутун тани бўй-лаб майда ва қуруқ бир титрама чопар эди. Усиз ҳам қора тўруқ келган Тсиганок шундай онларда яна ҳам қорая тушиб, мовий кўян каби товуш (оттенок) берар эди. Сўнгра унда ажиб бир одат рўй берди: ўтакетган ва тоқатдан ташқари ширин бир нарса егаң кишидай у ҳаммавақт бармоқларини ялар, оғзини чапиллатар ва тишлари орасидан чиқариб, «шит» этдириб оғзига келган тупурукни тупурарди. Сўзлар ҳам чала қолар эди: яъни, ўйлари шу қадар тез чопар эдик, тили уларга етолмай қолар эди.

Бир кун кундузи унинг ёнига пойлоқчи солдати билан бирга бош назарател кириб келди. Тупурук тўла ерга кўз учи билан шундоқ бир қарағоч, тентайиб туриб:

— Тоза булғабсан! — деди.

Тсиганок дарҳол жавоб қайтарди:

— Сен ўзинг, товоқ бет, бутун дунёни булғадинг, сенга индамайман. Нега кирдинг бу ерга?

Назарател яна ўша тундлик билан унга жаллодлик хизматини таклиф қилди. Тсиганок тишларини иржайтиб қаҳқаҳа солди:

— Ҳа, топилмай қопти-да. Қизиқ, боргину осабер, дегин, ҳа-ҳа, томоқ ҳам тайёр, сиртмоқ ҳам тайёр, осатурғон одам йўқ эмиш. Азбаройи худо, қизиқ.

— Үлмай қолишинг бор-ку.

— Йўғасам-чи: ўлугим осиб берармиди сенга? Гапини қара, аҳмоқди!

— Нима дид бўлмаса? Сенга баривир эмасми: хоҳ ўл, хоҳ ўлдур!

— Шошма! Узинглар қанақа осасизлар? Индамасдан бўғиб қўяқоласизларми?

— Йўқ, музика билан бўғамиз! — дея қўпол жавоб берди назарател.

— Эсингни қара, албатта «музикант» билан-да. Мана бундай, — деди Тсиганок ва аллақандай бир мардлар ашуласини бошлаб юборди.

— Хўш, дўстим, пухта «хўп» дедингми? — деб сўради назарател. — Хўш, нима дединг, гапир очигоқ.

Тсиганок тишларини иржайтди.

— Мунча тез, яна бир келгин, ўшанда айтаман.

Ўзларининг учағонликлари билан Тсиганокни қийнағон, тиниқ, лекин нотамом тасаввурлардан иборат чувалчиқ ичига энди мана бу янги тасаввур ҳам келиб қўшилди: қизил кўйлакли жаллод бўлишдан яхши нарса борми? Ўнинг кўз олдида дарров мана шу жонли қўришиш келиб тикланди: оломон тўлиб тошқон кенг бир майдон, баланд супа, унинг устида у ўзи, яъни Тсиганок, қўлида ойболтаси ва устида қизил кўйлаги — у ёқ-бу ёққа босиб юрадир. Офтоб одамларнинг бошларини ёритмоқда, унинг шуъласи ойболта устида қувнаб йилтиллайдир, шу топда ҳамма хурсанд ва ҳайитлаган ва ҳатто шу топда ана у боши кесилатурғон ҳам кулиб турмоқда, оломоннинг кетида аравалар ва отлар ҳам келганлар, ундан нарида тола кўринадир.

— Тса-оҳ, — дея оғзини чапиллатди Тсиганок лабини ялаб ва тупуругини ташлаб туриб.

Шунда гўё иссиқ бир телпакни бирданига унинг бозига қоплаб бутун юзини, ҳатто оғзи-бурнигача бўғиб ташлағондай бўлдилар: қоронғи ва дим бўлиб, кўкраги ҳам бир парча эrimas музга айланиб, бутун танига майда ва қуруқ бир титрама югорди.

Назарател яна икки мартача келиб хабар олди, ҳар сафар Тсиганок тишини иржайтиб туриб:

— Мунча тез, яна бир келиб хабар ол! — деган жавоб билан жўнатди.

Ниҳоят, бир кун назарател йўл усти бунинг эшигига тўқталиб, кичкина тешикча орасидан:

— Ўз баҳтингни қўлдан тушурдинг, ҳой қарға! Бошка одам топдик! — деб қичқирди.

— Эй, падарингга лаънат сенинг, оса бер ўзинг! — дея қўпол жавоб қилди Тсиганок. Шундан сўнг жаллодлик тўғрисида хаёл қурушни ҳам бас қилди.

Бора-бора, жазо куни яқинлашқон сари, узулган тасаввурларнинг чопағонлиги чидаб бўлмас бир ҳолга кела бошлади. Баъзи вақтларда Тсиганок чинакам ўзини унутиб юбориб, ўз хонаси ичидаги бемаъни гардишлар билан айланар, лекин ҳали ғудур-будур шувалғон деволни сийпалашни ҳам ташламас эди. Сувни ҳам бурунгидай пақирлаб ичарди.

Бир кун, кеч кирап пайтда, чироғлар ёқилғоч, Тсиганок ўз хонасининг ўртасида ҳайвон сингари тўрт оёқ

бўлиб эмаклаб туриб олиб, қалтировчи бир увлаш билан бўрига ўхшаб увлай бошлади. У буни жуда жиддийлик билан қилди ҳамда муҳим ва зарур ишни бажарган киши каби увлади. Илгари бир қур кўкрагига ҳавони тамом тўлдириб олиб, сўнгра уни чўзиқ ва қалтирама товуш билан секин-секин қайтариб чиқарар эди, ундан кейин кўзларини чимириб туриб, увлашнинг қандай чиқғонига ўзи ҳам қўнт қилиб қулоқ, сол(ар)ди. Овозидағи ҳалиги қалтириш бир қадар ясама каби кўринди, шундай бўлса ҳам маъносиз овоз билан қичқирмасдан, балки ўзининг тилига келмаган даҳшат ва аламлар билан тўла шу ҳайвонларча увлашида ҳар бир сўзни дона-дона қилиб чиқарди. Сўнгра бирдан увлашини кесиб, яна ўша эмгаклаган кўйича, бир неча минут жим қолди. Сўнгра бирдан ерга қараб ғудуранди:

— Азизларим, севимлигиналарим... азизларим, севимлигиналарим, раҳмингиз келсин! Азизларим!.. севимлигиналарим!..

Бунинг ҳам қандай чиқғонини тинглағон каби эди. Бир оғиз гапириб қўйиб дарров қулоқ берар эди.

Сўнгра иргиб ўрнидан турди ва бир соат қадар дам олмасдан ота арвойидан тушиб сўкунди.

— Ҳў, фалонингга — пистонлар, унақа — мұнақалар, — деб бақирди у қон тўлғон кўзларини ўйнатиб. — Оссанг, ос, йўқса... ҳўй, фалонингга пистонлар.

Ранги бўрдай оқарғон солдат ҳам сиқилишдан ва даҳшатдан ёрилгундай бўлиб, милтиқнинг қўндоғи билан эшикни урди ва дармонсиз бир ҳолда:

— Отвораман! Худо ҳақи отвораман! Ҳой дейман, — деб қичқирди.

Лекин отишга ботинолмади, ўлумга ҳукм қилинғонларни, қаттиқ қўзғолон чиқармасалар, расми отмас эдилар. Тсиганок бўлса тишларини ғижиратиб сўкуниб ва тупуриб берди: унинг ҳаёт билан ўлум орасидаги жуда қўрқинч—ўткур чегарага тушиб қолғон инсоний мияси худди шамол теккан ва қуруғон кесакдай бўлак-бўлак бўлиб ушалиб борар эди.

Жазо майдонига олиб кетмак учун кечаси унинг ёнига одамлар киргач, у қимиirlади, жонланиб қолғондай бўлди. Оғзи яна бадтар шириланиб, тупуруклари тўқтосиз келиб туратурғон бўлди, лекин юzlари бир оз қизара тушди, кўзларида ҳам бурунги ва бир оз ваҳший муғомбирлик йилтираб қолди. Кийина туриб у ҳукумат маъмуридан сўради:

— Қим осади бизни ҳали? Янги жаллодми? Үрганмаган қўли қалтираб ўлмасин тағин.

— У тўғрида сиз қайғирмассангиз ҳам бўладир! — дея қуруқ жавоб қайтарди маъмур.

— Нега қайғирмас эканман, ҳурматлик тўра, сизни эмас, мени осадилар-ку. Ҳеч бўлмаса, сиртмоққа кетадиган подшолик совунни сиз аяманг.

— Яхши, яхши, ўтунаман, жим туриңгиз.

— Йўқса, бу кишим бу ердаги совунларингизнинг ҳаммасини ўзи еб қўйди — дея назарателни кўрсатди Тсиганок. — Ана, турқининг ялтирашини кўринг.

— Жим!

— Ишқилиб сиз аяманг-да!

Тсиганок қаҳқаҳа солиб кулди, оғзи эса тобора шириналашиб борар эди, бирданига оёқлари ҳам ажаб рашида жонсизлана бошлади. Ҳар ҳолда ташқарига чиққач:

— Бер бу ёққа бегзоданинг аравасини! — дея қичкиришга яради.

5. УПУ, ЖИМ БҮЛ

Беш террўрчи тўғрисидаги ҳукмнома қатъий суратда эълон қилиниб, ўша куннинг ўзидаёқ тасдиқ этилган эди. Қайси кун жазо бўлажагини маҳкумларга айтмадилар, лекин бу хусусдаги таомиллар юзасидан, улар ўзларининг шу кечанинг ўзида ёки, жуда кечикса, эртага кечаси осилажакларини билган эдилар. Сўнгра уларга «индинга, яъни пайшаба куни ота-оналарингиз билан кўришарсиз», дейилгач, жазонинг жума куни тонг чоғида бўлажагини билдилар.

Тания Ковалчукнинг яқин қариндошлари йўқ эди, бўлғонлари ҳам аллақайди, олис жойларда, Маларусияда¹ бўлиб, бу ердаги суд ва жазо воқеаларидан хабардор ҳам эмас эдилар; Муся билан Вернер номаълум кишилар бўлғонликларидан, уларнинг қариндош-уруғлари бўлиши сира эҳтимол тутилмас эди, шу учун улардан ёлғиз икки киши — Сергей Головин билан Василий Каширингина ота-оналари билан кўришмакга тегиши эдилар. Уларнинг иккови ҳам бу кўрушув тўғрисида уйлагонда ташвишга тушиб, юраклари сиқилиб кетарди, шундай бўлса ҳам у қариғон одамларни сўнгти кўри-

¹ Бу кунги Украина Жумҳурияти.

шув ва сўнгги ўшишувдан маҳрум қилмоққа кўнгуллари бўлмади.

Бўлажак кўришув устида энг кўп изтироб чеккан Сергей Головин эди. У ўз ота-онасини жуда яхши кўрар, яқиндагина уларни кўрган ва энди «қанақа бўлар экан бу кўришув» деб ваҳима қиласр эди. Аслида ўзи таърифга сифмас даражада ҳариқилодда (фавқулодда — Д. К.) ва одамни эсдан оғдирап даражада ваҳимли бўлғон ўлум жазоси ҳам унинг хаёлида енгилрак бўлиб суратланар ва у қадар мудҳиш кўринмас эди. Энг содда ва энг оддий бир муомала, яъни қўлини олиб, ўпиб туриб «омонмисиз, ота» дейиш — таърифга сифмас, инсонликдан хориж ва ақлдан йироқ бир алдашдан ўзга нарса бўлмағони учун — ҳалиги ўлум ваҳмидан ҳам мудҳишрак ва оғирроқ кўринарди.

Лекин бутун булар Сергейнинг кутганига қарағонда анча енгиллик билан ўтди.

Эшикдан дастлаб Сергейнинг отаси, ишдан чекилмиш миролойлардан Николай Сергеевич Головин кирди. У бошдан-оёқ бир текис оқ эди: соч-соқол оқ, юз оқ, қўл оқ, — кўрган киши уни «қордан ясалган ҳайкалга одам либоси кийдирганлар», дерди, устида ҳам ўша эски, лекин яхши — тозаланғон, бензин ҳиди келадиган, кўндаланг қадалган янги пагонлик суртуғи¹ бор эди, у эшикдан қаттиқ-қаттиқ, бўлак-бўлак қадам қўйиб, пишиқ ва сипоҳларча юриб кирди. Оқ ва қоқ қўлини узатиб туриб баланд овоз билан деди:

— Омонмисан, Сергей!

Унинг кетидан майдарак қадам босиб ва қизиқ бир табассум билан кулиб Сергейнинг онаси кирди. У ҳам қўл бериб баланд овоз билан деди:

— Омонмисан, Сергей!

Ўғлиниң оғзидан ўпди-да, индамасдан ўлтурди. Безовта бўлмади, йиғламади, қичқирмади, аллақандай ваҳмлик ишларни қиласр деб Сергей қўрқсан эди — уни ҳам қилмади, ниҳояти ўпди-ю ўлтурди. Ҳатто ўз устидаги қора ипак кўйлагини ўзининг қалтирағон қўллари билан тузатиб ҳам қўйди.

Миролой ўтган кечани — тонг откунча мана шу маросимни қандай ўтказиш хусусида бош қотириб ўйлаш билан ўтказган ва бундан Сергейнинг хабари йўқ эди. Ўғлимизнинг сўнг минутларини оғирлаштирасдан, енгиллаштирайлик! — деб кескин қарор берди миролой ва эрта бўлажак кўришувда айтилмоғи ва қилинмоғи

¹ Тиззадан келадиган йирмали кийим.

мумкин бўлғон ҳар бир жумла ва ҳаракатни жуда зеҳи қўйиб ўлчаб чиқди. Лекин баъзида адашиб кетар, зўр-ға, ҳозирлағон сўзларини ҳам унтиб қўяр, сўнгра килиянкали юмшоқ курсининг бир бурчига ўлтириб ачиқ-аччиқ йиғларди. Эрта билан хотинига кўришув тартибларини ўргатди.

— Энг муҳими — ўпмак ва жим бўлмакдир! — деб ўргатди у. — Сўнгра, бир оз ўтгач, гапирсанг ҳам мумкин, лекин ўпган вақтда дамингни чиқарма. Ўпкандан кейин дарров гапириб юборма, уқтингми? Йўқса керакмас бир сўзни айтиб юборасан.

— Тушундим, Николай Сергеевич! — деди она йиғлаб туриб.

— Йиғини ҳам қўй, худо сақласин, йиғлашдан! Агар йиғлагундай бўлсанг, болани ўлдирасан, кампир!

— Ўзингиз нега йиғлайсиз, бўлмаса?

— Сиз бўласизу йиғлатмай қўясизми кишини!

— Йиғламаслигинг керак дейман мен сўнгра, уқтунгми?

У ўша насиҳатини извошда ҳам бир мартаба қайтармоқчи эди, эсидан чиқди. Шундай қилиб иккала қари чол билан кампир энгашган ҳолда, индамасдан, ўй ўйлаб борадилар, бу вақтда шаҳар қувноқ бир ғовур-ғувур ичиди эди: «ёғ нафаси»¹ байрами бўлғонлиғидан кўчалар тўпаланг, одам кўп эди.

Ултурдилар Миролой ўнг қўлини суртугининг оралиғига тиқиб, жавдигон кишидай ўлтурасар эди. Сергей бир нафасгина ўлтурди, сўнгра онасининг тиришғон юзини кўз олдидা кўриб, ирғиб ўрнидан турди.

— Ултур, Сергейчам! — дея ўтинди онаси.

— Ултур, Сергей! — дея тасдиқ қиласди отаси.

Жим бўлдилар. Она қизиқ бир табассум билан кулади.

— Сенинг тўғрингда хўп уруниб кўрдик, Сергейчам.

— Бекор овора бўлибсизлар, онажон...

Миролой шиддат билан деди:

— Биз шундай қилмасак бўлмас эди, Сергей, йўқса сенинг кўнглингга «ота-онам мени ташлаб юборди» деган бир гап келмаги мумкин эди.

— Синглим қалай, саломатми?

— У ҳали ҳеч нарса билмайдир, — деди онаси шошилиб.

¹ Христианларда рўзага бир ҳафта қолғонда ўтказилатурғон «ҳайит ҳафтаси».

Лекин шу ерда миролой уни забт қилиб тўхтатди:

— Ёлғоннинг нима кераги бор? У ҳам газетда ўқуб билди. Майли, Сергей билсинки, унинг ҳамма қавми-қариндошлари... ҳаммаси... шу пайтда... уни ўйлашиб ҳам...

У ёдини айттолмасдан у тўқталиб қолди. Тўсатдан (қўйқусдан) онасининг юзи ҳам алланечик бирданига бўшашиб, чўзилиб, қалтираб-намланиб ва ёввойиланиб кетди. Ранги учган кўзлари жин теккандай олайиб, нафас олиши тобора тезланиб, қисқариб ва йўғонланмоқ-қа бошлади.

— Се... Сер... Се... Се... — дея лабларини жилдиролмасдан такрор қиласр эди у. — Се...

— Онажон!

Миролой бир-икки қадам олдинга босди ва суртугининг ҳар бир тиришиғи, юзининг ҳар бир бурушиғи билан титраб-қалтираб туриб, шу топда ўзининг ўлукдай оқариб ва зўраки шиддат кўрсатмакчи бўлиб шу орқада на даража қўрқинч бир ҳолга тушканидан ўзи бехабар, хотинига қараб сўзланди:

— Жим тур! Қийнама уни! Қийнама! Қийнама у ўлум олдида, қийнама!

У, хотин киши, қўрқанидан аллақачон жим бўлғон, лекин унинг ўзи маҳкам ғижимланғон муштини кўкрак олдида вазминлик биланрак ўйнатқони ҳолда бишруста:

— Қийнама! — деган сўзни қайтарар эди.

Сўнгра орқага чекилди, суртугининг ораларига қалтирагон қўлинни тиқиб туриб, баланд овоз, зўраки вазминлик, оппоқ оқарғон лаблар билан сўради:

— Қачон?

— Эртага эрта билан! — деб отасиники сингари оқарғон лаблар билан жавоб берди Сергей.

Онаси эса бу чоқда ерга тикилиб олиб, хўрсинганидан лабларини буруштирас ва дамини чиқармай ултурар эди. Сўнгра, хўрсунишини дамом этдиргани ҳолда, мана бу содда ва қизиқ сўзларни худди оғзидан тушиб кетаётгандай қилиб айтди:

— Синглинг акамни мен учун ўпид қўй, деган эди, Сергейчам.

— Мен учун ҳам ўпуб қўйинг! — деди Сергей.

— Хўб... яна Хвостовлар ҳам сенга салом айтдилар.

— Қайси Хвостовлар? Ҳа, билдим!

Миролой сўзни кесди:

— Қани, жўнайиқ энди. Тур, онаси, жўнайиқ.

Оғирлашғон онани ота-бала иккови биргалашыб турғуздилар.

— Хайрлаш, — деб буйруқ қилди миролой.

Она нима айтсалар шуни қилди. Лекин ўғлини унча ҳам берилмасдан, бўшроқ ўпаркан, бошини тебратар ва маънисиз жумлаларни тақрорларди:

— Йўқ, бу бундай бўлмайдир! Йўқ, бундай бўлмайдир, йўқ! Йўқ, ундаи бўлмайдир.

— Хайр энди, Сергей! — деди отаси.

Улар иккови қўл қисишидилар ва маҳкам, лекин қисқагина ўпишдилар.

— Сиз... — дэя сўз бошлади Сергей.

— Хўш? — дэя узиб олиб сўради отаси.

— Йўқ, бундай бўлмайдир. Йўқ, йўқ, нима дейман мен? — дэя бошини тебратиб тақрорларди онаси. У яна ўлтуриб олиб, бутун гавдаси билан чайқалмоқға бошлади.

— Сиз... — дэя яна гап бошлади Сергей.

Бирданига унинг юzlари аянчли ва гўдакларча бурушди, кўzlари ҳам бир дамда жиққа ёшга тўлди. Уша ёшларнинг йилтироқ пардаси орқали у отасининг оппоқ оқарғон юзини ва у юзидағи ўзиники сингари кўзини кўрди...

— Сиз, ота, олижаноб одамсиз.

— Йўқ эй, йўқ эй! — дэя эътиroz қилди миролой.

Бирдан, худди қоқ белидан синғондай, бошини ўғлиниг елкасига ташлади. Бир замон у Сергейдан новча эди, энди ундан паст бўлиб қолибдир — ва шу топда унинг паҳмоқ, қуруқ калласи оқ бир ип турмагига ўхшаб ўғлининг елкасида ётарди, ва шунда иккаласси ҳам дам чиқармасдан бир-бирларини чанқоқ-чанқоқ ўпарлар: Сергей-паҳмоқ оқ соchlарни, у эса — бандилар яктагини ўпарди.

— Мен-чи? — деган қаттиқ бир овоз келди бирдан.

Қайрилиб қарадилар: тик туриб олғон она бошини кетига ташлаб, ғазаб ва ҳатто бир даража адоват билан буларга қарап эди.

— Ҳа, нима дейсан, онаси? — дэя қичқириб сўради миролой.

— Мен-чи, мен? — деди она бошини тебратиб туриб ниҳоятда маънилик қилиб.— Сиз ўзингиз ўшишаётрисиз, мен-чи, мен? Сиз эркаксиз-да, а? Мен-чи, мен? Мен-чи?

— Онажон! — дэя унга томон ташланди Сергей.

Мана шу ерга етганда шундай нарсалар рўй берди-
ки, уларни гапириб ҳам бўлмайдир.

Миролойнинг сўнг сўзлари шу бўлди:

— Ўлимингга фотиҳа бераман, Сергейча. Мардлар-
ча ўлгин.

Шу билан улар чиқдилар. Алланечик чиқдилар-да,
кетдилар. Кирдилар, тўқтадилар, гапирдилар-да, бир-
дан йўқ бўлдилар. Мана бу ерда она ўлтурғон эди, ма-
на бу ерда ота тўқтағон эди — ва бирдан алланечик чи-
қиб йўқ бўлдилар. Уз хонасига қайтгач, Сергей картча-
сига узанди, солдатдан яширинмоқчи бўлиб юзини де-
вол томонга бурди-да, узоқ йиғлади.

Сўнгра йиғлай-йиғлай чарчаб, қаттиқ уйқуга кетди.

Василий Қашириннинг ёнига ёлғиз онасигина келди,
отаси эса бой бир савдогар эди, келмак истамади. Ҳаво
илиқ ва ҳатто иссиқ бўлса ҳам, Василий ўз онаси кам-
пирни хона бўйлаб юрунган ва совуқдан қалтирафони
ҳолда қарши олди. Орадаги сўзлашув ҳам калта ва
оғир бўлди.

— Онажон, аслида келиб овора бўлмаслигингиз ло-
зим эди. Ёлғиз мени ва ўзингизни қийнағонингиз қола-
дир.

— Нега сен, ахир, Вася, нега сен бу ишни қилдинг,
ё рабби.

Кампир қора шойи рўмолининг учлари билан арти-
ниб йиғларди. Васяда ва унинг ака-укаларида ҳеч нар-
сага тушунмайдиган оналарига ўшқуруш одати бор эди.
ана шу одатнинг тақозоси билан Вася ҳам юринишидан
тўқтади ва совуқдан титраб туриб, жаҳл билан гапирди:

— Мана шу-да! Уша ўзим айтган! Сиз, ахир, ҳеч
нарса англамайсиз, онажон! Ҳеч нарса англамайсиз!

— Хўп энди, хўп майли, қўй, нима бўлди сенга: со-
вуқ едингми?

— Совуқ... — деди Василий сўзни узиб олиб, сўнгра
кўз учи билан аччиқланиб онасига қаради-да, яна хона
бўйлаб юринмакка бошлади.

— Шамоллаб қолдингмикан?

— Эй, онажон, шамоллаш нима қилсин бу ерда, одам
ўзи ўлум...

Сўзини тутатмасдан-оқ ноумид қўл силтади. Кам-
пир «отанг душанба куни чўзма¹ қилгин «деган эди»
демакчи бўлди-ю, қўрқиб бошқа гапга айлантирди:

¹ Баҳор байрамида пишириладиган ёғлиқ нон.

— Кўп айтдим мен унга: ўз ўғлинг, ахир, боргин, розилик бергин, «йўқ» деди-ю туриб олди, қайсар ўлгур...

— Қўйинг ўшани! Падарига лаънат! Менга ота бўлса экан у, бутун умри муттаҳамлик билан ўтган эди, яна ўша муттаҳамлигича қолди.

— Василийча, отангни шунаقا дейсанми, ҳали, — деб ёмон койиб гапирди кампир.

— Ҳа, отамни.

— Ўз отангни-я!

— Ўз отам бўлса экан.

Рўбарўсига ўлум келиб турипти-ю, бу ёқдан тағин бачканга, бемаъни ва керакмас нарсалар чиқиб келадир. Сиқилишдан ҳамда ўзи билан ота-оналарининг орасини, доим бир девол каби тўсиб келган англашилмасликдан йиғлаш даражасига етган Василий.

— Тушунсангиз-чи сиз ҳам, ахир: мен осилатурғон кишиман, осилатурғон, тушунасизми, йўқми? Осилатурғон, — деб бақирди.

— Ўзинг бирорвларга тегмасанг, сени ҳам... — деб қичқирди кампир.

— Ё раббий, бу қандай гап, бундай ҳолни даррандаларда ҳам кўрмайсан киши. Сизнинг болангизманни мен, йўқми?

Шу билан йиғисини тутиб бир бурчакка бориб ўлтурди. Яна бир бурчакда ўлтуриб кампир ҳам йиғлади. Мұҳаббат ҳислари билан бир-бирига ишонишиб кетмак ва қаршида турғон ўлумнинг даҳшатини шу билан енгиллаштиրмакдан ожиз бўлғон бу она-бала ёлғизликнинг у совуқ ва кулини қизитмай турғон кўз ёшлари билан йиғлар эдилар. Она деди:

— Сен, мана, мендан койиisan, онаммисиз йўқмисиз деб сўрайсан. Мен шу бир неча куннинг ичидаги тамом қариб, кампир бўлиб қолдим. Сен бўлсанг койиisan, таъна қиласан.

— Ҳа, майли, майли энди, онажон, кечириңг. Сиз энди кетсангиз бўладир. Укаларимни ўпиб қўйинг.

— Мен, ахир, она эмасманни, куймайманни?

Охири чиқиб ҳам кетди. Аччиғ-аччиғ йиғлаб, рўмолининг учи билан кўзини артиб, юрган йўлини билмасдан кетди. Адашиб бориб яп-яланғоч бир боқчага кириб, ёғоч «эшак»га ўлтурди. Ана ўшанда бирдан тушундикни, эртага уни осажаклар.

Кампир иргиб ўрнидан турди, югурмакчи бўлди, лекин бирданига боши айланиб йиқилди. Йўлакнинг музи

эриб тайғончиқ бўлғонлигидан кампир сира ўзини тиклаёлмади: у ёқ-бу ёқса ағанади, кафтини ва тиззасини ерга таяб кўтарилиб кўрди, бўлмади — яна ёнчасига ерга йиқилди...

6. УЛУМ ИУҚДИР

Тания Ковалъчук умр бўйида ёлғиз бошқаларни ўйлаб, ўзини ҳеч бир ўйламағон эди, энди ҳам ёлғиз бошқаларнинг изтиробини тортиб, уларни соғинар эди. Одамни қийнайтурғон ўлумни уларнинг олдиларида турғон бир нарса деб, Сергей Головин, Муся ва бошқа шериклари учунгина тасаввур этар — ўзи учун эса ўлумни ҳеч бир даҳли йўқ нарса каби билар эди. Шу учун Сергейнинг шу топда папироси йўқмикан, Вернер одатланғони қуюқ чойдан маҳруммикан деган ўйлар ва бутун буларнинг устига уларнинг ўлум олдида турғонлигидан келган ташвиш уни ўлум жазосининг ўзини ўйлашдан кўра ортироқ қийнарди.

Унинг энг кўп аягани Муся эди. У анчздан бери ўйлаб юрар эдики, Муся Вернерни севадир, унинг бу ўйи бутунлай тагсиз бўлса ҳам, уларнинг иккаласи учун аллақандай ёруғ ва ширин умидлар тутарди.

Мусянинг ўзи эса ҳозир масъуд эди.

У ўзини худди бир эрқак кишига, бирорвнинг либосини кийган ёш болага ўҳшатиб — қизиқ бир кепатага солиб қўйғон кенг, бўйига номуносиб бандилар яктагини кийиб олиб, икки қўли орқасида, ҳеч чарчамасдан бир хилда ва бир текис қадам ташлар эди.

Шу хилда қадам ташлар экан у талвасалар ва уялиб қизаришлар билан одамлар олдида ўзини оқламоқ истарди. У ўзи ҳали айтарлик бир иш кўрсатмаган, ботир-қаҳрамонлик даражасига етмаган ёшгина, аҳамиятсизгина бир қиз бўлғон ҳолда, уни шу чоққача ҳақиқий қаҳрамонлар ва шаҳидларгагина насиб бўлғон шарафли ва гўзал бир ўлумга маҳкум этдилар, унинг одамлар олдида оқланмоқ истагани мана шу важҳдан эди.

Шу топда унинг ёлғиз биргина тилаги бўлиб, у ҳам— ўзининг қаҳрамон эмаслигини, ўлумнинг ҳеч бир қўрқинч бўлмағонини, уни аяб ва унинг тўғрисида қайғириб ўлтурмоқ керакмаслигини одамларга англатмоқ ва аниқ исбот қилмоқ эди.

«Ростданми, — деб ўйлайдир Муся уяла-уяла, — ростдан ҳам мен арзийманми? Одамларнинг мен учун,

шу қадар кичкина ва аҳамиятсиз бўлғон бир қиз учун, ийғлашлари ва изтироб тортишларига арзийманми?»

Шунда уни айтиб бўлмаслик бир шодлик ўраб оладир. Энди ҳеч бир шак-шубҳа, ҳеч бир иккиланиш йўқ, у маҳфилга* қабул қилинди, у — тўла ҳуқуқ билан асрлардан берли оловлар, қийноқлар ва ўлум жазолари орқали юқори кўкларга томон юксалучи азизлар сафига доҳил бўлди. Порлоқ олам, порлоқ истироҳат, кетсиз, жим ва нурли саодат, у худди ердан йироқлашқонда ҳақиқат ва ҳаётнинг кўрилмаган қуёшига яқинлашиб, унинг шуъласида қанот қоқиб учайдикондай бўладир.

— «Бу тағин—ўлум эмиш. Нимаси ўлум бунинг!» — дей қувноқ-қувноқ ўйладир Муся.

Агарда унинг ёнига бутун дунёдан олимлар, файласулар ва жаллодлар жамъ бўлсалар-да, қаршисига қитоблар, жарроҳлик асбоблари, ойболталар ва сиртмоқларни ёйиб қўйиб, ўлум деган нарса бор, одам ўладир ва ўлдириладир, ўлмаслик деган нарса йўқ деб шуни исбот қила бошласалар, Мусяни тонг қотирмоқдан бошқа ишга ярамасдилар. У ўзи ҳозир ҳам ўлмаску, нега ўлмаслик бўлмасин? Шу топда у ўзи ўлук ҳолида тирик, тириклигида тирик бўлғони каби ўлумда ҳам тирик-ку, яна қандай ўлмаслик, яна қандай ўлум тўғрисида сўз бўлиши мумкин?

Юрабериб жуда чарчади. Беозоргина картчасига бориб чўзилди-да, бўш юмулғон кўзлари билан яна хаёлга берилди. Соатлар соқов жимликни тазалзулга* солиб, тўқтовсиз жом урар ва уларниг жаранглаган қироқларида жимгина, ёруғ ва сайроқ хаёллар сузарди. Муся ўйлади:

«Шуми ҳали ўлум? Ё раббий, мунча чиройлик экан бу, ё бу ҳаётмикан? Билмадим, билмадим. Кўзларим билан қулоқларим шунда бўлажак».

Муся ухлаб кетди.

Авақта эса ўзининг абадий изтироби сингари ҳаёти ҳам кар ҳам эшитувчи, ҳам кўр ҳам кўрувчи бўлғон ўзига хос ҳаёти билан яшамоқда. Аллақайда юралар. Аллақайда пичирлашиб гаплашалар. Аллақайда милитиқ шарақлайдир. Аллаким дод дегандай бўлди. Балки ҳеч ким дод демагандир-да, фақат жимжитликда шундай туюлгандир.

Ана, эшикдаги кичкина дарича унсизгина очилди, қоронғи тешикда қора ва мўйлаблик бир башара кўринди. Узоқ ва ҳайрат билан Мусяга кўзларини тикиди ва нечик кўринган бўлса, шундай унсизгина йўқ бўлди.

Курантлар¹ узоқ ва сиқиниқли жом уриб куйладилар. Гүё ҳорғин соатлар ярим кечаларда баланд бир тоққа тирмашалар ва тобора қийин ва оғир ўр торталар, сийғаниб кеталар, қоқиласалар, дод-вой билан пастга томон юмалайлар-да, қайта бошдан минг азоб билан яна ўзларининг қора тепаларига қараб тирмашалар.

Аллақайдай юралар. Аллақайдай пичирлашиб гаплашалар. Фонарсиз, қора араваларга отларни ҳам қўша бошладилар эди...

7. ЎЛУМ ҲАМ БОР, ҲАЁТ ҲАМ БОР

Сергей Головин ўлумни бутунлай бегона ва ўзига дахли йўқ бир нарса каби билиб, унинг тўғрисида сира ўйламагон эди. У ўзи пишиқ, соғлом ҳамда ювош ва очиқ бир қувноқликка эга бўлғон кулар юзли йигитча эди. Ҳар бир ишга ва ҳатто ўюн-эрмак каби нарсаларга, яъни истар фотография ё тепки арава ҳаваси, истар террўрга ҳозирланиш иши бўлсин, — ҳаммасига ювош ва қувноқ бир жиддият киргизарди: ҳаётда ҳар нарса кулар юзли, ҳаётда ҳар нарса аҳамиятли, ҳар бир нарса яхши бажарилмаги лозим, дер эди.

Унинг ўлумдан қўрқмаслиги ва ўлум тўғрисида ўйламаслиги шу дараҷага етар эдикӣ, ўша шумли кунда эрталаб, Таня Ковальчукнинг уйидан чиқиб кетиш олдиди яхши истак билан боплаб нонушта қилғон, яъни икки истакан сутлик чой ичиб бутун бир беш тийинлик булкани еб ташлағон ёлғиз ўша бўлғон эди.

Қамоққа олинғондан сўнг «ишни яхшилаб бажаролмадик, иш бузулди» деб бир қур қайғирғон ҳам эди, кейин «энди яхшилаб бажарилмаги лозим бўлғон бир иш бор, у ҳам бўлса — ўла билмакдир» деб ўйлади-да, яна кўнгли очилиб кетди. Шуниси қизиқки, авақтага келган куннинг индинига эрталабдан тортиб Мюллер деган аллақандай бир немиснинг ўзи яхши кўрган фавқулодда маъқул системаси бўйинча «гимнастика» билан шуғуллана бошлади. Қип-ялангоч бўлиб ечинди ва пойлоқчи солдатнинг ваҳима аралаш ҳайратли назарлари остида буюрилган ўн саккиз хил ҳаракатнинг ҳаммасини мунтазам қилиб чиқди.

¹ Қалисо (бутхона) мезанасидаги соат, ҳар соатда бошқача бир куйни чаладир.

Үлум қўрқуси унга секин-секин ва аллақандай турткilar сингари кела бошлади: гуё аллаким келиб бунинг юрагини паст томонидан кучи борича мушт билан туртиб юборғондай бўлар эди. Бу зарба қўрқувдан қўра кўпрак оғриқ туйғусини берар эди. Сўнгра у туйғу эсдан чиқадир, бир неча соатдан сўнг яна қайтиб келадир ва ҳар дафъа такрорланғон сари узокроқ ва кучлирак бўлиб борадир ва сўнгра аллақандай зўр ва чидаб бўлмас қўрқувнинг нақшларига алайна ошкор айлана бошлайдир.

«Ростдан ҳам қўрқаманми мен? — дея ҳайрон бўлиб ўйладир Сергей. — Эсипастликни кўринг».

Қўрқан у эмас, унинг ёш, пишиқ, кучли гавдаси. Бу ўткур ва бегонага ўхшағон қўрқув, айниқса, эрталаб — қаттиқ уйқу ва жисмоний ҳаракатлардан сўнг пайдо бўладир. У ўзи ҳам буни пайқайди ва: «Эсипастлик бу, биродар Сергей, тани осонроқ ўлдирмак учун уни кучайтириш эмас, сусайтириш лозим. Эсипастлик бу», — деб ўйлади.

Шундан сўнг бадантарбиясини ҳам, сув билан тан ишқашни ҳам ташлади.

Дарвоқе, енгиллашқондай ҳам бўлди. Яна ҳам сустлашмак учун овқатни озроқ емакка ҳам уруниб кўрди. Аммо тез фурсатда тан бу қоидага ҳам кўнишиб қолиб, ўлум қўрқуси яна ҳам пайдо бўлди, лекин бу дафъа унча ўткур, унча ёндирувчи эмас, кўпрак «кўнгул айнаш»га ўхшағон бўлмағур бир таврда келди.

«Оё мен ўша малъундан қўрқаманми? — деб ўйлади Сергей ўлум тўғрисида. — Йўқ, мен ҳаётга афсус ейман. Бадбинлар (пессимисты) нима десалар десинилар, жуда соз нарса ўзи!»

Фамили-фамили бош тебратди ва чўзиб-чўзиб оғир нафас олди. Бир оз сукут — яна чўзуқ, чуқур нафас олиш, яна бир қисқагина сукут — яна тагин бурунгидан чўзуқроқ ва оғирроқ нафас олиш.

Сўроққача ва ундан кейин сўнгги ваҳимли кўришув, яъни чол-кампир билан кўришувгача шу ҳол давом этди. У ўз камерида ҳаёт энди тамом, олдинда эса бир неча соат қуруқ интизор ва ўлумдан бошқа нарса йўқ, деган шуур билан уйғонғоч, яна қизиқ бир ҳолга тушиб қолди. Гўё уни қип-яланғоч қилдилар, аланечик ҳаддан ташқари яланғочладилар — уни ёлғиз уст-бошларини ечиб олмоқ билангина қолмасдан, қуёши, ҳавоси, ғовғаси, ишифи, қилиғи ва сўзларини ҳам тортиб олғондай бўлдилар. Ўлум ҳали келгани йўқ, шу билан бирга ҳа-

Ёт ҳам кетди, энди аллақандай янги, жуда ҳам мубҳам, ҳеч бир маъниси йўқ деса бўлмайтурғон, маъниси бор деса ҳам тўғри келгамайтурғон, лекин шу қадар чуқур, шу қадар сирли ва ғайриинсоний бир нарса қолдиким, уни очмоқ сира мумкин эмас.

«Нима бало, жинни-минни бўлдимми мен, — дея энди бир оз босилиб ўйлади Сергей. — Энди шу қолғон эканми, падарига лаънат!»

Қўли билан пешанасини артган эди, бу ҳам қизиқ туюлди, шундан сўнг нафас олмасдан, ҳар қандай фикрни сўндириб, ҳансирашини тийиб, ҳар қандай ҳаракатдан ўзини сақлаб, соатларча тек қотиб қолди: негаким, ҳозир ҳар бир фикр, ҳар бир ҳаракат жиннилик эди. Бақт деган нарса қолмади. Шафан (Зотан — Д. К.), ҳавосиз бир масофага ер ҳам, ҳаёт ҳам, одамлар ҳам, ишқилиб ҳамма нарса ўшанда бўлғон улкан бир майдонга айланди, лекин бутун шу масофа, то охиригача, тилсимлик жаргача, яъни бир қараашдаёқ кўринадир. Азоб ўлумнинг кўруниб туришида эмас, балки ҳам ўлумда (нинг — Д. К.), ҳам ҳаётнинг баравар кўрилишида эди.

— Мана керак бўлса **Мюллер!** — дея бирданига ва фавқулодда эътиқол билан қичқирди у ва бошини тебратди. Сўнгра одам руҳига хос бир хил кутилмаган ўзгариш билан қувноқ ва астойдил қаҳқаҳа солди. — Эҳ, **Мюллер**, **Мюллер**, эҳ, менинг яхши немисим, ҳар ҳолда яна сен ҳақлисан, мен бўлса, биродар **Мюллер**, эшакман.

Сўнгра тез-тез юриб неча мартаба камернинг у бошидан бу бошига ва пойлағон солдатнинг янгидан жуда ҳайрат билан тикилган назарлари остида тезгина қип-яланғоч бўлиб ечинди-да, қувноқлик ва ҳаддан ташқари жиддижаҳд билан ўн саккиз ҳаракатнинг ҳаммасини қилиб чиқди, ўзининг бир қадар ориқлана тушган гавдасини чўзиб йиғди, товони билан туриб нафас олди ва нафас чиқарди, қўл ва оёқларини у ёқ-бу ёққа узатди ва ҳар бир ҳаракатдан сўнг ўзига нашъа қилиб:

— Мана бу жойида, мана бу чинакам жойида, биродар **Мюллер!** — деб қўйди.

Ёноқлари қизарди, пешанасида қизғин, ёқимли тер доналари қаварди, кўкраги ҳам маҳкам ва текис урмоқ-қа бошлади.

Кўкрагини юпқа ва таранг териси остидан қобирғаси

очиқ кўринадиган даражада кериб туриб, Сергей мана шундай муҳокама қилди:

— Гап бундаки, Мюллер, гап бундаки яна ўн тўққузинчи ҳаракат ҳам бор, у — бўюндан осилғон ҳолда қимирламасдан туришdir. Унинг ўзини ўлум жазоси дейдилар. Тушундингми, Мюллер? Бир тирик одамни, айтайлик Сергей Головинни, олиб бориб кафанга ўрайдилар-да, то жони чиққунча бўйнидан осиб қўядирлар. Аблаҳлик бу, Мюллер, лекин ноиложсан киши: тан берасан.

Ўнг ёнига эгиларкан яна такрор қилди:

— Тан берасан, биродар Мюллер.

8. МУДҲИШ ЁЛҒИЗЛИК

Яна ўша соатларнинг жом овозлари остида Сергей ва Мусядан ёлғиз бир неча бўш хона билангина ажраби турғони ҳолда бутун дунёда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ деярлик даражада оғир ёлғизликка маҳкум бўлиб, ўзурлик Василий Каширин қўрқув ва сиқинти ичида сўнг кунларини кечирмакда эди.

Ўзи терлаган, ҳўл кўйлаги танига ёпишғон, илгари жингалак бўлғон соchlари энди тўзиб паҳмоқланғони ҳолда у чидаб бўлмас даражада тиши оғриғон кишидай титраб ва маъюс бўлиб камерни айланар эди. Бир ўлтуради, яна турадир, пешанасини деволга тақайдир, тўқтайдир ва алланарсани ахтарғон бўладир, гўё дардига даво излайдир, у шу қадар ўзгардики, гўё унинг иккита бошқа-бошқа юзи бор эди — бурунги, ёш юзи аллақайларда йўқ бўлиб, ўрнига бошқа қўрқинч ва қоронғиликлардан чиқиб келган бир юз ўрнашди.

Таҳлика ва ўлумга у ўзи ўз ихтиёри билан борғон вақтида ҳамда кўриниши кўп хунук бўлса ҳам, ўз ажалини ўз қўлида ушлаб турғон чоғида у жуда енгил ва ҳатто кулиб турар эди. Белида ё «жаҳаннам машинаси» бўлғон бу ёш йигит гўё ўзи ўша жаҳаннам машинасига айланган, динамитни, маҳкам зенгини ўз зеҳнига улаб, унинг олови ва ўлдиргич қувватини ўзига сингдирган эди.

Бирдан мунақа қалтис, ёввойи, эсдан оғарлик ўзгариш! У энди истаган жойига бора олмайдир, уни энди темир қафасга олиб туриб худди бир муюм каби устидан қулуплаб оладилар. У энди, бошқа бутун одамлар каби ҳаёт билан ўлумдан биттасини ўз эркича танлаб

ола олмайдир. Уни албатта ва муҳаққақ ўлдирадирлар. Бурун ирода, ҳаёт ва қувватнинг мужассам шакли бўлғон бу, бир нафасда бутун дунёдаги яккагина ожизнинг аянч бир нусхаси бўлиб қоладир, күшхонани кутиб ётган ҳайвонга, жилдирилмаги, куйдирилмаги ва синдирилмаги мумкин бўлғон соқов ва унсиз бир муюмга айланадир. Нима гапирса ҳам сўзига қулоқ осмайдирлар, агар бақира бошласа, оғзига латта тиқадирлар, сўнгра уни оёғини жилдира олсин-олмасин олиб бориб осадирлар. Қаршилик қиласа, типирчинса, ерга ётиб олса — барибир, кучлайдирлар, ўрнидан турғизиб, қўл-оёғини боғлаб, ўша боғлиқ кўйи дор тагига элтадирлар. Унинг устида бажарилажак бу машинавий ишнинг ўзига ўхшагон одамлар (томонидан) бажарилажаги, уларни яна тағин аллақандай ғайриоддий ва хунук бир кепатага соладир; нечундир тусларини ўзгартган, қасдан кўзга кўринган ваҳималар деса бўладирми уларни, ё — пуржиналиқ механик қўғурчоқ деса бўладирми, — ҳар ҳолда одамни тутқон, боғлағон, оёқларидан судраган, дорларга осғон — ўшалар!

Авақтага янги келиб кирган кунлариданоқ ҳам одамлар, ҳам ҳаёт унинг назарида ваҳималар ва механик қўғурчоқларнинг ақлдан ташқари мудҳиш оламига айланган эди. Унинг кўзига ҳамма нарса қўғурчоқдай кўринар эди: ўзининг камери, кичкина даричалик эшиги, оуралғон соатларнинг жом овозлари, мунтазам солинғон қалъя, айниқса, узун йўлакда тап-тап босиб юрган миљтиқли қўғурчоқ ҳамда унинг буни қўрқитиб даричадан қарайтурғон ва индамасдан овқат узататурғон шериклари... Ҳозирда унинг кечирмакда бўлғони қурқув ҳам ўлум қўрқувси эмас эди, у, балки, шу топда ўлумни тусар эди-да: ўзининг у кўҳна чигаллиги ва англашилмаслиги билан ҳам ўлум мана бу омонсиз ва хулё сингари алмашинғон оламдан кўра ақлга енгилрақ келар эди.

Сўроқда ўртоқларнинг ўз ёнида бўлиши Қаширинни бир оз ҳушёр қилиб қўйгон эди, у ерда бир нафасгина бўлса ҳам одамларни кўрмиш эди: у одамлар ўлтуриб бунинг сўроғини қилалар, одамлар тилида алланарслар сўзлайдилар, қулоқ бералар ва тушунгандай бўлар эдилар. Аммо онаси билан кўришган вақтда ўзи жиннилана бошлаб-да шуни ўзи ҳам сезиб қолғон одамнинг қўрқуси билан у очиқ ойдин ҳис этган эдиким, бу қора рўмолли қари хотин усталик билан ясалғон механик бир қўғурчоқдир, «ота» «она» демакка ўрганган оддий қў-

ғурчоқлар кабидир, фақат яхшироқ ясалғондир. У билан гаплашмакга тиришса-да, аммо ўзи ларзага келиб титраб, қалтираб туриб ўйлағон эди: «Ё рабби, бу бир қўғурчоқдир, онам қўғурчоқ... ана у солдат қўғурчоқ, унда бўлса отам қўғурчоқ, мана бу бўлса—Василий Каширин деган қўғурчоқ».

Эндими? Энди мангу ечилмас ва кўз олдига келиб тўхтағон сирнинг даҳшати, сув кирган вақтида қирғоқдаги буттани сув босқон сингари, ўртага олиб босқоч, унинг ибодат қиласаги келди. Ибодат учун тиз чўкмак истаган эди, солдатдан уялди ва қўлларини кўкрагига қўйиб секин пичирлади:

— Эҳ, бутун аламзадаларнинг сурури!¹

Сўнгра мунгланиб турадир, мулойим қироат билан яна такоррлади:

— Эҳ бутун аламзадаларимнинг сурури, кел менга (мени—Д. Қ.) қўлла, Васка Каширинни! Булар ҳамаси ўтди.

Жиннилик оғир-оғир ўрмалаб чиқиб кетди, шуур ҳар томонга сочилиб ўчаёткан гулхан каби сўнди. Эндиғина жони чиқсан, юраги иссиқ, лекин қўл-оёғи совуқдан ўлук каби совунди.

Яна ваҳшийларча қўрқув дамлари бор эди ҳали. У дамлар — одамлар киргац вақтлар эди. Жазо майдонига кетатурғон вақт бўлди, дедилар унга, бу сўзниг нима демак бўлғонини у ҳатто ўйламади ҳам, фақат кирган одамларни кўриб болаларча қўрқинди.

— Бўлмайдир, бўлмайдир,— дея пичиради у ўлук лаблари билан эшитилмас қилиб, сўнгра ёшлиқда отаси пўписа қилиб қўл кўтарганида қилғондай секингина камернинг ичкарисига жилди.

— Жўнаш керак!

Фовур-ғовур, гап-сўз, теварак-атрофда айланган одамлар, алланарсаларни қўлдан қўлга узатиш... кўзини юмди, тилкинди ва оғир-оғир жавдий бошлади. Эс ҳам кира бошлағон, шекилли: бирдан маъмурга юз тутиб папирос сўради, у ҳам мулойимлик билан қабул қилиб кумуш қутиласини очди.

Кимлиги белгисиз, лекин Вернер деб юритилган одам ҳаётдан ва курашдан тўйғон одам эди. Бир замонлар у ҳаётни жуда яхши кўрар, театрудан, адабиётдан, одамларга аралашувдан завқ олар эди, жуда яхши ҳофиза

¹ Бу жумла христианлар эътиқодича худо қаторида ҳисобланғон Биби Марямга оидdir.

(эслаш) кучи ва мустаҳкам ирода каби неъматларга эга бўлғонлигидан овропа тилларидан бир нечтасини мукаммал ўрганганд, бир немис ё франсуз ёхуд англиз бўлиб кўрунмак истаса, баҳузур бажара олар эди.

Лекин анчадан берли ўртоқлари бундан бехабар, унинг кўнглида одамларга қарши бир нафрат пайдо бўлғон эди, шу билан бирга бир жиддият ҳамда оғир, ўлдирарли даражада бир ҳорғинлик бўлинар эди унинг кўнглида.

Унинг яна битта тансиқ хосияти бор эди: дунёда бутун умрида бош оғриғи кўрмаган кишилар бўлғони каби, у ҳам қўрқувнинг нима эканини билмас эди.

Вернер ўлум жазосининг оддий ўлумлардан эмас, бошқа аллақандай бир нарса эканини англар эди, аммо ҳар ҳолда уни тинч қарши олмоққа қарор берди. Ёлғиз шу билангина ўлум жазосига қарши баслаган юксак нафратини билдириб, ўз руҳининг сўнгги ва ажралмас эркинлигини кўрсата олар эди. Сўроқда ҳам у—унинг вазмин ёвюраклиги ва кибр-ғурурини яхши билган шериклари ҳам, эҳтимол, бунга ишонмаслар — на ўлумни ўйлайдир, на ҳаётни, балки тугал эҳтимол, жуда чуқур ва тинч диққатлик билан қийин бир шатранж ўюнини давом эттирди. Шатранжга жуда уста бўлғонлигидан эндиғина қамоққа олинган кунларидан тортиб шу ўюнни бошлади ва тўқтовсиз давом эттирди. Уни осиш жазосига ҳукм қилғон кун ҳам кўрунмас тахтадаги доналарнинг ҳеч бирини ўрнидан жилдирмади.

Энди бу юришни тамом қила олмаслик эҳтимоли борку, ҳатто шу этимол ҳам уни ўюндан тўхтата олмади, дунёда ёлғиз бир кунгина умри қолғонда ҳам, ўша куни әрталаб кеча қилиб қўйғон кичкинарак бир хатосини тузатиш билан яна ўша ўюнини давом қилдирди, ташланғон қўлларини икки тиззасининг орасига олиб, у анчагина қимирламай ўлтурди, сўнгра ўрнидан туриб, ўй сургани ҳолда у ёқ-бу ёққа боса бошлади.

Лекин бу сафар ишлар, негадир, ёмон кетди, аллақандай зўр ва хатто ёмон ҳато қилиб қўймадимми, деган ноқулай бир ҳис билан у бир неча мартаба кетига қайтди ва ўюнни қайта бошдан деярли кўриб чиқди. Бирдан унга кутилмаган ва дилозор фикр келди: у бу шатранж ўюни билан ўз диққатини жазодан четга бурмоқ, ҳар бир маҳкум учун муқаррар бўлғон ўлум қўрқусидан ўзини сақлаб қолмоқ истамайдирми ва бутун хато ҳам шунда эмасми?

— Иўқ-эй, нега ахир! — деб қурамасдан* жавоб бер-

ди у ва кўринмас тахтани жимгина ёпиб қўйди. Сўнгра яна шатранж ўйнағонидаги каби хўп интиҳом ва диққат билан ўзидаги қўрқув ва вазиятидаги ноиложник нимага эканлигини билмакга уриниб қолди: камерни бошдан оёқ кўздан кечириб, ҳеч нарсани қолдириб кетмасликга тиришиб, жазо вақтигача неча соат қолғонини ҳисоблади, сўнгра ўша жазонинг тахминий ва анча аниқ суратини ўзича чизиб чиқди-да, елкасини қоқиб қўйди.

— Хўш? — дея савол аралаш жавоб қайтарди у аллакимга. — Мана шу холос. Қани қўрқув деган нарса?

Кўрқув, чинакам, йўқ эди. Кўрқув йўқ эди десак озлик қиладир, балки унга зид бўлғон бошқа алланарса туғулиб келар эди, у нарса эса: мубҳам, лекин зўр ва журъатли бир шодлик туйғуси эди.

Вернер яна елкасини қоқди ва кўкрак уришини қараб қолди. Кўкраги тез-тез, лекин қаттиқ ва текис, айрим бир оҳангли куч билан урар эди. Яна бир мартаба авақтага янги кирган бандидай диққат билан камернинг деволларини, дамбаларини, ерга михланғон курсиларини кўриб чиқди ва ўйлади: «Не учун мен бу қадар енгил, хурсанд ва эркинман, жуда эркинман? Эртага бўлажак жазони ўйлайман-у, худди йўқ каби деволларга қарайман — деволлар ҳам йўқ каби. Ҳам шу қадар эркинманки, гўё мён авақтада эмасману, умр бўйи ўлтурганим бир авақтадан эндигина қутулиб чиқканман. Нима бу?»

Икки йилдан бери Вернерни эзиб келган чучмал ҳорғинлик йўқ бўлди, кўкрагидаги — кўзлари юмуқ, оғзи ўлукларники сингари жиблашган ўлук, совуқ ва оғир илон ҳам тушиб кетди — ўлумнинг оғзига етганда ўйноқи ва гўзал йигитлик қайтиб келди.

Одамлар ҳам унинг назарида янгилangan каби эдилар: улар унинг нурланган кўзларига янгича, севимли ва кўркам бўлиб кўриндилар. Замонлар устида қанот қоқиб юриб, у кечагина ҳали ўрмонларда дарранда бўлиб бўкириб юрган башариятнинг нақадар ёш эканини очиқ кўрди, одамларнинг қўрқинч, кечирилмаслик ва тубан каби кўринган нарсалари ҳам бирдан севимли бир нарсага айланиб кетди.

— Эй, ўзимнинг севимлилар, — дея бирданига кутилмаганде табассум билан кулиб юборди Вернер.

— Эй, ўзимнинг севимли ўртоқларим! — дея пи chirлади у ва аччиғ-аччиғ йиглаб юборди, — эй, ўзимнинг севимли ўртоқларим!

У қайси сирли йўллар билан у ғурурли ва кетсиз эркинликдан бу мулойим ва марҳаматли эҳтиросга келиб чиқди? У ўзи буни билмас ва бу тўғрида ўйламас эди. Уларга, ўзининг у севимли ўртоқларига раҳми келармиди ёки унинг бу кўз ёшларида ундан ҳам юксакроқ ва эҳтирослироқ бошқа нарса беркинганмиди — унинг бирданига жон кирган ва ёшланғон кўнгли буни ҳам билмас эди. Ёлғиз йиглар ва пичирлар эди:

— Эй, ўзимнинг севимли ўртоқларим! Севимли ўртоқларим ўзимнинг!

Бу аччиғ-аччиғ йиғловчи ва кўз ёшлари орасидан табассум қилиб кулувчи кишини ким келиб кўрса ҳам — истар сўроқчилар, истар ўз ўртоқлари ва истар унинг ўзи бўлсин, бу ўша қўрқмас ва мағрур, ҳорғин ва ёвюрак Вернер, деб ҳеч бириси айта олмас эди.

10. ОЛИБ БОРАЕТИРЛАР

Маҳкумларни жазо майдонига жўнатишдан бурун, ўзимиз билган беш кишининг ҳаммасини бир уйга тўпладилар. Бу кенг ва совуқ уйнинг усти қуббали бўлиб, ўзи бўшаб қолғон мирзахонага ёки кимсасиз қабулхонага ўхшар эди. Ўзаро сўзлашмакка ҳам рухсат бердилар.

Бу рухсатдан энг аввал фойдаланган Тания Ковальчук эди. Бошқалари эса индамасдан бир-бирларининг муздай совуқ, ўтдай иссиқ қўлларини совуққина қисишиб, яна индамасдан, бир-бирларига қарамаслик ҳаракатида ўхшовсиз ва паришон бир тўда холида тўқтадилар.

Ҳаммасининг ҳам гап-сўзи ва ҳаракати қизиқ, яъни узук-узук зарблик (худди ўқуғондай), ёхуд ҳаддан ташқари тез эди, баъзан бир гапни чайнайлар ва узоқ такрор қиласлар, баъзан эса бошлиғон жумлаларини таомом қилмайлар ёхуд «айтилиб ўтди» деб ўйлайлар ва ўзлари бунинг фарқига бормас эдилар. Ҳаммаси ҳам пешанасини чимирган ва энг оддий нарсаларга ҳам ҳаммавақт кўзойнак билан юриб-да, сўнгра бирданига ўй олиб қўйғон кишидай, мароқ билан, таниёлмасдан қарар эди; ҳаммаси ҳам худди орқадан бирор чакириб ва бир нарсани кўрсатиб турғондай тез-тез ва кескин бурилиб орқасига қарар эди. Ўзлари буни ҳам пайқамаслар эди. Муся билан Тания Ковальчукнинг лаблари ўтдай ёнар эди, Сергей бошда бир қадар ранги ўчганрак

кўринса ҳам, оз фурсатда ўзини ўнглади ва бурунги доимий ҳолига тушиб олди.

Ёлғиз Василийгина ҳамманинг диққатини ўзига тортиди. Ҳатто ўшаларнинг орасидан у фавқулодда қўрқинч кўринар эди. Вернер қўзғалди ва Мусяга қараб мулоим бир безовталиқ билан деди:

— Бу нима гап бўлди, Мусяжон? Чинакам нима¹ бўлиб қолдимикан бу-а, дейсан? Уни овутмоқ керак.

Василий олислардан, аллақайлардан туриб Вернерга худди таний олмағон кишидай бир қаради-да, яна кўзини жилдириди.

— Вася, бу нима бўлди сенинг сочларингга-а? Сенга нима бўлди ўзи? Ҳеч гап эмас, биродар, ҳеч гап эмас. Ҳозир ҳаммаси ўтадир, кетадир. Тинч бўлув керак, ҳа, тинч бўлув керак.

Василий жим эди, «бу энди ҳеч нарса гапирмас» дешишга яқин етганда олдиларидан аллақандай гаранг ва кечикган бир овоз келди — кўп чақиравларга қарши ёлғиз гўрдангина шундай жавоб эшишимаги мумкин эди:

— Ҳеч гап эмас, мен тинчман.

Яна қайтарди:

— Мен тинчман.

Вернер севиниб кетди:

— Дуруст-дуруст, ҳа, баракалла. Шундай бўлсин, шундай бўлсин.

Лекин шу онда унинг кўзлари қора, вазминлашган, жуда ҳам олислардан тикилган бир қарашиб дуч келди ва аниги бир кўйиниш билан, ўйлади: «Қаерлардан туриб қарайдир бу?» — ёлғиз гўргагина дейилмаги мумкин бўлғон жуда чуқур бир мулоимлик билан деди:

— Вася, менга қарасанг-чи, жуда севаман мен сени.

— Жуда севаман мен ҳам сени, — дея вазмин галдираб жавоб берди тил.

Шунда бирдан Муся Вернерни қўлтуғига олди ва саҳнада ўйнаб турғон актўр хотин каби ҳайратини күчайтириб билдиргани ҳолда деди:

— Вернер, нима бўлди сенга? «Севаман» дедингми ҳозир? Сен бу «севаман» деган сўзни ҳеч қачон ҳеч кимга айтмаган эдинг. Нега сен мунча... очиқ ва юмшоқсан? Нима дейсан?

— Нима эди?

Ўз ҳиссини бир актўр каби кучайтириб билдиргани

¹ Бу нима жинни бўлдими, демакчи.

ҳолда Вернер ҳам Мусяниг қўлини қаттиқ қисиб туриб деди:

— Тўғри, мен ҳозир жуда астойдил севаман. Бошқаларга билдирма, бўлмайдир, одам уладир, аммо ҳозир астойдил севаман мен.

Уларнинг назарлари бир-бирига дуч келди ва порил-порил ёди, шунда бутун тегра сўнган эди.

— Шундай, — деди Муся, — шундай, Вернер.

— Шундай, — деб жавоб қилди Вернер, — шундай Муся, шундай.

Шунда улар иккови алланарсага тушунган ва уни бузилмас қилиб тасдиқлагон эдилар. Кўзлари порлағони ҳолда Вернер яна қўзғалди ва тез-тез босиб Сергейга яқинлашди:

— Сергейча!

Лекин жавобни Таня Ковалъчук қайтарди. Ичига сифмасдан, оналик ғурури билан йиглағундай бўлиб, жинлана-жинлана Сергейнинг енгидан тортар эди.

— Вернер, гапга қулоқ сол! Мен бу ёқда бунинг ғамини қилиб йиглаб ҳалак бўлиб ётибману, бу у ёқда ҳадеб гимнастика қиладир.

Вернер кулимсираб туриб:

— Мюллер усулида-я? — деб қўйди.

— Сергей хижолат бўлиб хўмрайди:

— Кулишинг бекор, Вернер, мен қатъий равишда ишондимки...

Ҳаммалари кула кетдилар, бир-бирлари билан гурнглашув орқасида ўzlарига метинлик ва куч олиб, улар секин-секин бурунги ҳолларига қайтмоқда эдилар, лекин буни ўzlари ҳеч пайқамайлар ва ўз аҳволларида ҳеч бир ўзгариш йўқ деб ўйлардилар. У кулишни бирданига бўлган Вернер бўлди, у фавқулодда жиддият билан Сергейга деди:

— Сен ҳақлисан, Сергейча, сен тамом ҳақлисан.

— Йўқ, сен ўзинг ўйлаб кўр! — дея севиниб сўзга киришди Сергей.— Албатта, биз...

Мана шу ерга келганда, «жўнаш керак» деб қолдилар. Шундай деганларнинг муомалалари шу қадар яхши эдики, аравага ўzlари истаганча жуфт-жуфтлари билан қўшиб боришга ҳам рухсат бердилар ва умуман уларнинг муомалалари жуда, ҳатто ҳаддан ташқари яхши эди: улар ёузларининг инсоний алоқаларини кўрсатмакчи бўлар эдилар, ёки ўzlарининг бу ерда йўқ бўлғонларини, ҳамда ишнинг ўзича бўлиб кетаётқонини кўрсатмак истар эдилар. Лекин ранглари ўчган эди.

— Сен, Муся, у билан бирга бўл!—деди Вернер, қимирламасдан тик қотиб турғон Василийни кўрсатиб.

— Тушундим,— дея бошини қимирлатди Муся.— Узинг-чи?

— Менми? Таня Сергей билан, сен Вася билан, мен... ёлғиз ўзим. Зарари йўқ, ўзинг ҳам биласанки, менга бўла берадир.

Ташқарига чиққон эдилар, ҳовлининг ним қоронғилиги, илиқ ва иттиқ тўқунуш билан буларнинг юз-кўзларига келиб урди, нафасларига кириб тўлди, бутун сескан баданларини юмшоқ-юмшоқ силаб ва тозалаб ўтиб кетди.

— Оҳ-в!— дея кенг бир нафас олди Сергей Головин ва шундай тоза, яхши ҳавони кўкрагидан чиқариб юборгиси келмагандай нафас олишни тўхтатди.

— Қачондан берли ҳаво мунақа экан,— дея бир савол ташлади Вернер,— Худди баҳор-а!

— Фақат икки кундан берли шундай,— деган тавозуъли ва мулойим бир жавоб қайтди унга.— Йўқса соvuқлар жуда қаттиқ эди.

Қора аравалар бир-бир кетин ғилдирашиб келиб, иккитадан одам олдилар-да, ёнида чироғ осилиб турғон дарвозага томон юриб кетиб, қоронғилиқ ичидагум бўлдилар¹.

Вернер энгалиб туриб энди аравага чиқмоқчи эди ёнида турғон миршаб чучмалрак қилиб:

— Ёнингизда яна бир одам борадир,— деди.

Вернер ажабга қолди:

— Қаерга? Қаерга борадир у одам? Ҳа, айтғонча-я! Бир кишиими? Қим ўзи?

Миршаб индамади. Чинакам, қоронғида араванинг бир бурчига сиқилиб кичкинагина, ҳаракатсиз, лекин жонли бир нарса ўлтуар, чироғнинг ёндан тушган ёруғида очиқ кўзлари йилтиллар эди. Аравага чиқиб ўлтуар экан, Вернер оёғини унинг тиззасига уриб олди.

— Кечиринг, ўртоқ.

У одам жавоб бермади. Кейин, арава қўзғалиб кетгачгина, тутилиқиб ва бузиб гапирилган рус тили билан сўради:

— Қим бўласиз?

— Мен—Вернер бўламан, фалонига қилинғон суиқасд сабабли осилишга ҳукм этилганман. Сиз-чи?

— Мен Янсонман. Мени осув керак эмас.

¹ Бундаги арава-извош навъидан усти ёпиқ «мафа» аравадир.

— Сиз нима гуноҳ қилғонсиз, Янсон?

— Мен хўжайинимни сўйғонман. Пулини ўғирлағонман.

Товушини эшитган одам Янсонни ухлаб кетмақда дер эди. Вернер унинг бўшашғон қўлларини (кафтлари — Д. К.) орасига олиб, маҳкам қисди. Янсон яна ўшандай бўшанглик билан қўлларини тортиб олди.

— Ҳа, қўрқаётирсанми? — деб сўради Вернер.

— Мен истамайман.

Улар жим бўлдилар.

Сандиқ каби берк бир нарса ичидагунча узоқ селенинг борғонлигидан унинг бир озроқ боши айланниб қўнгли айнир эди. Вернер ҳалиги саволга жавоб бериб яна қўлини қисди. У бу кичкинагина уйқучи кишига яна ҳам мулоиймроқ ва ширинрак сўзларни айтмоқчи бўлар, унинг ўзини ҳам умрида сира кўрилмаган равишда севиб қолғон эди.

— Азизим, сен қийналиброқ ўлтурғонга ўхшайсан. Сал жилибрак, мен томонгароқ ўлтур.

Янсон бир оз жим қолиб, сўнгра жавоб берди:

— Эй, раҳмат. Ўлтуришим яхши. Сени ҳам осадирларми?

— Ҳа! Осадирлар! — дея кутилмаган равишида қувониб, кулаёзиб жавоб қайтарди Вернер, сўнгра аллақандай бетаккуфлик ва енгиллик билан қўл силтади.

Арава тўқталғоч:

— Мана, етдик! — деди Вернер қизиқиши ва севиниш билан ҳам иргиб аравадан тушди. Аммо навбат Янсонга келгандаги иш чўзулди: у индамасдан ва алланечик бўшанглик билан чиганиб туриб олғон, пастга тушмак истамас эди. Араванинг тутқичига осилса, миршаб томонидан салгина зўр берилиши билан жонсиз қўлларини дарров қўйиб юборар эди, қирраларига, эшигига, баланд тегарчигига осилса, яна миршаб томонидан озроқ зўр берилган ҳамон қўлларини бўшатар эди. Бу индамас одамнинг шу ишини ёпишмоқ ёки маҳкам осилмоқ ҳам деб бўлмайдир, ёлғиз қўлига кирган ҳар бир нарсага уйқусираб туриб таянар, сўнгра осонлик билан, ҳеч зўрсиз-несиз тортиб олинар эди. Ниҳоят, қўзғалди.

Вагзал тун кечалардаги каби қоронғи, бўш ва жонсиз эди, йўлчи пўездлар келиб-кетиб бўлғонлар, йўлда жимгина буларни кутиб турғон пўезд учун эса на ёруғ чироғлар ва на тола-тўпалангларнинг даркори йўқ эди. Вернерда бирданига бир зерикиш бошланди. Улкан, оғир ва ҷарчатувчи бўлғон бу зерикишда на қўрқув бор

эди, на-да сиқинти, лекин унинг дастидан аллақайларга қочмоқ, ётмоқ ва кўзни маҳкам юмиб олмоқ истар эди киши. Вернер керишди ва узоқ эснади. Янсон ҳам керишди ва қаторасига бир неча мартаба тез-тез эснади.

— Тезрак бўла қолса эди! — деди Вернер ҳорғинлик билан.

Янсон индамасдангина маҳкам ғижимланиб, тирмаланиб олди.

Теграси солдатлар билан қуршалғон кимсасиз платформадан¹ маҳкумлар хира ёритилган вагонларга томон кетар экан, Вернер Сергей Головиннинг ёнидан чиқиб қолди, у эса аллақаерларни қўли билан кўрсатиб гапира бошлади, унинг гапларидан ёлғиз биргинаси — «Чироғ» деганигина эшитилар, охири эса чўзук ва ҳоргин эснашга аралашиб йўқолиб кетар эди.

— Нима деб ётибсан? — деб сўради Вернер яна эснаш билан муқобала қилиб.

— Чироғни айтаман. Пилиги тутаб ётири! — деди Сергеј.

Вернер қайрилиб қаради: чинакам, чироғнинг пилиги ёмон тувағон ва шишанинг тепалари қоп-қора бўлғон эди.

— Ҳа, тутаб ётири.

Бирдан ўйлади: «Чироғ тутаса менга нима дахли бор экан, билмадим, одам ўзи шу топда...» Сергей ҳам худди шундай ўйлағон бўлса керакки, Вернерга шошилиб бир қараб олди-да, яна тескари бурулди. Эснашдан, лекин, иккови ҳам тўқтади.

Вагёнчага ҳаммалари ўзлари бордилар, ёлғиз Янсонни еталаб олиб боришга тўғри келди; у аввал оёқларини маҳкам тираб олди, шунда худди платформа тахтасига чармларидан михланғон каби эди, сўнгра тиззасини букиб олиб миршаблар қўлида осилиб борди. Бунда эса оёқлари қаттиқ маст бўлғон кишиники сингари судралар ва учлари тахта бетига ишқаланиб борар эди. Эшикдан ҳам уни анча овора бўлиб итариб киргиздилар, лекин жимлик бузулмади.

Уртоқларнинг ҳаракатларидан наридан бери нусха кўтариб — улар нима қилса шуни қилиб Василий Каширин ҳам ўзи юриб борди. Лекин вагённинг ўйлакчасига чиқаркан қоқилиб кетди, шу оннинг ўзидаёқ ёнидаги миршаб ўйлашмоқчи бўлиб қўлидан олғон эди, Василий бирдан чўчиб кетиб, дир-дир қалтираб қўлларини тортиб олди ва чинқироқ овоз билан:

— Ҳа, Василий, нима бўлди? — дея юрганича Вернер етиб келди.

Василий бўлса жим қолиб дир-дир қалтирамоқда эди. Хижолат бўлғон ва ҳатто озор топқон миршаб англатди:

— Мен қўлтуқларидан йўламакчи, у киши...

— Қани юр, Вася, ўзим йўлашаман сени, — деди Вернер ва уни қўлидан олмоқчи бўлди. Аммо Василий яна қўлини тортиб олиб бурунгидан ҳам қаттироқ бакирди:

— Вой!

— Вася, менман, мен, Вернер.

— Биламан, тегма менга, ўзим чиқаман.

Боягидай қалтирағони ҳолда вагўнга ўз оёғи билан кирди ва бир бурчакка бориб ўлтурди. Мусяга томон энгашиб ва қўзлари билан Василийни имо қилиб туриб Вернер сўради:

— Хўш, қалай?

Муся ҳам ўз навбатида секингина жавоб қайтарди:

— Жуда ёмон: ўлган ҳисоб.

Вагўн эшигига тўполон бўлиб қолди. Тап-тап оёқ босиб, ҳаллослаб ва тупурина-тупурина Мишка Тсиганок кириб келди. Кириб келди-да, қўзларини жаланглатиб, ўжарлик билан кирган жойида тўқтади.

— Бу ерда жой йўқ-ку, ҳой миршаб! — деб ўшқурди у чарчағон ва аччиғланиб қараб турғон миршабга. — Сен менга баҳузур ўлтуриб боратурғон жой кўрсаткин, бўлмаса бормайман! Шу ернинг ўзида мўмуққа осиб юборабер. Арава ҳам беришипти тағин, бу итваччалар, шу ҳам арава бўлиптими? Шалоқ лўқидон-ку, арава эмиш!

Сўнгра бирдан қуийи энгашиб, бўйинни чўзуб, шу бўйича олдинга, бошқалар ёнига кетди. Тўзиб кетган соч ва соқоллари орасида унинг қора қўзлари бир қадар қутуриш асарлари билан бирга ёввойи ва ўткур кўринар эди.

— Ҳа, афандихонларми?.. — дея чўзуб юборди у, — Шунақа денг, омонмисан, хўжайн.

Вернер(нинг) қўлини бир нуқиб қўйиб, унинг рўбарўсига ўлтурди. Сўнгра унга томон энгашиб, бир кўзини қисиб, бир қўли билан тезгина ўз бўйинни сийпаб чиқди.

— Сени ҳамми, а?

— Мени ҳам! — деб кулумсираб жавоб берди Вернер.

— Ҳаммайнарди-я?

— Ҳаммамизни.

— Үҳ-ҳў! — дэя тишини ғижирлатди Тсиганок ва тезгина ҳаммани бир қур кўздан кечирди, лекин Муся билан Янсонга бир нафас ортироқ тўқталди. Сўнгра Вернерга қараб яна кўзини қисди:

— Вазирди-я?

— Вазирни, сен-чи?

— Мен, хўжайн, бўлак иш тўғрусидан, вазир қайдо-ю, биз қайда! Мен, хўжайн, ўғриман, ўғриман мен, бошкесарман. Зарари йўқ, хўжайн, бир оз сиқилишиброқ ўлтур, бу улфатчиликка ҳеч ким ўзи хоҳлаб кирган эмас. Нариги дунёда жой кўп, ҳаммамизга етадир.

Тўзуб кетган соchlари остидан ўзининг иттик ва ишонмовчи кўзлари билан у ҳаммага бирдан ёввойиларча қараб олди. Аммо булар ҳам, ҳаммаси, унга жиддият билан, индамасдан ва ҳатто аниқ бир алоқа билан қарадилар¹. У тишларини ғижирлатди ва бир неча марта тез-тез Вернернинг тиззасига уриб қўйди:

— Мана шундай, хўжайн! Худди ашуладаги сўзни ўзи².

— Нега сен мени хўжайн дейсан, ҳозир ҳаммамиз ҳам...

— Рост айтасан! — деди хурсанд бўлиб кетиб Тсиганок. — Мен билан бир қаторда осилатурғон бўлғонингдан кейин хўжайнинг қолдими сени! Хўжайн мана бу бўладир! — деб жимгина турғон миршабни бармоғи билан туртиб қўйди. Сўнгра Василийга юзланди: — Хўжайн, ҳой хўжайн, қўрқаяпсанми, а?

Зўрға айланган тил:

— Эй, майли! — деб жавоб берди.

— Нега майли бўлар экан, сен унақа уялиб ўлтурма, уялатурғон ҳеч нарса йўқ бу ерда. Оскони олиб бораётқонда ҳам думини қилпиллатиб, ҳам тишини иржайтадиган — ит у, сен, ахир, одамсан. Бу ким бўлди, мана бу шалпангқулоқ? Сенларданмас-ми?

У кўзларини тез-тез юргутиб ўйнар ва оғзига келган ширин тупуригини «шилт-шилт» туририб турар эди. Жонсиз тугун каби бир бурчакда турмаланиб ётқон Янсон туллаган жунли шапкасининг учларини салгина

¹ Алоқа сўзи... нинг муқобилидир.

² Шу ерда Тсиганок ўғри-қароқчилар қўшуғидан бир мисрани айтадир.

қимирлатиб қўйди, лекин ҳеч нарса демади. У учун Вернер жавоб берди:

— Хўжайинини сўйғон.

— Эт-тўвба, — деб танғирқади Тсиганок, — шу одамларга ҳам каллакесишлирига йўл қўйғонларига ҳайронман.

Тсиганок анчадан берли кўзининг қияси билан Мусяга назар солиб келар эди, эндиликда бирданига ўша томонга бурилиб, кескин ва тикка қарашиб билан унга тикила кетди.

— Қизча, а қизча, нима қилганингиз бу, юзчалари ҳам қип-қизил — чўғдаккина, ўзи ҳам кулиб ўлтурибди. Уни қара, чинакам кулиб ўлтурибди, — деб темирдай эзгич бармоқлари билан Вернернинг тиззасидан ушлади. — Уни қара, уни қара.

Муся ҳам бир қадар уялчан табассум билан, қизарив унинг ўткур, бироз қутура тушган, қаттиқ ва ёввойиларча сўраниб тикилган кўзларига қаради.

Ҳамма жим эди.

Вагўнчалар зўр бериб чопар эдилар.

11. ОЛИБ ҚЕЛДИЛАР

— Совуқ! — деди Василий Каширин ўзининг таранг ва худди ростдан тўнгғон лаблари билан, бу сўзи ўзи ҳам унинг оғзидан тўла чиқмади.

Таня Ковалъчук қўзғалди дарров:

— Ма, мана рўмол! Бўйнингни боғла. Жуда иссиқ ўзи.

Сергей тўсатдан савол бериб қолди:

— Бўйинни? — ва бу саволидан ўзи ҳам қўрқиб кетди.

Шу топда ҳамманинг ўйидан шу нарса кечкани учун унинг овозини кимса эшитмади: гўё ҳеч ким ҳеч нарса демаган ёхуд ҳамма бирданига бир сўзни такрорлағон эди.

— Майли, Вася, боғлаб ол, боғлаб ол! Иссиқ сақлайдир! — деда кенгаш берди Вернер. Сўнгра Янсонга юзланиб мулойимлик билан сўради:

— Азизим, сен совқотмадингми, а?

— Вернер, унинг, балки, папирос чеккиси келгандир? Уртоқ, сиз, балки, папирос чекмак истарсиз? — деб сўради Муся. — Бизда бор.

— Чекаман!

— Папиросингдан бер бу ўртоқقا, Сергейча! — деди ва севиниб кетди Вернер.

Унгача Сергей папиросни олиб узатқон эди. Ҳамма Янсоннинг бармоқ орасига папирош олишини, гугуртнинг туташиб кетишини ва Янсоннинг оғзидан буруқсаб тутун чиққанини муҳаббат ва қизиқиш билан томоша қилди.

— Эй, раҳмат! — деди Янсон. — Яхши бўлди.

— Қизик! — деди Сергей.

— Нима қизиқ? — дея унга томон бурулди Вернер. — Нима қизиқ?

— Нима бўлар эди: папирош.

Шу чоқда унинг қўлида, шу ўзингиз билган жонли бармоқлари орасида папирош, шу ўзимиз билган папирош бор эди, унинг ўзи эса ранги ўчган, танғирқағон ҳолда, ҳатто бир қадар қўрқондай бўлиб, ўша папирошга қарап эди. Ҳамманинг кўзи кичкинагина бир найчада, унинг бир учидан ипак эшими сингари буралиб буралиб мовий тутун чиқиб келар эди, нафасининг сикиши билан бир томонга суруладир ва кули ортқон сари сўна борадир. Ниҳоят сўнди.

— Сўнди! — деди Тания.

— Ҳа, сўнди...

— Эй, падарига лаънат! — деди Вернер қовоғини солиб ва ташвиш билан Янсонга қараб, бу вақтда Янсоннинг папирош ушлағон қўли ўлук қўли каби сангиллаб турар эди. Шунда бирдан Тсиганок шошилиб Вернер томонга бурулди-да, юзи юзига тегар даражада энганишиб ва худди от сингари кўзларининг оқларини ўйнатиб туриб вайсиради.

— Хўжайн, нима дейсан, манави пойлоқчиларди...
Унақа қилсак, а? Қилиб кўрсакми?¹

Вернер ҳам ўшандай вайсираб жавоб берди:

— Керак эмас, тақдирингга тан бер.

— Магахир?² Ётиб қолгунча отиб қолсак соз бўлади-ю, а? У бунга ёпишади, мен унга ёпишаман, шу билан ўлганимизни ҳам билмай қоламиз. Худди ўлмагандай.

— Йўқ, керак эмас! — деди Вернер сўнгра Янсонга юзланди: — Азизим, нега папирош чекмайсан?

Янсоннинг ўлук юzlари бирданнiga аянч тусда бурушди: гўё юз бурушиқларини қўзғататурғон ипни аллаким

¹ ... ўлдурсак-а? Қилиб кўрсакми?
Нимага ахир?

келиб тўсатдан тортиб юборди-ю, улар барчаси ҳаракатга кирдилар. Сўнгра у ўзи худди туш кўраётқон одамдай сўзсиз, қуруқ, ясамачалиш бир овоз билан узликиб йиглади:

— Чекмайман, оғ-ҳа! оғ-ҳа! оғ-ҳа! Мени осув керак эмас. Оғ-ҳа, оғ-ҳа, оғ-ҳа¹.

Дарров унинг атрофини олишдилар. Таня Ковальчук бўлса йиглаб енг устидан унинг қўлларини силар ва тулаган шапкасининг букулган қирғоқларини, тўғрулар эди:

— Йиглама, жигаргинамнинг гўшаси! Йиглама! Жигаргинамнинг пораси! Шўрликкинам ўзимнинг!

Мусянинг кўзи бошқа томонда эди. Тсиганок унинг назарини тутиб олдида, тишларини ғижиратди:

— Аҳмоқди ўзлариякан жаноблари! Шунча чой ичиб яна иchlари муз кесак, — дейдир у совуқ бир эрмак билан.

Лекин ўзининг юзи ҳам шу топда худди чўяндай қорайиб кўкарган ва зўр-зўр сариқ тишлари дир-дир титрамакда эди.

Бирдан вагўнчалар селпиниб кетдилар ва сезиларли даражада юришларини сусайтирдилар. Янсон ва Кашириндан бошқа ҳамма бир қур сапчиб ўрнидан турди, сўнгра дарров яна жойига ўлтурди.

— Истанса! — деди Сергей.

Гёй вагўндаги ҳавонинг ҳаммасини тортиб олғондай бўлдилар, яъни: дам олиш шу қадар оғирлашди. Ишиб кетган юрак кўкрагини кўпитар, бўғиз йўлига кўндаланг келиб тўқтар, эсини йўқотиб ғулдиранар, қўрқувнинг кучидан йўғон — қон ҳидли бир овоз билан зўр бериб бақирав эди. Кўзлар вагўнчанинг қалтираб-титраган ерида, қулоқлар эса тегарчикларнинг тобора секинланатурғон гардишида: айланалар улар, сакраб кеталар бирдан, яна айланалар, сўнгра бирдан тўқтайлар.

Поезд тўқтади.

Шу ерга келганда уйқу босди. Унақа ёмон қўрқув деган нарса ҳеч йўқ, балки шаффоқ, эсар ва аллақандай begona бир нарса бор эди: туш кўрганинг ўзи бир чекада қолар эди-да, ёлғиз унинг суратигина гавдаси йўқ, юз(л)ар йўқ — сўзлар, азоб йўқ — азоб тортадир. Уйқуда туриб вагўндан чиқдилар, жуфт-жуфт бўлиб бўлиндилар, ўрмоннинг жуда ҳам тоза кўклам ҳавосини исқадилар. Уйқудан туриб дағал ва кучсиз қаршилик

¹ Йиглафонда чиққан товуш.

кўрсатади Янсон, уни вагўндан индамасдан судраб олиб чиқадилар.

Зиналардан ҳам тушдилар.

Аллаким хурсандликка яқин бир овоз билан:

— Пиёда кетамизми? — деб сўради.

Яна аллаким ўша хурсандлик овози билан:

— Яқин ўзи! — деб жавоб берди.

Сўнгра зўр, қора ва жимжит тўда ҳолида уюшиб, баҳорнинг юришга қийин, ҳўл ва юмшоқ йўли билан ўрмон оралаб кета бошладилар. Ўрмон орасидан, қор устидан соф ва ўткур бир ҳаво келиб турар эди, оёқ баъзан тояр, баъзан қорга тикилар, шунда истар-истамас ёнидаги шеригига осилмоққа тўғри келар эди, икки ёнда эса, бутун-бутун қор ичидা, ҳансираб-ҳансираб, қийнала-қийнала пойлоқчи солдатлар борар эди.

Коронгида ўрмон ичидаги бир ялангга бориб тўқтадилар. Бир оз нарида сийрак-сийрак ёйилғон, айниқса қиши фаслида тўр каби ўта кўринатурғон дараҳатлар кетида иккита чироғнинг жимгина ҳаракат эткани кўрилар эди: у ерга дорлар тикилмиш эди.

— Калўшимни йўқотдим! — деди Сергей Головин.

— Хўш? — дея тушунмасдан сўради Вернер.

— Калўшимни йўқотдим, совуқ.

— Василий қани?

— Билмадим. Ана, турибдир.

Қимирламасдан, тек қотиб турғон Василийнинг ёлиз қорасигина кўринар эди.

— Муся қани?

— Мана мен. Сенмисан, Вернер?

Чироғларнинг индамасдан, лекин мудҳиш маънилар англатиб қимирламоқда бўлғони томонга қарамасга тиришиб, ёни-берларига кўз ташлай бошладилар. Чап томондаги яланғоч ўрмон гўё сийракланган, унинг ўрнида аллақандай зўр, оқ ва ясси нарса кўринар эди. Уша ёқдан ҳўл бир шамол ҳам келар эди.

Ҳавони бурни билан исказ, оғзи билан сўраркан:

— Денгиз! — деди Сергей Головин. — Ана у томон денгиз.

Тўсатдан жуда яқинда, Вернернинг худди қулоғи остида Тсиганокнинг қизғин, бўғук пицираши эшитилди:

— Хўжайнин, хўжайнин. Ўрмонди айтаман, а? Эй, қудратингдан, нима бу а, ху... ана у, чироғ ёқилғон ердаги нимайкин-а, дор бўлсамикин? Нима бўлсайкин-а?

Вернер қаради Тсиганок олдида энтикиш билан қийналиб ётар эди.

— Энди хайр-маъзур қилишайик... — деди Таня Ковальчук.

— Эй, шошма ҳали, ҳукмнома ўқуладир! — деди Вернер. — Янсон қани, а?

Янсон қорда чўзулиб ётар ва тепасида кишилар алланима билан ўфрашар эдилар.

— Хўш, нима бўлди, дўйтўр? Тез бўласизми? — деб сўради аллаким чидамсизлик билан.

— Ҳеч гап йўқ, кўнгли кетибdir холос . Қулоғини қор билан ишқанг.

Тонг отди: қор оқарди, одамларнинг «қора» лари аниқлашди, ўрмон ҳам яна сийракрак, мунглироқ ва соддароқ бўлиб майдонга чиқди.

— Афандилар, иккита-иккита бўлиб борилади, ким кимга қўшилмоқчи бўлса — ихтиёр ўзида, фақат ўтуман, тезрак бўлингиз.

Вернер икки миршабнинг қўллаши билангина тик тургон Янсонни кўрсатди:

— Мен бу билан бораман. Сен, Сергейча, Василийни ол, олдинда сиз борингиз.

— Хўб.

— Биз икковимиз бўлайиқми, Мусяжон? — деб сўради Ковальчук. — Кел, ўпушайиқ.

Тезгина ўпишиб олдилар. Тсиганок жуда қаттиқ ўпди, тишининг ўткурлиги шундайгина сезилиб турар эди, Янсон эса ярим очиқ оғзи билан енгилгина ўпиб қўйди, — у балки, нима қилғонини билмагандир-да. Сергей Головин билан Каширин бир неча қадам босқон эдиларки, Каширин бирданига тўхтаб, баланд ва англайишли, лекин бутун бегона ва ноошна овоз билан:

— Хайр, ўртоқлар! — деди.

— Хайр, ўртоқ! — дедилар унга қарши.

Улар кетдилар. Жимлик чўкдай. Даражтлар кетидаги чироғлар қимирамай қолдилар. Бир қичқириш, бир товуш, аллақандай бир шарпа кутдилар, — лекин унда ҳам бундаги каби жимлик эди ва чироғлар қимирамасдан сарғайиб кўринар эдилар.

— Эй-ҳ, худо! — дея ёввойиларча ҳирқиради аллаким. Қарадилар: ўлум энтикиши билан қийналиб ётган Тсиганок эди. — Оса бошладилар!

Яна бу ёқقا юз ўғирдилар, сўнгра яна жимлик чўкди. Тсиганок қўллари билан дам олмоқчи бўлиб азобланар эди:

— Бу нима қилғонингиз, а, афандилар? Қандай гап

бу? Мен ёлғиз қоламанми? Улфатчиликда қизиқиброқ кетасан киши. Афандилар, бу қандай гап, ахир?

Қўлларининг бармоқлари худди ўйинга тушаётқондай, дам ғижимланиб, дам ёзилиб турар эди, ўша қўли билан Вернерга осилди:

— Хўжайин, азизим, ҳеч бўлмаса сен юр мен билан, а? Хўп де, энди, қайтарма! — деди.

Вернер ичи ачишқони ҳолда жавоб қилди:

— Бўлмайдир, азизим. Мен бу билан бораман.

— Эй, парвардигори олам! Ўзим ёлғиз қолипман-да, бу қандай гап? Эй, худо!

Шу чоқда Муся қўзғалди ва унинг ёнига бориб се-кингина:

— Юр, мен билан! — деди.

— Тсиганок сесканиб кетди ва оқлари хунук жаланг-лағон кўзлари билан қизга қараб деди:

— Сенминан?

— Ҳа.

— О, қизи тушкур-эй! Ўзи жинқарчадай-у! Қўрқ-майсанми, а? Майли, ўзим ёлғизам бора бераман мен, нимаси бор?

— Йўқ, қўрқмайман.

Тсиганок тишларини ғижиратди.

— О, қизи тушкур-эй, мен ўғриман-ку, жирканмайсанми? Йўқса, қўяқолсанг ҳам бўладир. Мен сендан ўп-каламайман.

Муся жим эди ва тонгнинг кучсиз ёруғида юзлари сўнук ва сирли кўринар эди. Сўнгра бирдан тез-тез босиб Тсиганокка яқинлашди ва қўлларини унинг бўйнига ташлаб туриб лабларидан қаттиқ ўпид олди. Тсиганок бўлса бармоқлари билангина унинг елкасидан кўтарди, бир оз ўзидан нарига суриб силкитди, сўнгра лаблари, бурунлари ва кўзларидан «чўп-чўп» ўпди.

— Юр!

Шунда энг яқин турғон бир солдат бир томонга қараб бирданига алланечик қийшайди ва қўлидаги милиғини тушириб, қўлларини ёзиб юборди. Энгашиб милиғини олмоғи керак эди, ундай қиммасдан бир нафас қимирламай тургач, шошилиб бурулди-да, кўр одам каби из тушмаган қор устидан ўрмон ичига юриб кетди.

— Ҳа, қаерга? — дея ҳадик билан пичиради яна бириси. — Тўқта!

Лекин униси яна боягида индамасдан, чуқур қорни кечиб кета берди, сўнгра бир нарсага қоқилди, шекил-

ли, қўлини кўтариб бетчасига ерга тушди. Шу бўйича ётиб ҳам қолди.

— Милтифингни ол ердан! Сасиган шолғом! Бўлмаса мен бориб отаман! — деда пўписа қилиб гапирди Тсиганок. — Хизмат қилишни билмайсан.

Чироғлар яна зўр бериб қимирлаб қолдилар. Вернер билан Янсоннинг навбати келди.

— Хайр энди, хўжайин! — деда баланд овоз билан Тсиганок. — Нариги дунёда қалин дўст бўлайик, кўрганингда тескари қараб кетмагин. Сув-пув узатиб тургин, иссиқдан қийналиб ўлмайин у ерда.

— Хайр.

— Мен истамайман! — деда Янсон бўшанггина.

Вернер уни қўлтуғига олди, шу билан бир неча қадами Янсон ўз оёғи билан босиб борди, сўнгра унинг юришидан тўқтаб қорга йиқилғони кўрилди. Уни кўтариб турғиздилар ва қўлда олиб кетдилар, у эса кўтарган қўллардан бўшалмоқ истаб кучсиз-кучсиз типирчинар эди. Нега бақирмас эди у шу топда? Балки, ўзида овоз борлигини ҳам унутқондир?

Сарғайиб ёнғон чироғлар яна тек қолдилар.

— Мен, демак, Мусяжон, ўзим ёлғиз қолдим! — деда мунгланиб гапирди Таня Ковальчук. — Бирга яшағон эдик. Энди келиб...

— Таняжон, истаклим...

Жони куйған Тсиганок Муся томондан сўзга тушди. «Тортиб олмасинлар» дегандай қилиб унинг қўлидан ушлади-да, шошилиб ва ишлик қилиб гапирди:

— Эй, хоним қиз, сен ёлғиз борсанг ҳам бўла берадир, сенинг кўнглинг оппоқ, қаерга бораман десанг ўзинг ёлғиз бора берасан. Тушундингми? Мана мен: бора олмайман. Мен, ахир, ўғри ўтган кишиман — тушундингми? Ёлғиз ўзимга бўлмайдир. «Қаерга борасан, ҳой бошкесар» деб қоладилар. Мен от ҳам ўғрилаган кишиман, азбаройи худо, нима бўлса ҳам мен шундақа... паришта билан борғондай бўламан, тушунасанми? Тушунасанми-я?

— Тушундим. Хайр, бора беринглар. Кел, Мусяжон, яна бир ўплиб олай сени.

— Ўпишинг, ўпишинг! — деда уларга шиха бериб гапирди Тсиганок. — Сизни ишингиз шунақа, яхшилаб хайрлашинг.

Муся билан Тсиганок ҳам кетдилар. Хотин (Муся) ёниб-тойиб эҳтиёт билан, ўз одати юзасидан қўйлагигининг пешини кўтариб, оёқ босар эди; маҳкам қўлтуғига

олиб, оёғи билан йўл сола-сола эркак уни ўлумга олиб борар эди.

Чироғлар қимирлашдан тўхтадилар. Таня Қовальчукнинг теграсида жимжитлик ва бўшлиқ ҳукм сурар эди. Бошлаб келаётғон кундузнинг хира ва чучмал ёруғида сурранг кўрунган солдатлар ҳам жим эдилар.

— Ўзимгина қолдим, — дея бирдан сўзланиб қолди Таня ва «уҳ» тортди.— Сергейча ҳам ўлди, Вернер билан Вася ҳам ўлди. Ўзимгина қолдим. Солдатлар, ўзимгина қолдим. Ўзимгина...

Денгиз устидан қуёш бош кўтарди.

Ўлукларни яшчикларга солдилар. Сўнгра олиб кетдилар. Ўлуклар — чўзулган бўюнлари, жинниларники сингари қинидан чиққан кўзлари, қонли лаблар орасидан хаёлий ва қўрқунч гул каби чўзилиб тушган ва ишиб кетган тиллари билан тирик ва жонли ҳолда ўз оёқлари билан юриб келганлари йўлдан энди қайтиб борар эдилар. Баҳор қори яна боягидай юмшоқ ва ҳидли, баҳор ҳавоси яна боягидай тоза ва ўткур эди. Сергей йўқотқон калўш ҳам қорда оёқости бўлиб ётар эди.

Одамлар қуёшнинг чиқишини шу йўсунда қутлайдилар.

Ҳикояларга изоҳлар:

«Қурбони жаҳолат». Ҷўлпоннинг матбуотда эълон қилинган илк ҳикояси. «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 29 апрелида чиққан б-сонида илк бор эълон қилинган. Шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

268-бет. «янадэн»— қайтадан, янгидан.

«Жашномам Аҳмад Замжи(й)»— халқ орасида машҳур жангномалардан бири, инқиlobдан кейин нашр этилган эмас.

269-бет. «изни ом»— умумий руҳсат.

«искамия»— русча «скамья» сўзининг аслиятдаги ёзилиши.

«фунун, саноиъ»— «фан» ва «санъат» сўзларининг кўпrik шакли.

270-бет. «пристүф»— пристав, кичик маъмурий худуднинг пошлия бошлиғи.

«Дўхтур Муҳаммадиёр». «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 24, 30, 34, 45, 46, 47-сонларида босилган. Шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

270-бет. «Булужистон»— ҳозирги Афғонистон ва Покистон ҳудудларida жойлашган бир ўлка.

271-бет. «замона иқтизосинча»— замона талабича.

«бир рус афитсерининг таҳту раёсатида тарбияи бадавия ўюнлари ижро этмоқда...»— рус офицерининг маҳсус тайёрланган жойи ва бошчилигига жисмоний тарбия машқларини ижро этмоқда...»

«таҳт»— маҳсус тайёрланган жой.

«раёсат»— бошчилик, раислик.

«тарбияи бадавия»— жисмоний тарбия.

«аҳкоми ислом»— ислом ҳукмлари.

272-бет. «истраҳавайт» (страхование) — мол-мулкни табиий оғатлардан сугурта қилмоқ.

«таҳмил қилмоқ»— чидамоқ маъносида.

«картина»— кинофильм.

273-бет. «мушовара»— маслаҳат.

«истанса»— «станция» сўзининг аслиятдаги ёзилиши.

274-бет. «иккинчи зуванўк урилганда»— илгари вокзалларда ўйловчиларни поезднинг жўнаши ҳақида огоҳлантириб уч бор қўйириқ чалинган. Кўнгироқлар орасида муайян вақт бўлиб, учинчи қўнгироқ поезднинг жилишига тенг бўлган.

«учинчи класс»— яхши жиҳозланмаган оддий вагон.

«маишат»— бу ерда ҳаёт, турмуш маъносида.

«балқўн»— бу ерда, фикримизча, вагон тамбури наварда тутилмоқда.

275-бет. «маданият айғири»— паровоз, локомотив.

«шарқ усули меъморийси»— шарқ меъморчилик услуби.

«Бахри Хазар»— меҳмонхонанинг номи; Қаслий денизининг Шарқдаги номланиши Хазар бўлган.

276-бет. «муҳаррир»— бу ерда «ёзувчи» маъносида.

277-бет. «Боржум»— Кавказдаги дунёга машҳур курорт, шифобаҳаш сувлари билан шуҳрат топган.

«Гимназия имтиҳонида ҳам Муҳаммадиёр биринчи чиқуб...» илгари гимназияларда ўқувчининг умумий баллари жамланиб, муайян ўринилар белгиланган. Ўқувчининг умумий бали унинг қандай шуғулланганини билдирибина қолмай, кейинча, ўқишга ёки хизматга кираётган вақтида эътиборга олинган.

«жузъ» — қисм.

«мунтасир» — нашр қилинаётган.

«музоҳир» — сўзнинг лугавий маъносини топа олмайдик. Контекстдан келиб чиқилса, чамаси бу сўз «сазовор бўлди» маъносида қўлланган.

278-бет. «Параҳўд искаласида»— бу ерда порт, пристань назарда тутилмоқда.

279-бет. «рижо этаман»— умид қиласи.

«маданият балиғи» — пароход.

«маданият йўргаси» — поезд.

«сафил» — жуда ёмон, ночор, абгор; ярамас, тубан.

280-бет. «тамаддун»— маданият, цивилизация.

«таданий» — тушкунлик, регресс.

281-бет. «у» — ўша.

«хусул» — бу ерда «тушум», «фойда» маъносида.

«Ойдин кечаларда» Инқилоб журналининг 1922 йил 7—8 қўшма сонида босилган. Кейинроқ, 1925 йилда Элбек тузган Гўзал ёзгичлар» китобига киритилган. «Инқилоб» журналининг кўрсатилган сони асосида қайта эълон қилинмоқда.

«Қор қўйнида лола». «Инқилоб» журналининг 1923 йил 9—10 қўшма сонида босилган. 1925 йилда Элбекнинг «Гўзал ёзгичлар» мажмусига киритилган. «Инқилоб»нинг кўрсатилган сони асосида нашрга тайёрланди.

286-бет. «жаллоб»— туёқли мол олиб-сотиш билан шуғулланувчи киши.

«чиқмайдур» — сакрамайди.

287-бет. «ўзғон йил» (узог йил) — бултурдан аввалги йил.

«ёнғон сўфилар» — жуда кучли жазавага тушган сўфилар назарда тутилмоқда.

288-бет. «ҳофиз»— Қуръонни ёд билувчи, қори.

«мурид» — пирга қўл берган, тариқат йўлида ўзига устоз деб билган одам.

«маскав завод оти» — от заводида етиштирилган зотдор от назарда тутилмоқда.

290-бет. «қўч»— бу ерда «сеп» маъносида.

291-бет. «тута»— пахтадан ип йигиришда тайёрланадиган пилта.

«Новвой қиз». Биринчи марта «Қизил қалам» мажмусининг биринчи китобида (1928) босилган, «Гулистан» журналининг 1990 йил 8-сонидаги нашр асосида эълон қилинмоқда.

295-бет. «хатми ҳожа»— турли маросимларнинг жонли сўзлашувдаги умумлашма номи.

296-бет. «тарзан»ларимиз — «Тарзан» номли машҳур америка фильмининг шу номли қаҳрамонига нишбат берилмоқда: маймунлар орасида ўсган Тарзан дараҳтда яшайди.

«Килемпатра». «Билим ўчоги» журналининг 1923 йил 2—3 қўшма сонида босилган. Кейинроқ, «Тонг сирлари» (1926) тўпламига Чўлпон «Килемпатра уйқуси» номли шеърини киритади

ва қўйидагича изоҳ беради: «Килеўпатра» номли сочма ҳикоянинг гизма шаклидир). Кўплаб улкан санъаткорлар (масалан, У. Шекспир, Б. Шоу, рассомлардан — Д. Тъеполо, П. Рубенс) эътиборини ўзига жалб этган Миср маликасининг тақдири Чўлпонни ҳам бефарқ қолдирмаган.

Миср Клеопатраси номи билан тарихга кирган бу аёл эрамиздан аввалги 51 йилдан эътиборан акаси ва эри бўлмиш Птолемей XIII билан бирга мамлакатни бошқара бошлиди. Птолемей XIII ўлгач, ҳокимиятни тортиб олиш учун бутун имкониятларини, жумладан энг кучли қуроли — ҳуснию латофатини ишга солади. Клеопатранинг гўзаллигига мафтун бўлган Рим императори Қай Юлий Цезарь (эр. ав. 100—44 й.) унга ҳокимиятни қайтариб олишга ёрдамлашади ва ўзи бир йилдан зиёд Мисрда қолиб кетади. Бу орада Миср маликаси Рим ҳоконидан Цезарон отлиқ ўйил кўради (47 й.) Цезарь э. а. 47 йилда Римга қайтга, Клеопатра ҳам кўп ўтмай унга эргашади ва 46—44 йилларда Римда яшайди. Цезарь фитна қурбони бўлгач, Клеопатра Мисрага қайтади ва унинг амалда муғлақ ҳокими бўлиб қолади. Қейинроқ, э. а. 41 йилдан Клеопатра Цезарнинг ўрнини олиш учун курашаётган машҳур лашкарбоши Антонийнинг (э. а. 82—30) иттифоқчиси ва маъшуқаси бўлиб қолади. Цезарнинг валииҳди Октавиан Август (э. а. 63—14)нинг синглиси Октавияни қўйиб, Антоний э. а. 36 йилда Клеопатрага уйланади. Антоний Октавиандан мағлубиятга учрага, э. а. 30 йилда ўзини ўлдиради. Асиirlар қаторида Римга олиб кетишларини истамаган мағрур Клеопатра VII ҳам жонига қасд қиласди. Клеопатранинг Антонийдан кўрган З фарзандини Октавия ўз тарбиясига олади.

Ҳассос шоирни дунё тарихида чуқур из қолдирган бу аёлнинг сиёsat бобидаги найранглари эмас, қалб туғёнлари қизиқтиради. Шу боис ҳам унинг талқинидаги Клеопатра мукаммал бир бадий тимсолга айланади.

298-бет. «фиরъавн» — қадимги Миср шоҳларининг унвони. Ислом шарқида ёвузлак тимсоли, мустабид шоҳ, мутакаббир кишилар сифатида талқин қилинади.

«фаллоҳ» — Миср деҳқони.

«эҳром» — бу ерда Мисрда бино қилинган пирамидалар — фиরъавнларнинг мақбаралари назарда тутилмоқда.

«абуҳавл» — арабчадан сўзма-сўз таржимаси «қўрқувнинг отаси» деган маънени билдиради. Қадимги Мисрда ясалган боши одам, танаси шер шаклидаги ҳайкаллар, европаликлар «сфинкс» деб юритадилар.

«Бани Исройл» — Исройл қавми, яъни Исройл аводди — яҳудийлар.

«қизғонмасдан» — аямасдан.

299- бет. «тинда» — бу ерда вақт, лаҳза маъносида.

«қизигон» — жаҳулланган, ғазабланган.

«тушунмак» — бу ерда ўйламоқ маъносида.

«жория» — қул хотин, чўри.

«Аму» — Амударё.

300- бет. «энзидинг» — бу ерда ҳидламоқ маъносида.

«тинсизгина» — жимгина.

302-бет. «тубда» — аслида.

«лубнонли» — ливанли.

«Ўқтабр қизи». «Туркистон» газетасининг 1922 йил

23-сонида босилган. Асар жанрини Чўлпоннинг ўзи «достон» деб белгилаган. Кўрсатилган нашр асосида қайта эълон қилинмоқда.

305-бет. «тин» — нафас.

«текис кўйлак» — бурмасиз кўйлак.

307-бет. «садда бир осия» — «осия», аслида, «гуноҳкор аёл» деган маъниони беради, бироқ бу сўз «исенкор» маъносида ҳам ишлатилади. Бу ерда иккинчи маънода.

«хуқуқи нисоний» — аёллар хуқуқи. Бу ерда феминистлар ҳаракати назарда тутилмоқда.

«Тараққий». «Муштум»нинг 1924 йил 5-сонида эълон қилинган, шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

309-бет. Урус келди» — рус босқини назарда тутилмоқда.

310-бет. «этаглик» — русчадан калька, «юбкалик», яъни, аёл.

«Оқпошонинг инъоми». «Машъала» журналининг 1934 йил 4-сонида босилган, шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

311-бет. жиловхона» — масжидга кираверишдаги маҳсус хона ёки бостирма.

«Туркистон вилоятининг газети» — 1870 йилдан Тошкентда рус тилидаги «Туркестанские ведомости» газетаси билан бир қаторда чиқа бошлаган. Бу газета маҳаллий амалдор шахсларни — бўлис маъмурларини, оқсоқол, қози, мингбоши ва ҳоказоларни ўлқани идора қилиш усуслари билан таништириб бориша мўлжалланган эди. Газета чоризминг Туркистонда мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш ишида муҳим восита бўлиб хизмат килган, то 1917 йилгача узлуксиз чиқиб турган.

312-бет. «правудник калошлар» — бу ўринда чуқур (ошиқдан юқорироқ) резина калишлар назарда тутилмоқда.

«Айрилиқ йўли». «Инқилоб» журналининг 1922 йил 5-сонида босилган, шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

314-бет. «эсириб» — бу ерда «эсдан айрилиб» деган маънода. «Баҳор аввалири». «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 20 марта чиқсан 64-сонида босилган.

315-бет. «қушлар... оғизларига чўплар ўқопуб» — чўплар тишлаб.

«Қурбон». Фарғонадаги даҳшатли оқибатларга олиб келган очлик муносабати билан ёзилган. «Қизил байроқ» газетасининг 1922 йил 4 августида чиқсан 205-сонида эълон қилинган, шу манба асосида қайта эълон қилинмоқда.

караҳ — пулемёт

318-бет. Қутайба иби Мұслим — араб саркардаси, 705 йилда Умавийларнинг Хуросондаги ноиби этиб тайинланган. Қутайба Мовароунаҳрнинг босиб олинишига бошчиллик қилган. 715 йилда Қиличмозор (Андижон вилояти, Жалолқудук районида) деган жойда қўзғолон кўтарган араб аскарлари томонидан ўлдирилган.

«Чопон ва паранжи». «Фарғона» газетасининг 1923 йил 5 декабр сонида босилган, шу манба асосида нашрга тайёрланди.

319-бет. «Эй, беш йиллик кўз ёшлари билан чўмулғон Фарғонал!» — Чўлпон бу ўринда Фарғонада Октябр тўнтаришидан кейинги беш йил давомида фарғоналиклар бошидан ўтган кунларни назарда тутади. Қўқондаги 1918 йил қиргини, дошноқларнинг бошбошдоқликлари, ака-укани бир-бирига қарши қўйган бирордар кушлик уруши, даҳшатли очарчилик — булар ҳаммаси Фарғона тарихидаги қонли саҳифалардир.

«Йўл эсдалиги». «Билим ўчғи» журналининг 1922 йил

1-сонида эълон қилинган. Сарлавҳанинг пастига «1921 йил 27 май» санаси қўйилган. Чўлпон ижодида йўл хотиралари жанрига мансуб яна «Вайроналар орасидан», «Чимкент хатлари» каби публицистик асарлар ҳам бор. Мазкур асар эса лиро-эпик характерга эга бўлгани, бадий лавҳаларга бойлиги билан диққатни тортади.

321-бет. «отсиз ароба» — афтомобил.

«варам» — ар., шиш, қабарчиқ. Манбадаги ёзилишича маъно чиқмайди. Фикримизча, бу ерда хато кетган ва қўлдозмада «варан» бўлган бўлса керак. «Варан» — ар., эчкиэмар.

322-бет. «эсириклик» — эсадан айрилганлик, телбалик.

«ужмоқ» — жанинат.

324-бет. «сор, йиртғуч чўзахот» — қарчиғайсимонлар мансуб йиртқич қушлар.

игланжа — овунчоқ маъносига

325-бет. «тотли ирнингдан» — тотли лабингдан, бу ерда кўчма маънода.

«бўлғочдин» — бўлгач.

«соғучи» — ёзувчи «Зарафшон» сўзига таяниб сўз ўйини қилмоқда. «Соғучи» арабчада «афшон»га тўғри келади.

Таржималарга изоҳлар:

«Чўри қиз». И. С. Тургеневнинг «Овчи кундаликлари» («Записки охотника») туркум ҳикояларига мансуб «Петр Петрович Карапаев» номли ҳикояни таржима қилиб, Чўлпон 1929 йилда шу ном билан алоҳида китобча ҳолида нашр этдиран. Аслида, Тургенев Карапаев билан овчининг иккинчи бор учрашиши ҳақида ҳикоя қилувчи иккинчи қисми ҳам ёзган, бироқ Чўлпонни кўпроқ Матрёнининг тақдирни қизиқтиргани боисми, иккинчи қисми таржима қилмаган.

330-бет. «дўжналаб» — русча «дюжина» сўзининг ўзбекча талаффузи, «үн икки дона».

335-бет. «ўйнинг йиғинтирилиши» — русчадан калька: «убранство», «комната хорошо убрана» каби, яъни, яхши жиҳозланган.

«Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмий низолар ҳикояти» — Н. В. Гоголь қаламига мансуб бу асар Чўлпон таржимасида 1931 йилда Ўздавнашр томонидан алоҳида китобча ҳолида нашр қилинган.

343-бет. «атқиёлар» — тақводорлар, художўйлар.

«қора гилос» — русча «черешня», йирик донали эртаки гилос.

«офтобпараст» — кунгабоқар.

345-бет. «маҳаллий қироат» — бу ерда маҳаллий хор, черков қошида диний маросим қўшиқлари (псалом)ни ижро этувчи хор назарда тутилмоқда.

346-бет. «гараниш» — «городничий» сўзининг ўзбекча талаффузи, шаҳар ҳокими.

347-бет. «хоби баъдаз ғусл» — ғусл (чўмилиш)дан сўнг ухламоқ.

«вусъат» — катталик, ўлчов маъносига.

«журм» — гуноҳ, деб айб маъносига.

348-бет. «ижица» — черков-славян алифбосида «и»ни ифодаловчи сўнгги ҳарф.

«пийри муҳтарам» — «милостивный государь», «государь», «государь мой» мурожаатларига Чўлпон топган таржима эквиваленти.

«бурунаки» — бурун билан тортиладиган (ҳидланадиган) тамаки.

«элексир» — суюқ дори.

349-бет. «кумош»— «кумача» сўзидан, қизил мато, алвон маъносида ишлатилади. Таржимада аслиятдаги «парчовый», «сукно» каби сўзлар ўрнида «кумош» сўзи ишлатилганки, бундан таржимон бу сўзни умуман «мато» маъносида қўллаган, деган холосага келиш мумкин.

«тамға тұгмали» — асилзодалар ва давлат хизматидағи кишилар мундирларига герб тасвири туширилган тұгма қадалған.

«бешмат» — тоторлар ва кавказ халқларида кенг тарқалған қавиқли уст кийим. Рус кавказлари орасида ҳам расм бўлған.

«кафтан» — чакмон.

«желат» — жилет, нимча.

351-бет. «чакамуқ(ғ)»— юмaloқ тиканли ўсимлик.

352-бет. «тераза қопқоқлари»— эшикли дераза қанотлари, русча «ставни» сўзига тұғри келади. Сал илгари таржимон бу сўзни «дарпарда» деб ўғирган, романда ҳам шундай.

353-бет. «канўпир»— «канупер»— кучли ҳидли күл йиллик кўкат.

354-бет. «милиция»— кўпгина давлатларда, жумладан Россияда ҳам кўнгилли халқ қўшин тузилмаларини «милиция» деб аталған.

355-бет. «сури(й) чўчқа»— аслиятда «бурая свинья» шаклида ишлатилған бўлса-да, таржимон буни «сури(й)»— «тўқ кулранг» деб ўғирган.

356-бет. «ижтиҳод» — тиришиш, саъй-ҳаракат.

357-бет. «ҳамоқат» — ахмоқлик.

«муғойир» — тұғри келмайдиган, зид.

358-бет. «ҳайсиёт»— Таржимон аслиятдаги «чувство достоинства» сўзини шундай ўғирган. Мансаб, унвон, даража маъносида.

«орий ва барий» — озод ва қутулған ҳоли.

«Рома хатиблари»— қадимги Рим сенатида нутқ сўзлаган нотиқлар назарда тутылади, бизгача етиб келган суратларда улар кўпинча қўлларини юқори кўтарған ҳолда акс эттирилганлар.

359-бет. «чўлпн»— чучвара лишига сузиб олинадиган асбоб. Аслиятдаги «поросонёк» сўзи шундай ўғирилған, чамаси. Қиёсланг: «покормит индеек и поросенков из своих рук» — «сўнгра амриқо товуқлари билан чўлпиларига ўз қўли билан овқат бер...»

361-бет. «капот»— русларнинг кенг бичимли аёллар уй кийими, халатнинг бир тури.

362-бет. «такмил қилмоқ»— тўлдириш, охирига етказиш.

363-бет. «сўлун»— аслиятдаги «роскош» (ҳашамат, дабдаба) сўзи шу тарзда ўғирилған.

«етмак ўти» — аслиятдаги «хмель» сўзи шу тарзда ўғирилған. «Хмель» тутгуллilar оиласига мансуб кўп йиллик, чирмashiб ўсадиган ўсимлик. Икки жилдлик «Русча-ўзбекча лугат»да «қўлмоқ» тарзида берилган.

365-бет. «узунбурун балиқ»— аслиятдаги «балық» сўзи шундай ўғирилған. Асли туркий бу сўз русчада бутунича дудланган ёки тузланган осётр (чинданам «узунбурун балиқ») балигини англатади.

«сардalia балиғи» — аслиятдаги «селедка» сўзи шундай ўғирилған.

- «увулдуқ» (увулдириқ) — икра, балиқ уруғи.
 «заъфар гулидан қилинган ароқ» — заъфарон (шрафан) ўтидан тайёрланган шарбат қўшилган ароқ.
- 366- бет «мазхар бўлмоқ» — бу ерда эришиш, сазовор бўлиш маъносида.
- 367- бет. «шурув қилмоқ» — киришмоқ, бошламоқ маъносида. «Муқаддас салоса» — «святая троица». Христианлар ётиқодича, худо уч муқаддас бирликдан иборат:
- «худо — ота», «худо — ўғил», муқаддас руҳ.
- 368-бет. «богиёна» — бу ерда «фаҳшона» маъносида.
 «калисо» — христианлар ибодатхонаси, черков.
 «явми валодат» — туғилган кун.
 «чиизи баҳраманд» — оз бўлса-да баҳраманд.
- 369- бет. «маҳзи(й)» — фақатгина, ёлгиз.
 «кори машруъ» — шаръий иш.
 «сутун» — устун
 «таарруз қилмоқ» — бу ерда «етиб, тегиб, ўтиб» маъносида ишлатилган.
- «қитъа» — парча.
 «сониян» — иккинчидан.
 «сариҳ» — очиқ, аниқ.
- 370- бет. «зам қилмоқ» — кўшмоқ, бор нарса устига қўшиш.
 «била — тавакқуф» — бетўхтов.
 «ҳозирун» — ҳозир бўлганлар.
- 371- бет. «қурсоқ» — қорин.
- 372-бет. «таҳайюр» — ҳайрон бўлмоқ, ҳайратланиш.
 «баъдаз қиём» — қиёмдан сўнг.
 «қалтабон» — разил, ўғри, беномус.
- 373- бет. «хориж аз қонун» — қонундан ташқаридаги, ноқонунний.
 «қўшиш» — уриниш, ҳаракат қилмоқ.
 «терандоз лашкарлар» — ўқчи (стрелковый, егеръский) қўшинилар.
- «зиндиқ» — динсиз.
 «мужрим» — гуноҳкор.
- 377- бет. «марғуб» — ёқимли.
- 378- бет. «мамнуъ» — тақиқланган, ҳаромга яқин.
- 379- бет. «олой» — полк.
 «миролой» — аслиятдаги капитан сўзи шундай ўтирилган. Кейинроқ бу сўз «полковник» маъносида ҳам ишлатилади.
- 381- бет. «афъол» — бу ерда «қилмишлар» маъносида.
 «масму(ъ)» — эштилган.
- 382- бет. «лозим ва лобид» — бирор ишнинг албатта бажарилишини билдиради.
- муҳаққа(қ)» — ҳақиқат.
 «ҳаён» — фойда.
- 384- бет. «маофа» (мафа) — кажава. Бу ерда кажавали ярава — карста.
- 386- бет. «солиҳ» — пок, тўғри иш қилувчи.
 «тамаки катиҷаси» — тамаки ҳалта, «кисет».
 «ҳарис» — очкӯз.
 «муҳол» — мумкин бўлмайдиган иш.
- 388- бет. «марсин балиғи» — аслиятдаги «остёр» сўзи шундай ўтирилган.

- 389- бет. «азамат»— улуғлик, буюклиқ.
 390-бет. «минишка» (мишка) — сузма (твортог)ни унга белаб, тухум қўшиб ёғда қовуриб пишириладиган, думалоқ шаклдаги таом. Русларда «сырники» деб ҳам аталади.
 393- бет. «озурда»— озор топган, ранжиган.
 394- бет. «нуқра»— кумуш.
 395- бет. «мухотаб»— хитоб қаратилган шахс.

«Осилиғон етти кишининг ҳикояси».

Рус ёзувчиси Л. Андреевнинг (1871—1919) мазкур ҳикояси 1908 йилда, 1905—07 йил воқеаларидан кейин ёзилган эди. Чўлпон бу ҳикояни 1931 йилда таржима қиласан ва у Узнашр томонидан ўша йили китоб шаклида нашр қилинган. Муқовада «Професор Шенгели томонидан бир оз қисқартилғон» деб изоҳ берилган.

- 402- бет. «ашканча»— бу ерда «исканж» маъносида.
 406-бет. «эътимодсиз»— ишончсиз, таянчсиз.
 407-бет. «қайдлик» — чамаси, лоқайдлик бўлиши керак. Ҳар холда таржимон бир саҳифанинг ўзида икки марта учраган «равнодушие» (лоқайдлик) сўзини икки хил ўгирмаса керак. Матбаа хатоси бўлиши мумкин.
 408- бет. «Хиддатли»— газабли, қизғин.
 415- бет. «пўкканда»— аслиятда «кислая шерсть» ибораси ишлатилган.
 427- бет. «маҳфил»— анжуман, мажлис.
 «тазалзул»— ларза, титраш.
 429- бет. «татар»— равиш, тарз.
 434-бет. «қурамасдан»— аслида «отвечал он холодно» шаклида ёзилган. Эътибор бермасдан деган маънода.

МУНДАРИЖА

Кеча ва кундуз	3
Хикоялар	
Қурбони жаҳолат	266
Дўхтур Муҳаммадиёр	270
Ойдин кечаларда	282
Кор қўйнида лола	285
Новвой қиз	291
Қилемупатра	297
Үктабр қизи	305
Тараққий	308
Оқлошшонинг инъоми	311
Айрилиқ йўли	314
Баҳор авваллари	315
Қурбон	317
Чопон ва паранжи	318
Сафарнома	
Йўл эсдалиги	320
Таржималар	
Чўри қиз. И. С. Тургенев	329
Иван Иванович билан Иван Никофорович ораларида бўлиб Ўтмиш низолар ҳикояти Н. В. Гоголь	343
Осилган етти кишининг ҳикояси. Леонид Андреев	397
Изоҳлар	452

Азабиёй-бадиий нашр

ЧУЛПОН

АСАРЛАР

II жилд

Муҳаррир M. Назирова

Мусаввир B. Стулик

Техн. муҳаррир B. Барсукова

ИБ 5206

Теришга берилди 10.08.93. Босишта руҳсат этилди 28.01.94. Формати 84×108 $\frac{1}{2}$. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма табоқ 24.78. Жами 5000 нусха. 1205-буюртма. № 92-93 шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

«Хазина» ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси.
700097, Тошкент, Ҳалқлар дўстлиги шоҳ
кўчаси, 28.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўймитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002
Тошкент, Сагбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.